BRIEVEN

VAN

Mr. ISAAC DA COSTA

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. GROEN VAN PRINSTERER

TWEEDE AFLEVERING

(1845—1849.)

UITGEGEVEN DOOR DE VEREENIGING

TER BEVORDERING VAN CHRISTELIJKE LECTUUR

AMSTERDAM, HÖVEKER & ZOON

1872

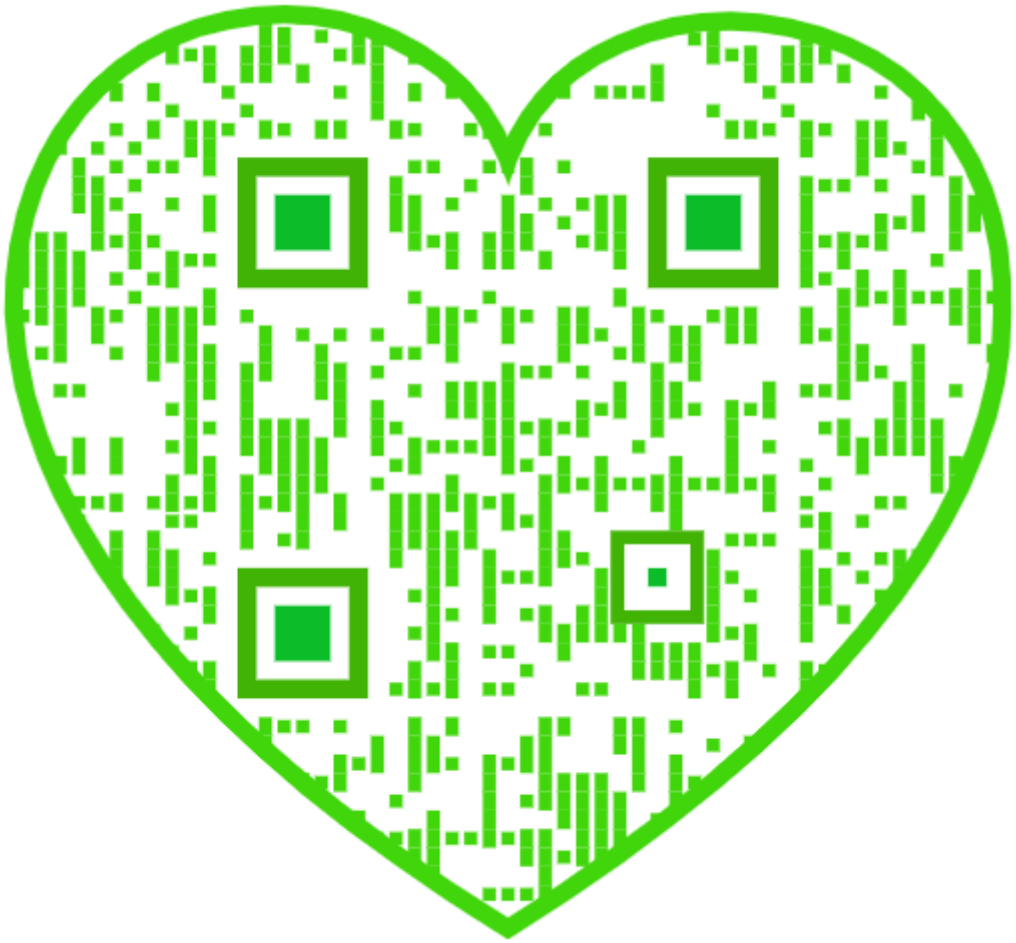

BRIEVEN VAN Mr. ISAAC DA COSTA.

BRIEVEN

VAN

MR. ISAAC DA COSTA

MEDEGEDEELD DOOR

Mr. GROEN VAN PRINSTERER

EERSTE DEEL

(1830—1849.)

Uitgegeven door de Vereeniging ter Bevordering van Christelijke Lectuur

AMSTERDAM
HÖVEKER & ZOON
1872

voudig getuigenis in handen van UEdel-Achtbaren af te leggen omtrent eenen man, wiens hoedanigheden van verstand en hart, naar onze overtuiging, eenen ruimeren werkkring verdienen, dan waarin hij tot hiertoe geplaatst was.

AMSTERDAM,
18 November 1844.

(get.) D. J. VAN LENNEP
S. IP.Z. WISELIUS
A. WILLET
E. J. KOCH
H. VAN MARSELIS HARTSINCK
D. J. A. ARNTZENIUS
H. D. GILDEMEESTER
H. OYENS
H. B. SMISSAERT
J. C. SMISSAERT
H. KRIEGER SCHUMER
A. BACKER
P. J. TEDING VAN BERKHOUT
A. ZUBLI
J. G. MUMPEROW
J. STROEVE, BZN.
JA. VAN EIK
J. L. GREGORY PIERSON
G. H. DE MAREZ OYENS
J. BRUGMANS
J. C. FOCKE
B. VERSELEWEL VAN DAM
J. ZUYDHOEK, JR.
P. W. SCHOLTEN
W. H. VAN LIJNDEN
J. SWART ABRAHAMSZ
J. ROOSEBOOM
D. BOISSEVAIN, JR.

(get.) J. W. TYDEMAN
S. DE CLERCQ
H. VAN WESSEM, JZ.
RICHD. HAIGHTON
E. C. BOISSEVAIN
J. H. VAN VLOTEN
G. H. REUVER, JR.
N. DE GIJZELAAR, PZ.
K. MOERMAN
C. FABER BOISSEVAIN
H. J. A. BOISSEVAIN
J. H. VAN DER MEULEN
GERRIT DE CLERCQ
B. B. BEETZ
J. D. WALLER
H.J.V.D. VOORT IN DE BETOUW
G. WILLINK
J. J. TEDING VAN BERKHOUT
C. W. R. SCHOLTEN
G. SCHEEPMAKER, WZ.
H. TER HAAR
J. W. SMITT, JR.
F. J. G. LIJHER
JB. DE LIEFDE
J. A. B. WISELIUS
JOH. RUIJS, J. DZ.
CARL AD. BROMS
W. J. VAN VLOTEN

1845.

LXXIV.

16 Januarij, 's avonds laat.

*** Familie-berigten.

Waarde Vriendin in den Heer [1])! Op de ontvangst uwer zusterlijke gelukwenschen op mijn geboortedag en toenemende goede berigten van uwen lieven gade, stelde ik mij voor u den volgenden morgen te antwoorden. De nacht die tusschen beide kwam verbrak alle voornemen van dien aart. Die nacht, hij was ontzettend. God sterkte wonderbaar. En thands! wij hebben van ons kind tot op dit oogenblik bij toeneming gunstige berigten na den onuitsprekelijken nacht-en-dag van gisteren. Ik kan in geen bijzonderheden treden, vooral daar ik niet weet hoever onze omstandigheden u reeds bekend werden. Aanvanklijk of bij voortgang kan u onze lieve Capadose van alles, immers van de hoofdzaak, bericht geven. O, vriendin! wij leden, wij lijden — maar niet buiten, niet zonder onzen God. Hij hoort, Hij helpt,

1) Aan mijne Echtgenoote. Tijdens mijn aanvankelijk herstel.

Hij steunt en sterkt op velerlei wijs. Mijn Willem is in zijne handen. Hij wordt (o, wij bidden het, vertrouwen het!) ontzachlijk, maar genadevol bewerkt. Wij ouders naar het vleesch zouden hem wel den veelverwigen rok van Jozeph gegund hebben; maar God, die hem liever heeft dan wij het kunnen,.... o, Hij sterke ons door geloof uit genade.

Door eenen vriend vernamen wij dat de convalescentie van onzen geliefden Groen vordert. Wij grijpen dit bericht, in de hoop op steeds verdere bevestiging en nadere rechtstreeksche tijding, met dankzegging aan.

De Heer sterke en zegene, na doorgestanen storm, zoowel als in het midden des onweders. Blijf ons gedenken in uwe gebeden, gelijk ook wij onzerzijds uwer wenschen te doen.

Mijn lieven broeder Groen druk ik groetend en biddend de hand. Ps. 116 zij onze lof, in dank of gebed.

Aan Mr. I. da Costa.

*** Over de Inleiding der prachtuitgave van Bilderdijks Ondergang der Eerste Wereld.

Waarde Vriend en Broeder! Hartelijk dank bij de terugzending dezer bladen, voor den zoo hoogst aangenamen voorsmaak van een werk, dat ik sinds lang met gespannen verwachting en reikhalzend ongeduld te gemoet zie. Ik heb uwe Inleiding gelezen en herlezen, en mij daarin, als over het waardig voorportaal van het gebouw, bijzonder verblijd. Ik weet niet of ik, zoo ik aanmerkingen had, het wagen zou, in een vak waar gij zoo bij uitnemendheid deskundige zijt, ze aan u te doen kennen; doch, hoe dit zijn moge, elke gelegenheid is mij in dit opzigt, door gebrek aan materialen, gespaard. Doch ook een lofrede op uw werk voegt onder ons niet. Ik bepaal mij dus met u te zeggen dat ik regt veel behagen heb in hetgeen gij om-

trent het historische der Epische Poëzy opmerkt; voorts in uwe omschrijving van dichterlijk genie, die ik beter uitbreiding dan omschrijving zou noemen en waardoor gij in ieder vak het uitzigt opent om dichter te zijn [1]); vooral in uwe, mijns inziens, zeer gelukkig uitgevallen vergelijking van Bilderdijk met Vondel, waarover de een zoowel als de ander reden van tevredenheid heeft [2]). Uwe voorbijgaande aanmerkingen over den geest en loop der eeuw mogen velen behartigen, die zich, of tegen beide zouden willen verzetten, of ook wel van beide onafhankelijk zouden willen zijn [3]). — Nu, waarde vriend! dit smaakt naar meer, en ik hoop dat de heer Suringar voortaan spoed zal maken, en dat uw arbeid vruchten mag dragen ter meerdere kennisneming en betere waardeering van Bilderdijks heerlijke Poëzy, en ook ter mededeeling aan menigeen van die nuttige wenken omtrent hoogere waarheden en dierbaarder belangen, die gij, naar de u toevertrouwde gaven, zoo ruimschoots in uwe schriftelijke en mondelinge voordragten verspreidt.

Wij hopen u Donderdag den 20sten ten onzent te zien en tot Zaturdag te houden. De Fransche kerk is 's middags op Goeden Vrijdag, en Secretan preekt. Dus kunnen wij nu even geschiktelijk 's avonds, na kerktijd, eenige vrienden bij

---

1) „Dezelfde begaafdheid die wat den mensch treft, zoo in zich zelven weet op te nemen en inwendig bij zich zelven te bewerken, dat hij het in woorden, klanken, verwen, of in wat het ook zij dat hem ten dienste staat, niet blootelijk nabootsend, maar nascheppend wedergeeft, — is, op wat gebied ook van menschelijke kunst, wetenschap of werkzaamheid zich openbarende, dichterlijk genie, poëzy."

2) „Vondel en Bilderdijk beide hadden behoefte aan éénheid, ook met betrekking tot het geestelijk lichaam van Christus, welke is Zijne gemeente. Maar Vondel zocht de vervulling in de uiterlijkheden eener Kerk, die aan het Woord van God niet genoeg verklaart te hebben, — Bilderdijk vond ze in de volheid eenig van Jezus Christus, van wien geheel dat Woord getuigt."

3) „Ook de meest verklaarde en moedigste tegenstander van den Geest der Eeuw (geheel iets anders dan de loop der eeuw) ondervindt in zich zelven, zoowel als in alles dat hem omringt, dat hij een zoon zijns tijds blijft."

ons vereenigen. Persoonlijke kennismaking is eene goede zaak.

Met Hogendorp gaat het, vrees ik, nog weinig vooruit. De nacht was wederom onrustig; evenwel Dr. Jeltes schijnt er geen bezwaar in te hebben. Sedert een geruimen tijd was ik wel eenigzins bevreesd dat hij ongesteld zou worden; hij zag er niet goed uit. De Heer vervulle de wenschen en gebeden van zoovelen, die met ons hem hoogschatten en liefhebben!

T. T.

's Hage, 13 Maart. GR. v. PR.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Hage, 19 Maart.

*** Overlijden van den hoog geschatten medestrijder in Kerk en School, Mr. Dirk van Hogendorp. Zijne bedachtzame standvastigheid 1) was een, door het geloof geheiligd, vaderlijk erfgoed.

Waarde Vriend en Broeder! Naar ons eigen gevoel te oordeelen, begrijpen wij ligt hoe u de slag moet hebben getroffen. Voor u ook nog zoo onverwacht, gelijk ik uit uwen vorigen bemerk. Groot is het verlies allereerst voor zijn huisgezin, zeker een der gelukkigste die ik ooit zag. Voor ons zijne vrienden, groot nog in meer dan één ander opzigt. Ja, voor de geheele Kerk in ons land is het een verlies. Zijne lieve vrouw

---

1) Deze mond, die bij het leven
Zich niet roekloos opensloot,
Heeft Hem tot den dood beleden,
Spreekt er van nog na den dood.

DA COSTA, op 22 Maart bij het graf.

wordt, midden in haar diepen rouw, gelijk Carolina [1]) verleden jaar, aanvankelijk bijzonder gesterkt....

T. T.
Gr. v. Pr.

LXXV.

24 Maart.

Waardste Vriend en Broeder! Vervuld van al het goede en aandoenlijke dat de Heer ons gaf, tijdens de onvergetelijke dagen ten uwent, kwamen wij hier in welstand terug in het aangenaam gezelschap van onzen Elout. Wij mochten ook ten onzent alles naar wensch wederzien.

Thands is onze eerste begeerte, te weten hoe het sedert ons vertrek bij u is gegaan. Of de vermoeijing dier dagen niet ongunstig op uw gestel mag hebben gereageerd. Verblijdt ons een van beide met een geruststellend woord deswege.

Gisteren hadden wij het voorrecht aan 's Heeren disch aan te zitten met vele vrienden, bij name ook Elout, voorts met Gildemeester en drie zijner zonen, met Carolina en twee der haren. Des avonds waren die lieve vrienden met velen bij ons. Wij hadden Joh. XX: 19—31. Heerlijk woord: Mijn Heer en mijn God!

Mag ik u, lieve Broeder, het bijgaande Grieksche Testament aanbieden, in de gemeenschap van onze broederlijke betrekking, waaruit zoo veel liefelijks wederom dezer dagen op nieuw ons toevloot uit uwe harten en uit uw huis. Ik ontving een dergelijk geschenk eenige jaren geleden van onzen zaligen de Clercq. [2])

---

1) Mevr. de Clercq.

2) Een keurige Engelsche uitgaaf.

Met de, op het titelblad, in het Grieksch door da Costa geschreven kern der zake: „Tot wien zullen wij heengaan: Gij hebt de woorden des eeuwigen levens. En wij hebben geloofd en bekend dat Gij zijt de Christus de Zoon des levenden Gods." Joh. VI: 68, 69.

Aan Mr. I. da Costa.

*** Het eerste der twee Gids-artikelen, waarvan melding gemaakt wordt, is een opstel van Mr. Gerrit de Clercq over de oorzaken der Fransche Revolutie.

Het tweede is het begin van het Verslag van mijn strijd met den heer M. C. van Hall. Door Bakhuizen van den Brink (Studiën en Schetsen, I. 87—236). — Meesterstuk van degelijke, scherpzinnige en onpartijdige kritiek. Zelden viel mij, bij zoo lijnregte tegenstelling in beginselen, eene, ik zeg niet slechts, even billijke, maar even welwillende beoordeeling ten deel.

Waarde Vriend en Broeder! Ik zend u in dank de Gids terug, waarin ik het bewuste artikel met belangstelling las, om onderwerp en schrijver, en ook wel om de wijs waarop de denkbeelden voorgedragen zijn. Mij dunkt er is veel fikschheid en levendigheid van voordragt; ook veel bekendheid met hetgeen in de wereld der nieuwerwetsche constitutionele politiek geleerd en gebeurd is. Het stuk getuigt van buitengewonen aanleg, en is, ten aanzien van stijl en vlugt, een zoon van onzen dierbaren vriend niet onwaardig. Maar ik vind ook hier weder terug de oppervlakkigheid onzer dagen, die te weinig met de geschiedenis van vroegere tijden bekend is, om daarin een tegenwigt voor den invloed van heerschende meeningen en wanbegrippen te bezitten, en die geheel in illusiën is bevangen, omdat ze haar eigen standplaats nooit uit een hooger oogpunt beziet. Geen wonder dan ook dat het aan een krachtige tint van positiefheid en meesterachtigheid niet ontbreekt [1]).

Dank verder voor den goeden Donderdag-avond. Met bijzonder genoegen heb ik u gehoord. Nog meer dan gewoonlijk vloeiden u de denkbeelden toe en verdrongen zich, zoodat ik alleen meer tijd ter uitbreiding zou gewenscht hebben. Doch de rijkheid van het onderwerp noodzaakt wel tot concentratie. —

---

1) Ook met het oog op de uitnemendheid van het betoog, heb ik dit artikel, als thema ter wederlegging, opgenomen in Ongeloof en Revolutie. In de 2e uitg., p. 287 vv.

Uwe vergelijking van Paulus met de andere apostelen was mij zeer belangrijk; ook hetgeen gij omtrent het militaire gezegd hebt. Wat miskenning ligt er toch van het verderf onzer natuur en van de pligtmatigheid der handhaving van orde en regt, in dat willen afschaffen van doodstraf en krijg! —

Capadose was Vrijdag weder te bedde. Het voornemen om iets over Hendrik [1]) mede te deelen, dunkt mij regt goed. Het getuigenis, ook van het kind, mag en moet buiten den engen kring der bijzonderste vrienden worden gehoord. — Onze vriendin van Hogendorp wordt bij voortduring, onder diepen rouw, krachtig ondersteund.

Het door u geschonken N. Testament, met dien fraaijen druk en heldere letters, is mijn leesboek geworden. Dikwijls denk ik ook aan onze laatste gesprekken: „Ik geloof, Heer! vermeerder mij het geloof, geef dat het levend en vruchtdragend zij!"

Gij zult ook met die vergaderingen van het Instituut veel drukte gehad hebben. Ik heb er nog weinig van gehoord. — De recensie in de Gids bevalt mij wel, om den gematigden toon en de blijkbare bekendheid met het onderwerp, ook bij aanmerkelijk verschil van gevoelen. Ik meende hieraan, en ook aan den puntigen, hier en daar gezochten stijl, Beyerman te herkennen. Nu gij dit niet gelooft, weet ik niet wie de schrijver zijn kan. Ik verneem dat van Hall nog een lans voor Brederode wil breken; maar ik denk niet dat ik mij ligt ten tweeden male in het strijdperk zal laten trekken. Er zijn menschen, die altijd het laatste woord moeten hebben....

's Hage, T. T.

6 April 1845. Gr. v. Pr.

---

1) De twaalfjarige Hendrik Capadose, schier gelijktijdig met onzen vriend v. Hogendorp de rust al lijdend ingetreden, zooals da Costa het uitdrukt.

De kleinen gaan ons voor in 't koninkrijk des Heeren,
Door kindren wil ons God zijn diepe wegen leeren.

Ps. Nog een woord over die recensie. Ik geloof niet dat ik hevig en rhetorisch[1]) ben geworden, en vooral protesteer ik tegen de uitdrukking, dat ik de monarchiën bijkans als uitsluitend wettig beschouw. Niet het minste zwak heb ik voor de revolutionaire monarchiën van onzen tijd.

LXXVI.

Amsterdam, 14 April 1845.

Waarde Vriend en Broeder! Een woordje nog in antwoord op uwen zoo recht aangenamen van 6 dezer. Ik ben met de mededeeling van dat nummer van de Gids, dat gij mij terugzondt met een zoo gewenscht uitvoerig schrijven, wel een weinig lastig, om niet te zeggen egoïstisch geweest. Ik lokte daardoor een schrijven uit, waar ik altijd naar verlang, en dat mij, bij de meerdere gelegenheid die er thans is om u te zien en te spreken, toch steeds meer en meer behoefte is.

Doch, ook als uitdrukking van uw gevoelen omtrent het opstel van den zoon onzes onvergetelijken de Clercq, was mij uw woord bijzonder welkom. Wij zijn het in de beschouwing geheel eens van dit veelbelovend jongmensch, wiens hart, zoover de natuur gaat, even goed geplaatst is, als zijn verstand helder en fijn. Ik stelde er prijs op dat gij hem, ook als schrijver, nader leerdet kennen. Moge zich nog eens eene wenschelijke carrière voor hem openen! Moge vooral zijn hart eens geheel geopend worden voor de genade van zijns vaders Heiland en God! [2])

---

1) „Van Hall roerde het vergoelijken der daden van Granvelle, Alva en Filips slechts in het voorbijgaan aan; Groen hield hem staande, vroeg rekenschap, werd hevig, ja zelfs rhetorisch!" Studiën, 1. p. 91. — Hevig en rhetorisch niet. Wel gevoelde ik iets der verontwaardiging van een historieschrijver, aan wien ten onregte vergoelijking van wanbedrijven ten laste gelegd wordt.

2) Eene bede ter elfder ure verhoord.

Van onzen Willem hadden wij een allezins gezegend bezoek en verkwikkende brieven. Ook de toestand naar het lichaam is gantsch niet verachterd....

Hier is er bij afwisseling tot treuren met de weenenden, en blijde zijn met degenen, die God verblijdt, gelegenheid. Chevallier wordt in zijne droefheid en velerlei beproeving bijzonder gesterkt. Zijn weg gaat diep door de doornen; maar het geloof wast onder de slagen en kwetsuren, en het ontbreekt ook hier en daar aan geen verkwikking voor zijn hart.

Veegens (de conrector en ouderling der Waalsche kerk) verloor door den dood zeer onverwacht eene 21jarige dochter. Ik vond hem dankbaar voor het groote onderscheid tusschen de troostgronden waarmede hij zich in vroegere dagen behielp, en die welke hij nu mag aangrijpen.

Elout en zijne bruid [1]) bracht ik heden een bezoek van hartelijke deelneming in hun geluk, in hunne wederzijdsche en gemeenschappelijke goede en allerbeste keus. Ik had de bruid nooit gezien. Mij trof de uitdrukking van hetgeen men schoonheid noemt op dat gelaat, als wederglans eener gelouterde ziel. Dat zij ook nog lang op deze aard gelukkig zijn met en in hunnen Heer!

Met dat verslag van den strijd over Brederode in de Gids gaat het vreemd. Ook van Hall (ik begrijp het niet!) is met dat verslag zeer in zijn schik. Ik ben het, om de waarheid te zeggen niet. Het is ja, in enkele opzichten jegens u rechtvaardig. Maar de man (ik weet nu wie hij is) kan eigenlijk evenmin uwe overtuiging, als die van den zoozeer mishandelden Bilderdijk, oprecht appreciëeren. Geleerd en knap is hij, maar dat is ongelukkig ook het al [2])....

---

1) Jonkvrouwe W. L. van Loon. Zie da Costa Dichtwerken, III: 30.

2) Deze woorden laat ik staan (ondanks mijne ingenomenheid met 's mans genialiteit) enkel in den zin door da Costa bedoeld; ter inscherping aan mij zelven en anderen: „Wat baat het een mensch of hij de geheele wereld zou winnen en schade lijdt zijner ziel?"/

Gij zijt wel onderricht dat de oude heer weder zijne pen (ik weet het nu stellig) tegen uw wederlegging scherpt! — De Heer geve u, naar omstandigheden, te berusten of te spreken op nieuw, zoo als het waarlijk goed zal zijn. — Uw Brief blijft een gedenkstuk.

Wees innig gegroet.

Ps. Ik hoop, schoon ik het met geene zekerheid kan zeggen, u nog te komen zien bij mijne aanstaande overkomst. Wat genoegen doet mij uw gebruik van het aangeboden N. Testament! Zoo gebruikte ik ook vele jaren een dergelijk geschenk van onzen de Clercq, met dezelfde woorden van Jezus bij Johannes voorin.

Wat die tekst betreft, hij is, dunkt mij, wederom voor betere overbrenging (althands naar den eisch van ons hedendaagsch spraakgebruik) vatbaar; namelijk aldus: wij hebben geloofd en BEVONDEN. En juist in dezen overgang van geloof tot bevinding ligt het merk der goddelijke verzekering, zoo ik meen.

Aan Mr. I. DA COSTA.

Lieve Vriend en Broeder! Uwe bezending heeft mij uitermate verblijd. Het vers van Bilderdijk, hoe somber, heeft mij altijd, om de diepte van gevoel en om het fraaije en bevallige van uitdrukking en maat, bijzonder behaagd. Ik kende het niet anders, dan uit de Aanteekeningen op de Ziekte der geleerden, alwaar meer dan ééne strophe weggelaten is. —

Dank, hartelijk dank, ook voor de beide verzen van uzelven. Alleen dat op Bilderdijk was mij bekend; en met veel zamenstemming had ik dit uw krachtig protest gelezen tegen de onverschilligheid of het vooroordeel, dat ook diegenen bezielt, welke, meer

dan de tijdgenooten des dichters, op een voor onpartijdige beoordeeling wenschelijk standpunt geplaatst zijn. Met veel genoegen las ik het vers der dochteren van Juda. Weinige onderwerpen zijn er, dunkt mij, zoo roerend, en die, aldus behandeld, van zooveel gewicht zijn, ook voor het overzien der gansche geschiedenis van het Israël Gods.

Leed deed het ons te vernemen dat uwe vrouw ongesteld geweest is. Wij hopen zeer dat het nu geheel over moge zijn. Zoo gij vele herinneringen uit 's Hage hebt medegenomen, gij hebt er voorzeker niet minder achtergelaten, en het is mij ook nog dezer dagen gebleken dat uwe voorlezingen bij menigeen een indruk te weeg gebragt hebben, waarvan wij, onder hoogeren zegen, de beste vruchten mogen verwachten. Doch ik moet eindigen; want ik ben in de drukte der verzending van de 4e Aflevering van het Handboek. Ik reken op uw toegevend oordeel, en wensch zeer, wanneer gij tijd tot de doorlezing van het nog al dikke deeltje zult gehad hebben, ook mededeeling van uw aanmerkingen en bedenkingen te ontvangen.

Steeds uw vr. en br.
GR. V. PR.

's Hage, 13 Mei 1845.

LXXVII.

Amsterdam, 18 Mei.

*** Bij de ontvangst der vierde aflevering van het Handboek. 1713—1795.

Lieve Vriend en Broeder! Ik wilde de pen niet opvatten om u voor dat nieuwe meesterstuk uwer hand, dat mij, onder geleide uwer aangename letteren door onzen Koenen gewerd, mijn innigen dank te betuigen, voor dat ik daarvan, om met den Apostel te spreken, ἀπο μέρους ἐμπλησθείην. [1]) Thands, schier in

1) Eensdeels verzadigd zijn zou.

eenen adem door, het veelbevattend deel doorgelezen hebbende, met stilstaan bij zoo veel belangrijks in de bijzonderheden, kan ik de behoefte niet wederstaan om u mijnen indruk van deze eerste lezing geheel en in al zijne verschheid te zeggen. Ik zal in geene details prijzen; maar de gewaarwording die geheel het stuk op mij maakte, u door eene gelijkenis te kennen geven, welke bij u en van mij geen bevreemding zal verwekken. — Het is mij, alsof ik een Epos (in prosa, ja, en uit louter wezenlijke historie bestaande, maar toch) een Episch geheel voor mij heb, aan hetwelk ik den titel zoude willen geven van: de Ondergang van Nederland [1]). Oordeel hieruit van hetgeen mij dit uw vierde gedeelte van het van den beginne steeds zoo gewichtig Handboek, nu in het bijzonder en bij opklimming, en nog verre boven mijne reeds zoo gespannen verwachting, was.

Ik heb evenwel ook mijne aanmerkingen, en die bij mij nog al wegen, om den hoogen en vollen eisch eener historiographie als de uwe. Mag ik ze aanstippen en mij bij gelegenheid aanbevelen voor de oplossing of aanvulling?

A. Gij hebt èn de Aristocratie èn hare vroegere bondgenoote, later vijandin, de Vrijheid der eeuw, zoodanig in hare naaktheid en schuld openbaar gemaakt, dat voor beiden wel niet veel anders meer overblijft dan een beschaamde Confessie. En toch, is er in de voorstelling van beider hoofdpersonen en handelingen niet iets eenzijdigs overgebleven? Is het wel in de natuur der dingen, dat eene richting (hoe dan ook door misbruik en schuld bedorven, oorspronklijk toch niet buiten een in ons land historisch element) zoo geheel zonder een enkele deugd, zonder een enkelen schijn zelfs van recht of waarheid, bestaan hebbe? Zoude voor het minst niet in uw heerlijk overzicht moeten zijn

1) Dichterlijke overbrenging op de achttiende eeuw van § 585. „Dit is het tijdvak waarin de ondergang van het Gemeenebest voorbereid en voltooid werd. De revolutie-leer, die elke betrekking in Gods openbaring en in de wezenlijkheid der dingen gegrond, omkeert, won veld en droeg aanvankelijk eigenaardige vrucht."

aangewezen geworden, wat ook de Aristocratie, behoorlijk getemperd, behoorlijk in harmony gebracht met de Opperhoofdigheid van Oranje, met de vrijheid der burgerijen en de ware behoefte der natie, had kunnen, had moeten zijn, zonder haar karakter daardoor geheel te verliezen, en als weg te smelten in de Constitutie van ons land?

B. Maar vooral had ik meer in toepassing gewenscht in uwe historie, wat gij zoo treffend aan het slot van uw antwoord aan van Hall uitdruktet: bl. 101. »Ik ken nauwelijks" enz. [1]) Tot hiertoe althans levert het overzicht niets op van de zijde der vrijheidsmannen, dat bekwaamheid, talent, genie, zelfopoffering aanduidt of vermoeden doet. En toch, wij weten het, zij zijn er geweest. En hunne onvruchtbaarheid was inderdaad een problema, dat, in uw uit zoo een dierbaar standpunt geschreven werk, zijne uitvoerige oplossing had kunnen vinden of later, zoo ik hoop, nog ter gelegene plaatse vinden zal.

C. De geschiedenis van wijsbegeerte, letteren en geleerdheid is bij u niet vergeten geworden, ook in haren machtigen invloed op de tijden. Maar is zij, met betrekking tot ons land prag-

---

1) „Ik ken nauwelijks in de gansche wereldgeschiedenis een schouwspel even leerrijk en treffend als dat deze theoriën, aan wier verwezenlijking somtijds zooveel bekwaamheid en talent en genie en zelfopoffering te koste gelegd is, onder wier voorstanders zoo menige personen van edelmoedig karakter en vaderlandschen zin zich met ijver hebben gerangschikt; dat juist deze theoriën, die gezegd werden voor de menschheid de bron van overvloed en zegen te zullen zijn, niets anders uitgewerkt hebben dan de beschaafde Natiën door stroomen bloeds, naar onverkrijgbare weldaden te laten dingen, dan haar beurtelings de schroomelijkste losbandigheid en de vreeselijkste dwingelandij te doen ondervinden, en ze ten laatste, als waren zij nu in de haven, in een toestand te brengen, waar men in de meeste Rijken (ik laat U gaarne beslissen of dit ook in Nederland het geval is) geen denkbeelden van wezenlijk gezag of echte vrijheid meer heeft; in het vormen en herzien van Grondwetten, waaraan men ontrouw is, waarborgen zoekt; en zelfs de gewetensvrijheid, wier dierbaar- en heiligheid zoo dikwerf uitgebazuind was, evenwel, waar zij aan eene bovendrijvende partij lastig schijnt te kunnen vallen, miskent en ontneemt." — Deze bladzijde, nagenoeg ter zelfder tijd geschreven, was ook m. i. op § 582 van het Handboek niet anders dan een variant.

matisch genoeg door u behandeld geworden, in evenredigheid althans met de bearbeiding der overige deelen en elementen? Is er genoeg aangedrongen op dat groote hoofdgebrek (aan Oranje vooral, bij alle zijne uitnemendheden eigen) van verwaarloozing der nationaliteit, bepaald op het punt van taal en letteren? Zou niet aan te wijzen geweest zijn op welke wijze men, ook van dien kant, het volk tegen den vreemden, tegen den franschen geest, had behooren te wapenen? In het geheel is misschien van onze zijde wel wat voorbijgezien dat de gave van Oranje altijd meer geweest is in het beschermen dan in het kweeken, in het bevrijden dan in het vormen der natie. Willem III is van dien kant mede alles behalve unexceptionable geweest.

D. Gij bestrijdt, wij allen met u van harte, den Revolutiegeest, als ongoddelijk, anti-christelijk. Maar geschiedt dit, met betrekking tot Europa, tot Frankrijk bij name, niet al te zeer in uw werk uit een legitimistisch standpunt, in plaats van uit dat nog hoogere, hetwelk in de Revolutie een oordeel over Phariseïsme beide en Sadduceïsme leert zien, en bepaaldelijk in Frankrijk de Godswraak (de Nemesis, zou Heeren [1]) zeggen) over de verdrukking en verwerping van het Protestantisme, of liever van het Evangelie. Uw slot, hoe krachtig en heerlijk ook, doet meer den raad Gods dan zijn oordeel over de natie uitkomen, terwijl het dat laatste meer bijzonder aan Nederland voorhoudt.

Ik verbeeld mij dat dit alles, met eenige dier u eigene krachtige trekken, in eene Inleiding op het volgend tijdvak zou kunnen aangevuld of opgenomen worden; en ik voel mij daarom des te meer gedrongen u op hetgeen mij eenigzints als leemte voorkomt, in dit uw meesterstuk aandachtig te maken.

Nog een enkel punt eindelijk. Zijn wel alle bijzonderheden, die gij opneemt in uwe tafereelen, door eene genoeg strenge critiek geproefd? Laat mij toe dat ik tot een voorbeeld neme

---

1) De teregt vermaarde A. H. L. Heeren. — Historiekenner bij uitnemendheid in een vroeger tijdperk. In 1865 nog algemeen als zoodanig bekend.

een plaats, die mij misschien meer bijzonder trof ter zake mijner Israëlietische nationaliteit. Hetgeen gezegd is van de Joden [1]) (wier gehechtheid aan Oranje en aan de behoudende beginsels wel nog bij een andere gelegenheid hadden mogen vermeld worden, dan deze niet zeer gelukkige!) is mij nooit elders voorgekomen. De bron waarop gij u beroept, het vervolg op Wagenaar, is voor een feit van die beduidenis zwak. Ik moet zeggen dat ik van zoo iets nimmer schijn of schaduw vernomen heb in berichten of geruchten in den boezem mijner natie en familie, welke met hare geheele vitaliteit in deze zaken en quaestiën was. De Joden, als massa, zijn vóór 1813 nooit wankelend geweest in de meest onvoorwaardelijke gehechtheid aan het stadhouderlijke beginsel. De individus van het tegenovergesteld gevoelen waren te tellen, en werden met den vinger als eene rariteit aangewezen, althans onder onze Spaansch-Portugesche Joden. Dat omkooping bij een enkele minbekende individualiteit mag beproefd en gelukt zijn, is mogelijk, maar iets zoo decisief als de aftrekking van de stadhouderlijke partij, van de Joden als natie of lichaam, moet ik voor onhistorisch houden, totdat ik er gespecificeerde bewijzen van zal hebben gezien.

En nu, lieve vriend en broeder! geen verschooning, maar toch indulgentie voor mijne stoute kritiek, die zich wellicht met een woord twee drie van opheldering uit het veld geslagen zou zien. Zij moge u ten bewijze strekken met welke onvooringenomene ingenomenheid en onpartijdige belangstelling ik uw voortreffelijk boek gelezen heb. De Heer gebiede er zijnen zegen over. Door wien ook miskend wellicht, of ter zijde gelegd, bij de tegenwoordige richting (of liever gebrek aan richting) onzer Natie en Regeering, zal het toch een getuigenis zijn, niet zonder weerklank bij enkele deelnemenden, zoo binnen als buiten 's lands, zal het gewaardeerd worden door al wie nog eenig hart heeft voor Neêrlands dierbare taal en leeringvolle geschiedenis. Heb dank! word gesterkt en

---

1) „De Joden voor aanzienlijke sommen van de stadhouderlijke partij afgetrokken."

lang nog voor vaderland en vrienden, voor de dienst van God en de wederopbouwing van zijn Rijk gespaard.

Ik hope zeer dat u deze in goeden welstand moge vinden, ja in beteren nog dan waarin u onzen broeder Chevallier aantrof. Wees innig gegroet.

Hoe maken het de vrienden N.? Ik beken gul dat ik wel een letter van onzen vriend verwacht had, na ons mislukt bezoek te zijnent en mijn brief daarop l.l. week. Doch hij zal het in zijne nieuwe betrekking druk gehad hebben [1]). En het bevreemdt mij niet ook in deze te ondervinden dat onder de middelen van compensatie van den dezen winter zoo levendigen omgang met mijne Haagsche vrienden, op verlevendigden briefwissel niet grootelijks gerekend moet worden. Moge onze gemeenschap des te inniger zijn in den geest, en, zich ook uitwendig eens belichamende, tot zegen zijn voor kerk en land.

Aan Mr. I. da Costa.

Mei 1845.

*** Antwoord op den vorigen.

Waarde Vriend en Broeder! Uwe letteren zijn mij tot eene ware verkwikking geweest; misschien ook wel omdat mijne eigenliefde er te zeer door gestreeld werd. Evenwel, na zoo langen tijd onder een zoo omslachtigen arbeid gezwoegd te hebben, heeft men wel eens zoodanige opbeurende goedkeuring noodig. Over 't algemeen is de belangstelling in de zaken, welke ons ter harte gaan, zoo gering. Uwe aanmerkingen hoop ik mij ten nutte te maken: de waardij en onmisbaarheid van het aristocra-

---

1) Ook in schijnbare en, gelijk hier (de naam doet niets ter zake), spoedig overwonnen ligtgeraaktheid, werd bij da Costa de realiteit der vriendschap openbaar.

tisch element niet uit het oog te verliezen [1]); met dubbele zorg naar de deugden der vrijheidsmannen, misschien (onder ons) met de lantaarn van Diogenes, te zoeken, de ontwikkeling der wijsbegeerte en letteren niet te vergeten, en, bij het huldigen der verkregene rechten ook in den vorm der vorstelijke legitimiteit, aan het hoogere en hoogste standpunt der historische beschouwing gedachtig te zijn. Wat het punt van de Joden betreft, ik zal daarin later door een erratum moeten voorzien: door kortheid na te jagen, ben ik in onduidelijkheid en onjuistheid vervallen: ik heb eigenlijk willen zeggen: „pogingen om de Joden af te trekken van de Stadh. P." [2]) Ga voort, lieve vriend! mij al uwe aanmerkingen, zoo in de détails als in het algemeen, bij voorkomende gelegenheid mede te deelen, en bid vooral voor mij dat ik, zoo het met Gods raad bestaande is, kracht moge ontvangen, om dit werk tot zijn eer ten einde te brengen, en inzonderheid dat dit arbeiden en sloven gezegend en geheiligd moge worden voor mijn eigen hart.

Ik zend u hiernevens copielijk een belangrijken brief van Heldring over eene vraag waaromtrent hij, geloof ik, onlangs ook met Koenen gesproken heeft; in hoever de Christenen al dan niet mogen en zelfs moeten deelnemen in de verschillende genootschappen waar zij, ofschoon deze niet op Christelijken grondslag gebouwd zijn, toch gelegenheid zouden vinden om voor een meer talrijken kring van hoorders of lezers Christus te verkondigen. Er is, dunkt mij, veel in hetgeen hij schrijft, dat opmerking en behartiging verdient. Zijn de Christenen over 't algemeen hier te lande niet te zeer, bij het veroordeelen der werkzaamheid van anderen, werkeloos? mogen zij op den duur de

---

1) Miskenner van de waardij der Aristokratie ben ik niet. Doch misschien behoort men in het oog te houden dat het mij in den Epos (zie p. 215) vooral te doen was om duidelijk te doen uitkomen de tragische zoowel als logische ontwikkeling van ongeloof en revolutie. Even als in 1798, tot nu toe. (Zie de 3de uitgaaf § 823—837.)

2) De opneming van dit erratum is in de volgende uitgaven verzuimd.

kracht ongebruikt laten, die in den associatiegeest ligt? en daarentegen is welligt dit associeeren minder in overeenstemming met het karakter van ons volk, met de behoefte van onzen tijd, met den trap van ontwikkeling dien het réveil ten onzent bereikt heeft? Wees zoo goed den brief rond te zenden aan degenen voor wie hij, naar uw inzien, volgens het opschrift, bestemd is; zoo evenwel, dunkt mij, dat de zaak geene noodelooze ruchtbaarheid verkrijge, en niet tot kennisse der Corypheën van het Nut van 't Algemeen worde gebragt. Ik verlang zeer van u te vernemen wat de andere vrienden, maar vooral wat gij zelf hierover aan Heldring geantwoord zult hebben [1]).

Gisteren ontving ik het Wederwoord van van Hall, met een uitermate vriendelijken brief. Bij het vlugtig doorloopen van het stuk werd ik des te meer getroffen door den, naar mijn gevoel, veel meer dan in zijn eerste geschrift, gestadig bitschen en waarlijk, somtijds op grove wijze, beleedigenden toon. Schrijf mij s. v. p. uw oordeel en uw raad.

Voor deskundigen en onpartijdigen zie ik niet in dat er eene

---

1) De Brief van Heldring is de merkwaardige Circulaire die tot de Bijeenkomsten van Christelijke vrienden te Amsterdam aanleiding gaf.

Van het Nut van 't Algemeen wars, rigtte hij zich: Aan de vrienden des Heeren, die met mij hebben leeren inzien door den Heiligen Geest dat de Gereformeerde kerkleer niet uit de menschen, maar uit God is.

„Mannen broeders ai, zegt mij uwe gedachten. Wat moeten wij doen: allen van elkander verwijderd wandelen, een iegelijk naar zijnen weg? Of is er vereeniging mogelijk? Kunt gij niet eens eene zamenkomst oproepen om te zamen raad te plegen en te bepalen wat te doen? Wat is de zaak, moeten wij iets nieuws stichten of ons in het oude begeven? Is er ten deze eenige gedachte bij u, o, zet dezelve op papier, en zendt ze met dezen zendbrief verder rond. Hij keere daarna weder tot dengene die den Heere bidt, dat Hij ons wijsheid en liefde: bovenal geloof geve om hetgene wij doen of laten, te doen of te laten tot zijne eer en ter bevordering van zielenheil! — Uw geloofsgenoot

O. G. Heldring.

Hemmen, 15 Mei 1845.

nieuwe wederlegging noodig is, en ik zou daar zeer ongaarne toe besluiten. Misschien zou ik later, als de recensie van B. v. d. Brink ten einde zal zijn, zoowel hierover als over dit wederwoord, een artikel aan den Gids, met opneming van eenige weinige punten, ter plaatsing kunnen zenden. Den brief van van Hall wilde ik beantwoorden door een onbewimpelde mededeeling van den indruk, dien de toon van het geschrift op mij gemaakt heeft.

Uw vr. en br.,
Gr. v. Pr.

Aan Mr. I. da Costa.

Waarde Vriend en Broeder! Ik zag met genoegen uit uwe letteren, dat gij met M. C. v. Hall hebt gesproken; tot dus ver inclineer ik om het stilzwijgen te bewaren; al is het dat ik somwijlen, bij het wikken zijner meeste argumenten, eenige velleïteit tot spreken gevoel. Hij heeft de zaak nu al te zeer, dunkt mij, op het terrein der personaliteiten gebragt; en daarop wil ik mij niet begeven, allerminst tegenover een man van zijne jaren. Voor zoodanige resumtie als gij bedoelt, zou ik wel lust hebben; maar aan u behoef ik niet uit te leggen dat, om zulks naar behooren te doen, ik mij wederom geheel in de particulariteiten van de quaestieuse jaren zou moeten verdiepen, waartoe eene welligt langdurige stremming van andere bezigheden (waartoe ik mij meer geroepen acht) zou vereischt worden.

Thans ben ik eer op het nemen van eenige rust bedacht, die ik geloof noodig te hebben; ook voor mijne lieve vrouw acht ik tusschenpozing, onder hare somtijds wat al te drukke bezigheden, eene wezenlijke behoefte; zoodat wij misschien reeds over een 14 dagen, D. V. van hier zullen gaan; een eindje den Rijn langs en verder, naar dat de omstandigheden zullen medebrengen.

Den brief van Heldring zie ik, met verlangen naar de bijvoegselen, te gemoet. Het denkbeeld van kennismaking en onderling

overleg is ook mij altijd voorgekomen op den voorgrond te moeten staan; met zooveel mogelijk vrije werkzaamheid van ieder in zijne localiteit en naar de verschillende inzigten, die met het behoud van dezelfde beginsels zeer wel vereenigbaar zijn. Die bijeenkomsten zouden, dunkt mij, ook voor de afgescheiden broeders, zoo als Scholte, Wormser, enz. geopend moeten zijn. Ik twijfel of de vrienden hier mij dit zoo terstond zullen toegeven; maar mij komt het nuttig en bijkans noodzakelijk voor. Wat is uwe meening hieromtrent? — De zaak van het onderwijs hopen wij nu, krachtens Art. 143 der Grondwet, voor de aanstaande Vergadering der Staten van Zuid-Holland te brengen. Ook bij de waarschijnlijkheid van afwijzing, zal het toch pligt wezen een onderwerp van zooveel gewigt, en waarin het regt zoo duidelijk aan onzen kant is, niet te laten rusten; maar zooveel doenlijk de aandacht er op gevestigd te houden.

Onze vriend Merle d'Aubigné is thans in Engeland. Ik denk dat hij over ons land zal terugkeeren; doch misschien zullen wij dan reeds vertrokken zijn. De toestand van Zwitserland blijft treurig; vooral ook van het Canton de Vaud. Evenwel moet de Geestelijkheid aldaar dezer dagen een zeer fiksche verklaring aan het Gouvernement gezonden hebben, omtrent haar vast besluit om zich door geenerlei verordeningen in de uitoefening van haar ambtspligten te laten beperken, al zou ook die pligtvervulling, volgens de gedane bedreiging, het geheele verlies van haar inkomen ten gevolge hebben [1]).

Wat zegt gij van de verklaring onzer Ministers? [2]) Het sys-

---

1) Mémoire et pétition du clergé vaudois. — „Il est écrit avec un talen remarquable, et de nobles vérités y sont noblement exprimées." VINET.

Het ingrijpen van de vrijzinnige Overheid in het jus in sacra gaf weldra, door de onverzettelijkheid van een talrijk gedeelte der Geestelijkheid, het aanzijn aan l'Eglise libre du canton de Vaud.

2) De Verklaring van 30 Mei 1845, waarbij, zonder meer, aan de Tweede Kamer in overweging gegeven werd, om haar goedkeuring te onthouden aan de voorstellen van Thorbecke c. s. ter grondwetherziening.

tema moge zeer wel verdedigbaar zijn; maar mij dunkt dat deze demarche wat laat komt, en, nadat men zoovele maanden en jaren gezwegen heeft, thans, aan het einde eener vijfdaagsche discussie, waarin zelfs de meest ministeriële leden ten minste eenige wijziging der Grondwet hadden verlangd, niet zeer le mérite de l'à-propos heeft.

Wees met uwe vrouw van ons beide op het hartelijkst gegroet, en geloof mij steeds

Uw vr. en br.
GROEN V. PR.

LXXVIII.

29 Mei.

Waarde Vriend en Broeder! Recht aangenaam waren mij uwe letteren, in antwoord op mijne vorigen, en de brief van Heldring, die inderdaad indrukmakend is. Ik deelde dien mede aan eenige vrienden, en hij circuleerde vervolgens nog in een zeer kleinen broederkring alhier. Ieder onzer heeft zijne denkbeelden over de belangrijke vragen, of andere bij die gelegenheid ontwikkeld, bij wijze van een zeer kort advies op schrift gesteld. Wij hopen tot dat zelfde einde den geheelen kleinen bundel aan Beets te zenden, door wien hij dan wel in den loop der volgende week tot u zal terugkeeren, en door u tot den oorspronkelijken schrijver. Bij verschil van gevoelen omtrent deelneming aan genootschappen of oprigten van nieuwe, enz. kwam men over het geheel vrij nabij aan elkander omtrent het zeer wenschelijke van meerdere zamenkomsten tusschen de vrienden van onderscheidene woonplaatsen, om punten vooral van praktisch belang te bespreken, elkander te leeren kennen, te hooren, en van hetgeen in ieders bijzonderen kring met betrekking tot de zaken van

Gods Koningrijk voorvalt elkander au fait te houden. Mij kwam het voor dat de geschiktste plaats voor zulk eene conférence den Haag zoude zijn; — doch gij zult uit de vereenigde aanteekeningen eerlang zelve de denkbeelden, gelijk zij uit elkander vloeiden en elkander verklaren en aanvullen, beter leeren kennen, dan ik hier met een vluchtig woord onze resultaten zou kunnen zamentrekken. Ik hope zeer dat deze opwekking van den waardigen Gelderschen voorganger tot iets wezenlijks leiden moge.

Sedert de ontfangst van uwen brief, las ik ook het Wederwoord van den heer van Hall; met leedwezen bemerkte ik daarin den bitsen toon, die u gegriefd moet hebben, en waarvan ik mijnen indruk aan den grijzen schrijver met kalmte, maar, zoo ik hoop, met volkomene oprechtheid, heden in een gesprek van ruim anderhalf uur heb medegedeeld. Gij gevoelt dat ik ook over de wijze waarop Bilderdijk behandeld is, niet kon zwijgen. Hij hoorde mij en antwoordde met veel hupschheid, en bleef zeer betuigen van hooge achting voor uw persoon. Ook geloof ik dat hij niet alles onbillijk vond, wat ik over den geest van deze zijne Repliek en in 't geheel over zijn standpunt in 't midden bracht. Ik mag, om van wederzijde getrouw te zijn, u niet verbergen, dat ik de vergelijking met Clodius, en de aanhaling van het woord van de Gerlache daaromtrent, in uwe verdediging vastgehouden, niet wel konde handhaven [1]). Overigens geloof ik dat, ook zonder Dupliek van uwe zijde, die ik u tegenover een man van 78 jaren nu eerder afraden zou, de zaak in staat gebracht is d'être jugée. Wel zoude ik het wenschelijk vinden, indien gij nog eens tijd en lust hadt, om, uit uw vrij en onpartijdig standpunt, den staat der quaestie, of liever onderscheidene uitkomsten uit de gedachtenwisseling met van Hall, en vooral ook uit de interventie van de Gids geboren, te resumeeren, en uwe

1) „Le Clodius du parti: vain, léger, audacieux, expéditif, toujours pour les moyens violents; au dessous de sa position." — Aldus de Gerlache. Mijne adhaesie, met de toelichting (Antw. aan Mr. M. C. v. H., p. 29)), komt mij ook thans niet onbillijk voor.

meest versche resultaten omtrent het verbond der Edelen, het doel van Willem I daarna, de betrekking tusschen Oranje en Brederode, nog kortelijk in het openbaar aan te geven. Het zal u, ik ben daar zeker van, met het oog op den eenigen Leidsman, wel klaar worden of het, in dezen, tijd van zwijgen geworden, of nog van spreken gebleven is [1]).

Onze gezondheid is redelijk, — toch nog niet geheel op orde, zoo bij mijne vrouw als bij mij zelve. Van Willem hadden wij wederom betere berichten, als die onder welker indruk ik u laatstelijk schreef.

Hier wordt alles meer en meer stil om ons heen. De zomer ontvolkt natuurlijk de stad, en doet overal de vriendenkring, die ons anders in den winter nabij is, zich naar onderscheidene zijden verspreiden.

Wees met uwe vrouw van ons op het hartelijkst gegroet.

LXXIX.

Amsterdam, Junij 1845.

Waarde Vriend en Broeder! In dank ontfangt gij hiernevens de twee belangrijke brochures terug [2]). Zij deden zoovele gedachten, zoovele vragen, zoo groot een verlangen bij mij oprijzen om over de gewichtige landsaangelegenheden, daarin gevoerd, uwe gedachten te vernemen, dat ik geen kans zie om, op dit oogenblik althans, mij in eenige beoordeeling in te laten. Uit beide stukjes bleek mij op nieuw in wat hachelijken toestand wij ons als Natie thans bevinden; bij vele reddingselementen nog

---

1) Voor zoo ver mij noodig of voegzaam scheen, heb ik de bedenkingen van het Wederwoord opgenomen in het achtste Deel van de Eerste Serie der Archives, p. LVII—LXVI.

2) De Regering en de Natie van Prof. Vreede en Neêrlands Volksaard en Staatswezen van mijn vriend J. Hora Siccama.

wellicht, groot gevaar om te vergaan bij gebrek aan een levend middelpunt van vruchtbare en hoogere dan stoffelijke of bloot utilistische beginselen.

En nu, zoo nog niet op reis, zult gij wel voor uw allezins door mij toegejuicht plan reisvaardig zijn. De Heer verzelle u, verkwikke u, naar lichaam en geest. Hij zegene uw beider uitgaan en ingaan. Wel was er, na zooveel inspanning van arbeid, met lichaamlijke ongesteldheid afgewisseld, eene ontspanning aan te raden, waartoe het heerlijke saisoen dat wij intraden veel belovend uitlokt. Hebt het wel, in en met den Heer, ubicunque locorum.

Den brief van Heldring deed ik hier onder een niet te ruimen kring van vrienden en broeders circuleeren, en ontfing ik eerst in 't laatst der vorige week terug. Daarop zond ik dien met alle de anex-schrifturen naar onzen Beets, van wien gij waarschijnlijk de geheele collectie adressen wel op het oogenblik zult hebben ontfangen.

Nogmaals onze hartelijke groete en toebidding van allen voorspoed op uw reisje.

Aan Mr. I. da Costa.

*** Bij de toezending van ons Verzoekschrift aan de Staten v. Zuid-Holland.

Ook de Provinciale Staten bleven, in weerzin tegen de minste vrijheid van onderwijs (ondanks het Besluit van 1842) met de Gedeputeerden (zie blz. 178) homogeen. Volgens den regel: „De scholen zijn Christelijk genoeg, omdat ik hetgeen in uw oog onchristelijk is, voor zeer stellig christelijk houd."

Waarde Vriend en Broeder! Ik kan hier, onder velerlei drukten, alleen bijvoegen dat ik zeer verlang te vernemen wat gij over nevensgaand stuk oordeelt, en of gij toch ook niet vindt dat de handelwijze der plaatselijke autoriteiten in deze gewigtige zaak, tegen alle gevoel van billijkheid niet slechts, maar

ook tegen de verordeningen zelve die zij ontwerpen, in strijd is. Mogt er op onze poging eenige zegen zijn! Het geldt hier voorzeker de gewigtigste belangen van Staat en Kerk.

Wij gaan niet op reis. Ik heb een buiten gekocht, een uur gaans van hier, aan den Leidschen straatweg, „Oud Wassenaar; en vlei mij dat het buiten-zijn meer nog dan het heen en weer trekken in vreemde landen, ons die rust en ontspanning zal kunnen schenken, waarnaar ik voor mij en mijne lieve vrouw grootelijks behoefte gevoel.

Het idée der vrienden hier komt over 't algemeen al vrij wel overeen met de belangrijke adviesen uit Amsterdam. — Eene broederlijke zamenkomst te Amsterdam zou ook ons zeer wenschelijk voorkomen.

T.T.

's Hage, 24 Junij. GROEN v. PR.

LXXX.

Amsterdam, 1 Julij 1845.

Waarde Vriend en Broeder! Ik moet zeer kort zijn in het beantwoorden uwer letteren ter geleide van het belangrijk Verzoekschrift. Dat men, ook bij weinig verwachting van ingang voor zuivere rechts- en waarheidsbegrippen te vinden, wel doet aan te houden met daarvoor uit te komen en daarop aan te dringen, lijdt geen twijfel. Hoe wenschte ik mij meer in staat te gevoelen om, ook buiten de studeerkamer en met meerder ingrijping in het kerkelijk en maatschappelijk leven onzes lands, iets te kunnen toebrengen tot versterking van onze zeer kleine legermacht! Doch, bij veel beschaamdheid des harten,

wegens mijn gebrek ook ten deze, is mij toch bij oogenblikken de roeping klaar en dierbaar, die mij van tijd tot tijd verwaardigd wordt, en die gij met en voor mij bidt dat gezegend voor anderen en geheiligd aan mij zelve moge zijn. — Heb zegen op uwe nieuwe poging voor de zoo heilige zaak van het volksonderwijs. Hoe aandoenlijk was het mij, dit verzoekschrift niet meer door drie geliefde namen onderteekend te zien [1]). Doch ook triumfeerenden daar boven strijden mede. — Zoo even ontfang ik ook, onder dergelijken indruk, de brochure van van der Kemp.

En nu eerlang de Synode, op wier deliberatiën met zekere gespannen verwachting wordt uitgezien. Ik zie van daar, en van die zes artikelen, al zeer weinig heil te gemoet. Gij zult het een en ander, dat de tegenpartij daaromtrent in het licht gaf, gezien hebben. Een artikel van Veth in de Gids trof mij onaangenaam, wegens de groote bitsheid tegen mijne Haagsche broeders, en de kenlijke vijandige richting tegen de dierbaarste positieve waarheid zelve. En toch! dat Tijdschrift verdient zeer gelezen en opgemerkt te worden. Ik verneem gaarne, indien gij er ook zoo over oordeelt, uwen indruk van hetgeen deze nog al bestemde en energique richting voortbrengt.

Het is van een der hoofdredacteuren [2]), dat u de ingeslotene geadresseerd wordt. Hij zal wel geen nadere aanbeveling bij u noodig hebben voor een mondgesprek, dat ik hem van harte gun, terwijl het u ook niet onaangenaam zal zijn kennis te maken met een man, die, bij eene in velen zeer tegenovergestelde overtuiging, een karakter paart, aan 'twelk ik mijne bijzonderste hoogachting niet weigeren kan [3]). — De recensie van B. v. d. Brink loopt in de resultaten nog al mat af. Evenwel

---

1) Door mijn vriend Elout en mij. Onze tot elke pligtbetrachting bereidvaardige D. v. Hogendorp was er niet meer.

2) Potgieter.

3) Het zeer aangename bezoek is bij mij niet in vergetelheid geraakt.

blijft het een stuk van groote belezenheid en kritische gave [1]). Zoo gij hem de dienst bewijzen wildet om welke Potgieter u voor hem vragen komt, zou het mij recht aangenaam zijn om meer dan ééne rede. — Mag ik de Individualistes van de Rougemont [2]) nog wat houden? Ofschoon ik, ook bij mijne voorgenomene logeatie buiten Utrecht, loopend werk genoeg zal hebben, hoop ik evenwel tijd te vinden om het een en ander bij te houden of in te halen, dat ik tot hiertoe moest uitstellen.

Wij zijn heden in groote drukte. Morgen bij welzijn vertrekken wij met het geheele gezin naar Utrecht.

Ik woonde gister nog de vergadering en het diner van het Utrechtsch Genootschap bij, alwaar ik Koenen en Heldring zag en sprak. Met den laatstgenoemden had ik nog een aangename gedachtenwisseling over zijnen gewichtigen brief en wat daarop gevolgd is.

En nu, nog een woord van hartelijke gelukwensching met de acquisitie van Oud-Wassenaar. Ik verlang te vernemen dat gij u reeds, met een ruim gevoel van ontspanning en in het genot van Gods dierbare nabijheid en omgeving, buiten bevindt; — mij met velen is dat denkbeeld u zoo dicht bij te weten, een zeer aangenaam denkbeeld. Schoon ik u, bijaldien het zoo uw keus en Gods weg ware geweest, ook buiten'slands, met mijne gedachten blijde had gevolgd.

Weest, lieve Vrienden! van ons innig gegroet in den Heer!

---

1) Ongetwijfeld. Zie hierboven bl. 209.

2) Het voortreffelijk Geschrift, Essai sur la séparation de l'Eglise et de l'Etat. — Ook in onze dagen nog zeer behartigingswaard. Zie Ongeloof en Revolutie 2e uitg. p. 60.

LXXXI.

Utrecht, 3 Julij 1845.

Waarde Vriend en Broeder! Ik spoed mij uwe zoo even ontfangene letteren, althans op het hoofdpunt, te beantwoorden. De dienst, die Potgieter u voor zijn mederedacteur B. van den Brink komt vragen, is van een louter wetenschappelijk diplomatischen aart. Van den Brink, door zijne ongelukkige verwikkelingen in het finantiëele, genoodzaakt vooreerst buiten'slands te blijven, schijnt zich daar, tot vreugde zijner vrienden, aan een meer geregelde levenswijze te houden en druk te werken. Zijne recensie van de schriften over Brederode draagt blijk van het laatste althans. Op dit oogenblik bevindt hij zich te Weenen, alwaar hij in het Keizerlijk archief (zoo ik wel verstaan heb) eenige belangrijke documenten voor een arbeid, die hem thans zeer bezig houdt, wenscht in te zien. Hem is intusschen de aanvrage daartoe geweigerd, tenzij hij voorspraak had òf van het Nederlandsch Gouvernement, òf van een Nederlander van Europeesche reputatie. Bij ons Gouvernement (of bij Z. M. zelve) heeft dit verzoek zwarigheid gevonden. Door zich tot u te wenden, wenscht en hoopt Potgieter zijnen vriend door den nog onbeproefden tweeden weg te kunnen helpen. Zie wat gij doen kunt voor een paar menschen, elkander overigens in levenswijze en levensbeschouwing al zeer weinig gelijkende. Potgieters bedoeling is, als met zijn karakter overeenkomt, edel [1]).

Behalve het voortzetten van mijne voorlezingen over het O. Testament, waarmede ik omstreeks tot half weg gevorderd ben, heb ik voor

---

1) Zeer gaarne heb ik aan dit verzoek voldaan. Ook de hoogleeraar Bake is toen, gelijk steeds, voor Bakhuizen v. d. Brink dienstvaardig geweest. En te Weenen en elders heeft onze landgenoot zich weldra zelf, door zeldzame gaven en arbeidzaamheid, den weg gebaand. Zijne mij medegedeelde rapporten aan het Departement van Binnenlandsche Zaken dragen er overvloedig bewijs van.

dit mijn otium eenige plannen van kritisch onderzoek en werkzaamheid omtrent het Oude Testament. Doch in eene eerste plaats vordert nu mijn zoon Abraham voor het leeren van eenig Grieksch en Latijn, een gedeelte van mijn tijd. Ook wacht ik hier tweemaal ter week eenige uren mijn discipel in dat vak, den jongen R., een wakker en veelbelovend jong mensch.

Mijn geest is ook wel tot poezy in onbenevelde oogenblikken geneigd, Maar plicht gaat voor lust; en op mijne jaren vervliegt die poëtische velleïteit al zeer snel [1]). Ook ga ik veeltijds gedrukt in 't gemoed, als ik den horizon aanschouw van allen kant voor ons arme Vaderland, en veel dat mij ter harte gaat. Wij weten waarin zich ten slotte alles oplost. Doch ook aldus is het toch een zeker procès van worsteling en ontwikkeling inwendig, eer men van die oplossing den levendigen troost gevoelt, en aan die wezenlijkheid voor zich zelve en anderen genoeg heeft.

Weest innig gegroet, en heb het ubicunque locorum wel in den Heer.

LXXXII.

Nabij Utrecht, 18 Julij 1845.

Waarde Vriend en Broeder! Uit uwe correspondentie met Pierson zult gij het reeds vernomen hebben dat, ook te Amsterdam, met de wijziging in de dagbepaling volkomen genoegen werd genomen, en, zoo God wil, de noodiging zal geschieden tegen den 26sten der volgende maand. Pierson's schoonbroeder, de heer Waller, van wien wij hier gister een recht aangenaam bezoek hadden, heeft zijne zaal aangeboden, die nog ruimer is, en daarenboven het voordeel heeft dat de huismoeder aldaar in de stad is. Ik schreef dien ten gevolge, volgens het uitgedrukt

---

1) De Slag van Nieuwpoort (1859) is van het tegendeel, in da Costa althans, een onwederlegbaar bewijs.

verlangen van u en Pierson, aan onzen Heldring, die ook volkomen genoegen neemt met het voorstel onzerzijds en meer dan immer verlangend is naar de zamenkomst. Gij zult nu wel de namen die u voor den geest mochten komen, aan een of ander onzer te Amsterdam willen opgeven of herinneren. Het voorbereidende kan nu met alle ruimte worden besproken in de vijf à zes weken die ons resten.

Wat hebt gij van dat heerlijk twaalftal preeken van onzen Beets gezegd? [1]) Zij zullen u wel, even als mij, welkom en dierbaar geweest zijn. Ik ben er te vol van om er veel van te zeggen.

Met zegen hoorde ik ook nog l.l. Zondag een preek van een Ds. Mensinga van Sijbekarspel [2]), een allezins belangrijk man, dien ik ook naderhand met veel genoegen sprak, en met wien wij nog, onder diepe aandoening, vreugd en eenstemmigheid, een preek van Beets lazen. De tekst dien Mensinga had was: Joh. VI: 52. De Joden dan twistten onder elkander enz. Recht goed en levendig. Des avonds hoorden wij den jongen van der Hoeven [3]) bij zijne intrede alhier. Insgelijks, schoon in een zeer verscheiden vorm, in vele opzichten treffend. De Heer is de Geest, en waar de Geest is, daar is vrijheid.

Weest innig gegroet! In eenigen spoed.

Die menschen te Weesp zijn dan toch nu waarlijk, wegens de zamenkomst boven de 20, te Amsterdam gedagvaard!

Aan Mr. I. da Costa.

Uwe letteren ontving ik in Overijssel, waar wij eenige regt

1) Met de voorrede, waarin Beets, tegenover onwaardigen aanval, aan vriend en vijand, op hartaangrijpende wijze van zijn geloof belijdenis aflegt.

2) Later als predikant naar Holstein vertrokken.

3) Abraham des Amorie van der Hoeven, nog in jeugdigen ouderdom aan Kerk en wetenschap ontvallen.

genoegelijke dagen hebben doorgebragt. Onze lieve moeder mogten wij zeer wel vinden en gister morgen verlaten.

Ik antwoordde u, wat den 26^{en} betreft, door een langen brief aan Heldring [1]). Wormser hoop ik toch dat men bepaaldelijk zal uitnoodigen. Ik druk u dit op het hart; want waarlijk ik ken weinige menschen, die mij voorkomen, bij een zoo opregt en werkzaam geloof, zoo groot eene helderheid van inzigten te voegen. Zeer moeijelijk is de keus over 't algemeen: in sommige opzigten is het verkieslijk niet terstond eene zeer talrijke bijeenkomst te hebben, en evenwel er zijn zoo velen, die men ongaarne zou missen, veel meerderen nog die zich, wanneer men hen voorbijgaat, min of meer miskend en beleedigd zullen achten. Beets, Hasebroek, Bruinier, zullen vertrouw ik, niet ontbreken. Den laatsten bundel van Beets hebben wij met onbeschrijflijk genoegen en dankzegging aan Hem, die onzen vriend bekrachtigd heeft, in onzen kleinen familiekring, waar wij in dezelfde hope vereenigd zijn, gelezen. Gij meldt mij wel eens, bij gelegenheid, hoe het eigenlijk met de voorbereidende werkzaamheden voor den 26sten gelegen is; enkel ter informatie, want ik durf er eigenlijk geen raad in te geven of oordeel over te vellen. Ik gevoel dat men ook ligt te veel vooraf zou kunnen bepalen, zonder zich genoeg in afhankelijkheid van hoogere leiding te stellen.

Met leedwezen zag ik uit uw brief dat men weder aan de toepassing van de strafwet tegen de vereenigingen begint. De middelen ter handhaving van het regt van bijeenkomst, in de tegenwoordige gesteldheid van Vaderland en Kerk, zullen ook wel een onderwerp van ernstig overleg moeten zijn. Wat ik van de prediking en het onderwijs in Groningen, nu in Overijssel zijnde, vernam, blijft allerbedroevendst. In Drenthe, en ook in den omtrek daar wij nu geweest zijn, is het getal van de Afgescheidenen aanmerkelijk; daaronder zeer brave en oppassende menschen, wier wandel van de opregtheid hunnes geloofs getuigenis geeft.

---

1) Ook aan anderen mededeelbaar.

Jammer welligt dat op sommige plaatsen er nog een zoo uitsluitend en onbepaald crediet is voor de oude boeken, oude preeken enz., voor den eenmaal bij orthodoxe overlevering geijkten vorm.

Van Merle d'Aubigné had ik een briefje uit Luik; zeer dankbaar voor al het goede, dat hij in Schotland en Engeland gezien had. De tijd ontbrak hem om Holland te bezoeken. Hij schrijft mij met een woord over een pamflet (bono sensu) van Baptist Noel, over Ierland, dat veel sensatie maakt, en waarin hij voorslaat qu'au lieu d'établir le Papisme, on y désétablisse l'Anglicanisme....

Hoe voortreffelijk is ook die preek van Beets over Psalm 19 en die over het vernuft van de kinderen der menschen!

Wees met uwe vrouw op het hartelijkst van ons gegroet.

Uw vr. en br.
GR. V. PR.

Oud-Wassenaar, 6 Aug. 1845.

LXXXIII.

Amsterdam, 12 Augustus 1845.

Waarde Vriend en Broeder! Wij heeten u van harte welkom in de omgeving van den Haag en uw thans betrokken buitenverblijf. Moogt gij er nog eenige schoone nazomerdagen genieten. Met genoegen zie ik hoe goed gij het hadt in den kring uwer naaste betrekkingen in Overijssel, bij al het overigens bedroevends dat u uit Groningen en ten aanzien van prediking en onderwijs ter ooren kwam. Wij zagen intusschen Hofstede de Groot en Pareau's Apologetiek en Dogmatiek verschijnen; een Handboek waarin Waarheid en Liefde voor Bijbel geldt. Wat bedroevend gebruik van zoo treffelijke gaven, als die school onmiskenbaar bezit!

Ik schreef u, meen ik, met wat genoegen en stichting wij de prediking bijwoonden van Ds. Mensinga van Sybekarspel (wiens

kennismaking, mij ook persoonlijk bijzonder belangrijk was), van Scholte over 2 Tim. II: 5 en v. d. Hoeven Jr. bij zijne Intree als remonstrantsch predikant te Utrecht. Ik had ook nog later een aangenaam gesprek met dien voortreffelijken jongen man, onder wiens merkwaardige uitdrukkingen ook die van des Zoons eenswezensheid met den Vader opgemerkt werd.

Over de preeken van Beets gevoelen wij (hoe kon het wel anders?) eenstemmig.

En nu nadert langzamerhand de tijd der door Heldring en velen gewenschte bijeenkomst. Moge daar een zegen op zijn! Van Pierson, bij wien de broeders verwacht worden, zult gij nu wel onmiddelijk het een en ander deswege vernomen hebben, en, ik verbeeld mij, het beginsel om alles zoo veel mogelijk zonder omslag of opspraak in te richten, goedgekeurd hebben. Aangaande het getal gaf nu de localiteit zelve wel den natuurlijksten maatstaf aan. Scholte en Wormser zullen zekerlijk, gelijk ik meende reeds in mijn laatstvorigen gemeld te hebben, uitgenoodigd worden. Ten aanzien van Rotterdam was onze Pierson eenigzins onzeker, niemand aldaar kennende. Ik noemde den heer van Oordt, en schreef aan Capadose om dezen zijnen thans zoo diep beproefden schoonbroeder van de voorgenomene réunie kennis te geven, zoo hij zelf begreep dat deze vriend en broeder er belang in kon stellen daarbij tegenwoordig te zijn. Over de wijze waarop de zamenkomst ingericht dient te worden, zal nog wel door Pierson nagedacht worden, en ben ik gaarne bereid mijne gedachte te zeggen. De orde wordt, dunkt mij, van zelve vereenvoudigd door den jongsten brief van Heldring. De drie punten [1]), daarin gesteld, moeten, zoo de vergaderde vrienden het goed vinden, maar direct door hem ontwikkeld en onderling besproken worden, en voorts gelegenheid gegeven worden, ook aan anderen der tegenwoordig zijnde vrienden, hetgeen hun op het hart mocht liggen, in het midden te brengen. Beets komt bij

1) Kerk, Tijdschrift, en Filantropie.

welzijn zeker. Bruinier zag ik in deze laatste weken niet, doch hoop ik nog deze week te spreken. Hij is altijd allerhartelijkst jegens ons. Een recht lieve gedachtenis zijner gedeeltelijke bijwoning mijner wintervoorlezingen ontving ik onlangs van hem: t. w. een allerfraaiste griecksche Concordantie van Bruder, mij wel zeer voor de studie des Nieuwen Testaments te stade komende.

Dat de bijeenkomsten van meer dan 20 te Weesp vervolgd werden, vernam ik door een brief van een emeritus predikant aldaar, die het goede allezins genegen is en mijn advies in dezen vroeg. Ik was toen te Utrecht, en kon dus alleen met eenige schriftelijke aanwijzingen aan dien wensch voldoen, de gedagvaarden verder verwijzende naar Gerrit de Clercq, of J. W. Tydeman, die gaarne hen als advocaten daarin zouden gediend hebben. Ik vernam sedert dat zij zich zelve verdedigd en vrij goed het woord moeten gevoerd hebben; dat het publiek ministerie zijn eisch niet geadstrueerd heeft, en de vrijspraak dan ook gevolgd was; — doch verwacht hieromtrent nog wel nadere informatie. Wat beduidt intusschen deze vervolging op nieuw?

Wat ons betreft, dat verblijf in de nabijheid van Utrecht had, bij het blijvend pijnlijke der aanleiding, veel aangenaams voor ons bij oogenblikken. Wij waren natuurlijk meest met onzen lieven zoon en onze daar geheel vereenigde familie, en genoten veel van het genoegen dat ook hem onze tegenwoordigheid aldaar gaf. Ons vertrek deed hem aan, doch niet in die mate als wij wel gevreesd hadden.

Te Utrecht zagen wij de vrienden van Tuyll veel, en ontmoetten aan hun huis en elders onderscheidene lieve vrienden en oude en nieuwe kennissen in den Heer. Tot bijzondere vreugde was ons de ontmoeting van de Freule E. Singendonck, zuster van die lieve Haagsche en Amersfoortsche broeders; een recht beminnelijke en degelijke Christin.

Voorts mocht ik mij, volgens mijne plannen, met Gods hulp nog al bezig houden, zoo met mijne jonge lieden, als voor de redactie van de Voorlezingen over het Oude Testament, die met eenige vellen druks nu welhaast gereed kunnen zijn. Van de 1ste aflev.

van de Ondergang der Eerste Wereld ontfing ik de laatste proef. Te Utrecht liet men mij niet los, of ik moest eene maandelijksche wintervoorlezing toezeggen, hetgeen ik eindelijk deed. — Nu, weest innig, lieve Vrienden! van ons gegroet in den Heer.

Aan Mr. I. da Costa.

1 Sept. 1845.

*** Niet geringe teleurstelling over de bijeenkomst te Amsterdam. Veel redekaveling zonder besluit. Van het voornaamste (den Kerkregtelijken toestand) was nauwelijks spraak.

Waarde Vriend en Broeder! Meld mij toch eens welken indruk onze bijeenkomst bij u achtergelaten heeft. Voor mij was het zamenzijn met zoo velen, wier geloof en hoop de onze zijn, met wie ik mij hartelijk vereenigd gevoelde, een wezenlijk genoegen; ook vond ik de wisseling van gedachten niet onbelangrijk, en toch vertrok ik met eene zekere onvoldaanheid, welke, naarmate de genoegelijke indruk van het oogenblik eenigermate verflaauwt, levendiger wordt. Alles bleef zoo vaag, zoo onbestemd; het bleek zoo dat er zoo weinig mogelijkheid van zamenwerking, zooveel moeijelijkheid van gemeenschappelijk overleg was. Het teederste en gewigtigste punt de Kerk werd zelfs niet te berde gebragt; voorzeker niet uit vergetelheid, maar uit besef dat eene behandeling daarvan ons op een zeer los en gevaarlijk terrein zou kunnen plaatsen; „incedo per ignes suppositos cineri doloso." [1])

Ik zou bijna zeggen dat ook deze zamenkomst mij in het denkbeeld bevestigd heeft dat, om eene nuttige rigting aan onze overleggingen te geven, het volstrekt noodig zal wezen ons minder als individuën te beschouwen en meer als leden, niet slechts der onzigtbare gemeente, maar ook van die his-

1) Een treden op bedriegelijke asch, waaronder het vuur smeult.

torische kerk, welke in Nederland, dunkt mij, uit Afgescheidenen zoowel als niet-afgescheidenen bestaat, voor zoo ver zij, op grond van Gods Woord, zich met de grondslagen der Belijdenis vereenigen; zonder zich aan de gestadige toetsing, en wanneer die noodig mogt zijn, ook zuivering van het menschelijke werk in het allerminst te willen onttrekken. Het was mij eene groote teleurstelling zoo weinige Leeraars te ontmoeten. Mij dunkt, zoo wij in het kerkgenootschap blijven, moet er toch ernstiger worden gesproken en vooral gehandeld; en dat spreken en handelen zou vooral dan invloed en autoriteit hebben, wanneer het van diegenen uitging, die boven anderen daartoe geroepen zijn, en de wensch desaangaande wordt te levendiger, naarmate wij dankbaar mogen erkennen dat God in de laatste jaren toch ook onder de predikanten getuigen der alleen zaligmakende waarheid gesteld heeft. Ik had gedacht te zullen vinden Bruinier, James, Hasebroek, Callenbach, Taats, Toorenenbergen enz. Ook was ik zeer verwonderd van Chevallier niet te zien, op wiens oordeel ik, even als gij, hoogen prijs stel, en wien ik zoo gaarne ontmoet zou hebben. Waarschijnlijk zal hier eenig misverstand plaats gehad hebben. Welligt mede ook door mijne schuld, want ik dacht dat alles door u en Pierson en de Amsterdamsche broeders werd bezorgd, en Pierson schijnt eenigzins gemeend te hebben dat ik, ten gevolge van een brief door hem aan mij geschreven, mij met de uitnoodigingen buiten Amsterdam, Utrecht, Nijmegen, Breda en Hemmen, zou belast hebben; eene verantwoordelijkheid die ik, zoo ik zulks begrepen had, voorzeker niet op mij zou hebben willen of kunnen nemen. Maar haec inter nos; alleen zal het goed zijn, indien gij, waar het u mogelijk is, de gevolgen van dit misverstand, zoo het sommigen gegriefd heeft, tracht weg te nemen.

Zoo gij Pierson spreken mogt, dank hem zeer s. v. p. voor alle zijne vriendelijkheid te mijwaarts.

Ik bragt bij hem en zijne vrouw een regt aangenamen middag ook met Beets door. Nu ben ik weder stil buiten, alwaar ik

thans druk bezig ben met de Dagverhalen der Nationale Vergadering; eene omslagtige lectuur, maar die toch geenszins onbelangrijk is; en, hoe omslagtig ook de studie der bronnen moge zijn, het is toch ook waar dat, wanneer men grondige kennismaking met een tijdperk begeert, die lange weg de kortste van allen is. Wees met uwe lieve vrouw van harte van ons gegroet en geloof mij steeds

uw vr. en br.
G. v. P.

LXXXIV.

Amsterdam, 5 September 1845.

Waarde Vriend en Broeder! Uw brief van den 1sten was van geenen aart om dien vluchtig te beantwoorden. Gij schrijft over een onderwerp dat ook mij dikwerf ernstige stof van nadenken geeft. Wij vragen ons zelve, wij vragen elkander, wat er praktisch, en in onmiddelijke toepassing op kerk, maatschappij en leven, voor de beginselen, aan welke onze harten en zielen verbonden zijn, te doen is. Op die vraag had menigeen onzer eene nadere oplossing verwacht van onze zamenkomst van den 26sten. En het is zoo, ook aldaar, bij al het aangename en zegenrijke van het broederlijk zamenzijn, bleven de groote vragen onaangeroerd, en alles in een soort van vago.

Dat u die uitkomst meer bijzonder trof, kan ik mij voorstellen, naarmate wellicht uwe verwachting daaromtrent verder ging dan die ik voor mij van het geheele voorstel van den waardigen Heldring gevoed heb. Laat ons evenwel ook dat mindere niet gering achten. In den dag der kleine dingen ligt menigwerf een zaad van grooter en meerder. De poging om ten minste eens biddend zaam te spreken mislukte toch, door Gods zegen, niet. Zij zal misschien eenmaal verder leiden.

Intusschen had er op die zamenkomst zeker meer ter zake kunnen overlegd zijn dan werkelijk het geval is geweest. Doch mag ik het zeggen, dan is onze Heldring eigenlijk niet genoeg gebleven bij de drie punten, waartoe wij door hem waren te zamen geroepen. Waarom niet, althans na de discussie over het Tijdschrift, met zijne kerkelijke quaestie dadelijk voor den dag gekomen? Ik meende zelfs dat er nog vóór den aanvang der avond-zamenkomst afgesproken was om eene belangrijke vraag, ten aanzien der ressources tegen eene op den duur niet bij te wonen prediking, te entameeren. Maar daar kwam niet van, schoon het (zelfs bij, ja om het teedere der zaak), goed geweest ware dat men elkander op dat terrein had leeren verstaan of kennen.

Ik moet het bekennen, van den beginne had de wijze van zamenroeping voor mij iets, dat geene zeer decisive uitkomst beloofde. — Zoodra ik vernam dat er van een personeele zamenkomst quaestie was, ten gevolge der correspondentie met Heldring, had ik mij voorgesteld dat eenige Haagsche en Amsterdamsche broeders, door eene voorloopige conferentie of correspondentie, de stof en orde der grootere bijeenkomst zouden voorbereiden. Ik was destijds te Utrecht, maar bood mij evenwel gaarne aan om, des gevraagd zijnde, mijn gevoelen te zeggen. Doch het bleek eerlang dat er tot zulk eene gemeenschappelijke praeparatie geene gelegenheid was. En ik had er vrede meê dat de zamenkomst ten huize van Pierson dan ook zoo eenvoudig en buiten alle vormen mogelijk zoude zijn. Maar het spreekt van zelve dat, noch Pierson noch iemand onzer, de verantwoordelijkheid alsnu konden op zich nemen, wien te vragen, wien niet, en het getal der zaamgeroepenen eer door een soort van toeval, dan volgens geregelde afspraak zich uitbreidde. Van degenen die men stellig verlangd had, bleven eenigen weg, omdat zij in de zaak zelve zwarigheid zagen; dus James, dus Hasebroek, die in dezen zin onbewimpeld aan Pierson schreef. Dus ook Bruinier, die nog gister bij mij zijnde, niet dubbelzinnig zijne achting voor

ons personeel en zijne eigene gezindheid ten aanzien der laauwe, ontrouwe en tyrannieke richting onzer bestaande Kerk te kennen gaf, maar evenwel in geen contact hoegenaamd wilde zijn met Scholte of eenige Afgescheiden. Chevallier, door mij speciaal genoodigd, had insgelijks zijne bezwaren, die hij recht gaarne u bij monde openleggen zal, wanneer zich eene gelegenheid daartoe opdoet, naar welke hij zelf uitermate verlangt. Ik geloof, met hem, dat gij bij eenige uren mondelinge zamenspreking van hart tot hart meer aan elkander, ook voor de punten die ons hier voor den geest staan, zoudt hebben, dan in een talrijke bijeenkomst, waartoe mijn schoonbroeder onbewimpeld verklaart voor zich zelve geene roeping te hebben.

Taats en Toorenenbergen hadden door Heldring moeten gevraagd worden, ook misschien Callenbach; maar ook daaromtrent had misverstand plaats gehad.

Doch dit alles behoort slechts tot de uitwendige oorzaken van het niet geheel voldoende onzer resultaten. De zaak zelve ligt dieper. Het gesprokene en in omvraag gebrachte op den 26sten dezer deed, gelijk gij zegt en ook mijn indruk is, genoegzaam uitkomen hoe weinig rijpheid er nog tot eene gemeenschappelijke handeling, in het kerkelijke vooral, tusschen de broeders bestaat. Wij zijn geen lichaam, en kunnen dat ook eigenlijk niet wel worden, ten zij de hand Gods door nog onvoorziene omstandigheden ons als zoodanig zamenbrengt. Door afscheiding zouden wij ons zelve als zoodanig wel kunnen plaatsen, maar hiertoe zie ik toch ook niet vele gezindheid onder de broeders, en daar is inderdaad veel tegen, zoo als de zaken op dit oogenblik nog staan. Zelfs van de meest opgewekte predikanten kunnen wij ons tot hiertoe niet veel vóórgang in dezen voorstellen. En toch! ik zie geen middel om kerkelijk iets wezenlijks uit te richten, dan juist dit. Doch wat verantwoordelijkheid, wat schuld laden wij op ons, door zulk een stap, zonder de meest vaste overtuiging dat het God is die ons roept! In de Kerk blijvende, zit er niet anders op dan een Société Evan-

gelique of een Association pour les intérêts de l'Eglise Réformée dite nationale. Maar het eerste is misschien reeds buiten den tijd, waartoe wij kwamen; tot het tweede zal de door u gewenschte zamenwerking van Gescheidenen en niet gescheidenen in de praktijk moeilijk te verkrijgen zijn. Ons ontbreekt eigenlijk alles wat tot vorm en belichaming dient van het, Gode zij lof, onder ons toenemend geestelijk element. Wij hebben noch Predikanten quâ tales, noch hoogleeraren, noch eenige bestaande Inrichting, noch iets, dat in kerk of wereld gebruikt wordt tot daarstelling, hetzij eener partij (quod absit!) het zij van eene School, dat meer zou vrij staan, noch van eene godsdienstige Associatie.

Ik beken derhalve nog geene vrijheid te zien om den individueelen weg te verwerpen. Zoo het mij eenigzins helder werd dat het oogenblik tot gemeenschappelijk ageeren, ook met achterstelling van individueele werkzaamheid of richting, gekomen was, ik bidde God dat Hij mij zoude willen geven onvoorwaardelijk, hetzij tot die gemeenschap toe te treden, of den broeder, die eene dergelijke banier ophief, met ruimte van hart en conscientie te volgen. Maar ik zie tot hiertoe niets van dien aart. En ik moet mij voor mij zelven, bij alle erkenning van het ongenoegzame en weinig beteekenende, tot zoolang houden bij den kleinen werkkring dien ik mij aangewezen zie. En dit zeg ik ook, zoo ver ik mag, aan een iegelijk onzer desgelijks. En voorts Ps. 133.

Dat ons evenwel het geringe resultaat, de betrekkelijke teleurstelling op de zamenkomst van 26 Augustus, niet te zeer bedroeve, waardste vriend en broeder! Zij is toch ook niet zonder zegen, ook niet zonder nut geweest. Het is ook voor de toekomst reeds iets, dat een broederlijk zamenzijn en hartelijk zamenspreken, onder opzien tot den Heer, en in gemeenschap met een kenbaar opkomend geslacht, ons gegeven werd. Het is iets, dat zelfs het nog niet doenlijke als zoodanig zich constateerde. Het is iets, dat wij het bij die eerste proeve niet behoefden

te laten. De zaak van het Onderwijs is in werking en vindt, ook meer en meer gemeenschaplijk, belangstelling. De weg tot nader aan de zaak komende discussie is voor een volgende conferentie gebaand. Van een Tijdschrift, al is het dan ook misschien op geen nog zooveel omvattenden of dadelijk in het volksleven grijpenden voet, kan nog wel iets komen [1]). Ik verwacht eerstdaags eenige opening daaromtrent van onzen Koenen, die beloofd heeft mij te zullen schrijven, en sprak ook nog breedvoerig over het punt met den boekverkooper Höveker. Doch, zoo de Heer ons geeft in Januari 1846 weder zamen te komen, dan, dunkt mij, moet èn voorbereiding èn inrichting anders zijn. Dan kome men eerst in zeer kleinen getale, uit den Haag en Amsterdam, bijeen om den regel te bepalen naar welken men uitnoodigen of elkander de bijeenkomst voorstellen zal. Dan bepale men te voren vaste punten. Dan worde het eens onder de meest bestemde bewoordingen gebracht, hoe men al dan niet tot handhaving eener waarachtig kerkelijke belijdenis zich zou kunnen aangorden, en de nog bestaande Kerk door iets gemeenschaplijks helpen opbouwen in de waarheid. Van harte gaarne wensch ik op die wijze beter ingelicht te worden ook omtrent mijne (ik moet zeggen, zich anders dagelijks bevestigende) overtuiging dat eene levende Geloofsbelijdenis, met opneming van alle de echt Gereformeerde elementen, evenwel, om kracht te oefenen op en in onzen tijd, een geheel nieuwe in vorm en zamenstel zal moeten zijn. Het oude, als oude, is niet meer vast te houden. Het eeuwige, eenmaal en eeuwig ware en zich in de zelfbewustheid, ook der Gemeente, meer en meer ontwikkelende, moet zich manifesteeren in den vorm en naar den eisch van Gods eigene gezette tijden. Bepaaldelijk tegenover den invloed van Groningen is, naar mijne overtuiging, geen andere sterkte denkbaar.

Intusschen gaan wij voort, waar God het gegeven heeft, niet

---

1) Spoedig iets en een zegenrijk iets (de Vereeniging: Christelijke Stemmen).

slechts individueel, maar ook bij broederlijk overleg en combinatie, hetgeen onze hand vindt, te doen! En voorts zamenkomende, laat het zijn (gelijk Capadose zoo waar opmerkte) tot een gebed, niet bloot ter heiliging, maar tot daarstelling van een wezenlijk doel en resultaat voor dat zamenzijn. Hij geve het, die alleen het kan, en wil, en zal!

Op de bijeenkomst bij Graafland aanstaanden Maandag hoop ik mij, bij welzijn, te bevinden. Het resultaat wordt u spoedig bekend. Onzerzijds blijven wij steeds verlangend naar uwe berichten en mededeelingen, zoo personeel en huisselijk, als voor de goede zaak onzer roeping en dienst voor den Heer.

Blijft u bij voortduur het verblijf op Oud-Wassenaar goed doen? en uwe lieve vrouw, wier hoofdpijnen wij hopen dat geheel niet meer teruggekomen zullen zijn.... Weest op 't innigst gegroet.

LXXXV.

Amsterdam, 9 September.

Waarde Vriend en Broeder! Gij zult, na de ontvangst mijner letteren van l.l. week, nog wel gaarne iets vernemen van onze zamenkomst bij Graafland voor de zaak van het onderwijs. Die bijeenkomst was inderdaad belangrijk. Wij waren ten getale van 17 of 18 van de vrienden en broeders te zaam, en kwamen al spoedig ten minste tot eenig voorloopig resultaat. Naar aanleiding van een zeer goed uiteengezet schema van Wormser, werd de vraag over het meer of min verkieslijke van eene poging tot oprichting van bijzondere scholen der 1ste klasse, in verhouding tot de aanvanklijke belangstelling in die der 2de klasse, vrij uitvoerig en met warmte besproken. De meerderheid, waartoe ik mede behoorde, was, zooveel het doenlijk zal mogen zijn, voor het aanvatten der zaak van beide kanten tegelijk; allen waren het eens dat men niet langer werkeloos mocht blijven.

Vijf der tegenwoordig zijnde broeders, waaronder Teding van Berkhout en Pierson, mitsgaders den u bij reputatie waarschijnlijk bekenden kostschoolhouder Scheepmaker, werden verzocht om zich met een naauwkeurig onderzoek van den staat der scholen en vooral het personeel der schoolmeesters alhier, te belasten en, binnen zoo kort mogelijken tijd als het gewicht der zaak toe zal laten, van hunne bevinding verslag te doen en een voorstel daarop te gronden, dat inderdaad met algemeen verlangen wordt te gemoet gezien.

Het denkbeeld van Wormser, om zich vooreerst bij het ter harte nemen van de bijzondere scholen der 2de klasse te bepalen, vond in zoo ver minder bijval, dat men in dien weg vreesde niet openbaar genoeg het beginsel vooruit te zetten. Anders waren zijne voorstellingen op dit punt, als naar gewoonte, recht helder.

Van het verslag onzer vijf gecommitteerde vrienden, geloof ik dat, ook voor mijn eigene overtuiging op het praktisch punt in dezen, veel zal afhangen. Uwe bemoeijingen en uitgegeven stukken, en het treflijk Nijmeegsch Schoolblad hebben inderdaad niet weinig toegebracht om de belangstelling hier op eene, zoo ik mij voorstel, vrij stellige wijze gaande te maken.

De Heer leide en verlichte! Hij make ons in afhankelijkheid van zijn woord en wil, gewillig en getrouw.

Weest hartelijk van ons gegroet.

P. S. Onder de gewisselde gesprekken meende iemand der aanwezigen wel te weten dat de Gouverneur van Zuid-Holland zijne beruchte Circulaire, tegen het gebruik van den Bijbel, enz. op de scholen [1]), door een onderhandsch schrijven aan de gemeentebesturen, wederom zoo goed als ingetrokken heeft, — en wel door een wenk van hooger hand.

---

1) De consequente en EERLIJKE toepassing van het Besluit van 1842. De Natie werd er door wakker geschud. Geen wonder dat straks de taktiek van het zachtkens in slaap wiegen beter gekeurd werd. — Zie v. OTTERLOO. De Lagere School in hare verhouding tot Huisgezin, Kerk en Staat. Een voortreffelijk en veel te weinig gewaardeerd historisch overzicht tot 1848.

Het is zeker wel van belang te onderzoeken naar de waarheid of onjuistheid van dit gerucht, en in het eerste geval de Redactie van het Nimweegsch Schoolblad daarvan te vergewissen.

Wij zien met deelneming in de courant het heengaan naar de plaats hares vredes van Mevr. Singendonck v. d. Brugghen.

Aan Mr. I. da Costa.

21 Sept. 1845.

Ik wil zonder uitstel u danken voor het dezer dagen ontvangen stuk der Voorlezingen. Het zal u en velen met u tot groot genoegen verstrekken dat gij dit gewigtig gedeelte van eenen veelomvattenden arbeid weder ten einde hebt mogen brengen. Hij die er u de kracht en den lust toe heeft geschonken, geve er nu ook ruimen zegen op. Ik hoop het spoedig à tête reposée hier buiten te kunnen lezen. Veel genoegen deed mij ook de verschijning der 1e Aflevering van den Ondergang der Eerste Wereld. De treffelijke inleiding, waarvan ik reeds door uwe vriendelijkheid een voorproefje mogt genieten, wekt bij mij zeer het verlangen op naar uwe verhandelingen en excursus; terwijl de herlezing der verzen, met de bijgevoegde noten, telkenmale de bewondering voor dit meesterwerk van Bilderdijk verhoogt. Ik ben benieuwd te vernemen of deze uitgave eenige belangstelling zal verwekken. Dit te moeten betwijfelen is wel een treurig teeken hoe weinig ingenomenheid er bij ons met vaderland en poezij, met het goede en schoone, overgebleven is.

De aanvankelijke goede uitkomst van uwe vergadering over de scholen was mij en Elout tot vreugd. Ik hoop zeer dat de zaak weldra voortgang moge hebben. Eene toestemming van regeringswege te Amsterdam zou voor het gansche land een gewigtig precedent zijn. Uit het Nijmeegsche Schoolblad zult gij gezien hebben dat men ook in Overijssel nog steeds onverzettelijk

tegen ons blijft. Heldring heeft mij een paket gezonden met stukken betreffende de schorsing van een onderwijzer [1]), omdat hij op de openbare school de Roomschen door christelijke uitdrukkingen geërgerd heeft. Elout zal het u over eenige dagen zenden. Ik weet niet in hoever het, in de gegevene omstandigheden, mogelijk of wenschelijk is het christelijk element op de openbare school te behouden; maar zoo dit aldaar verdwijnt, dan dunkt mij, kunnen wij niet te veel op vrijstelling van het bijzonder onderwijs dringen.

Ik had dezer dagen een aangenaam bezoek van Koenen. Omtrent de zaak van het Maand- of Week- of Dagblad schijnt men nog niet veel gevorderd te zijn. Elout en Capadose accepteeren, geloof ik, zeer uw denkbeeld om, vóór het beleggen van eene tweede zamenkomst, en petit comité te overleggen welke eigenlijk de basis zij van hetgeen wij wenschen te bespreken en te verrigten. Ik hecht nog steeds veel aan het denkbeeld van voortleven en voortwerken (niet stilstaan) in de historische kerk (niet het kerkgenootschap).

Maar dit is geen onderwerp voor een korten brief. Wees met uwe vrouw hartelijk gegroet; verblijd mij spoedig ook door geschreven schrift, en geloof mij steeds

T.T.
G. v. P.

LXXXVI.

Amsterdam, 14 Oct. 1845.

Waarde Vriend en Broeder!

Een gedeelte van uw lieven brief, mij gister ter hand gekomen, is u wellicht intusschen reeds beantwoord geworden door

---

1) Gangel.

de mededeeling van eenige regelen, die ik juist dien dag schreef aan onzen Singendonck, met betrekking tot de voorgestelde hervatting mijner voorlezingen te 's Hage. Ik heb mij op alle punten volkomen met de denkbeelden mijner lieve broederen kunnen vereenigen, en, zoo God wil en daartoe zijnen zegen verwaardigt, hoop ik met Donderdag 13 November een begin te maken.

Christologische voorlezingen heb ik geannonceerd naar aanleiding der Evangelieverhalen. Schriftbeschouwing als altijd, thans met het oogmerk om uit de woorden en werken des Heilands zelven de resultaten af te leiden, die zich bij onzen vorigen cursus aanboden in de betrachting van dę persoon en de Schriften van Paulus. Voorts, in verhouding tot mijne Lezingen over de Harmony der Evangeliën tegen Strauss, een meer dogmatische beschouwing van de waarheid der waarheden (de Persoon, het werk, en de leer des Heeren zelven), met terugzicht, onderstelling, en verdere, en (zoo veel het mij gegeven wordt) diepere ontwikkeling van gemelden vóórarbeid. Ik mocht er reeds veel, dat misschien niet geheel zonder verschheid van inzicht is, toe in mijn gemoed ontfangen. Des te meer voelde ik mijne diepe afhankelijkheid, ja, volstrekte onmacht in mij zelven, om het voor oogen gebrachte zelve recht te overzien en voor mijne hoorders te ordenen. Gij ondersteunt mij, ik weet het, met uwe liefde en gebeden.

Ik moet mij heden vergenoegen het hoofdpunt van uwen brief te beantwoorden. Gaarne vat ik wel eens nader de pen op. Hoe verlangd en welkom mij ook altijd eenig schrijven van u is, laat u deze uwe vriendschapsgunst toch geenerlei moeite of inspanning kosten bij het (wij hopen toch, zeer voorbijgaand) ongemak aan de rechterhand [1])!

Het buitenverblijf zij u ook tot den einde van het saisoen verkwikkend en verpozend! Ik verheug mij ook om u beider wille in het heerlijke herfstweder dezer dagen, dat wij ook zelve

---

1) Eene nog langen tijd zeer hinderlijke zwakheid.

gister zeer genoten bij een uitstapje naar onzen Willem, dien wij nu weder bijzonder redelijk vonden, en, naar zijne mate werkzaam en vrij opgeruimd. Mijne maandelijksche Lezingen te Utrecht zullen D. V. heden over acht dagen een aanvang nemen. Het zullen andere onderwerpen zijn dan hier en in den Haag; enkele grepen hier en daar over Apologetiek, Bijbelkennis, enz. Ik mocht mij niet onttrekken; doch had er in het begin veel tegen mij tot die Utrechtsche Lezingen te verbinden. Ik voel mij ook naar het lichaam wederom niet sterk, schoon tamelijk gezond. Onze hulp is van den Heer.

Ik moet sluiten. Weest, met de innigste heilbede voor hart en huis, in- en uitwendige levensbetrekking, vereenigd en onverdeeld van ons gegroet.

P. S. Oijens en Labouchère (een paar degelijke mannen broeders) gingen heden op reis om de Belgische posten te bezoeken. De Heere make hun weg en gewichtig oogmerk voorspoedig.

Verschoon den haast en de duisterheid, die mij zelven bij het schrijven hindert, van stijl en schrift.

1846.

LXXXVII.

Amsterdam, 14 Maart 1846.

Waarde Vriend en Broeder! ....Hoe is ook mij de herdenking aangenaam der wederom te zamen genoten uren, Ps. 133: 1. — Wat dankstof met beschaming des aangezichts, dat mij bij de Lezingen, zoo ten uwent als hier ter stede, zulke ondersteuning en zegen mag te beurt vallen in meer dan één opzicht; — het Woord onzes Gods zal wel nimmer ledig terugkeeren; zijn Naam verheerlijkt worden; — en wij, wij kunnen niet diep genoeg bukken in het stof.....

Nu, weest hartelijk gegroet, geliefde Vrienden! en gedenkt onzer in uwe gebeden.

LXXXVIII.

Amsterdam, 5 Junij 1846.

Waarde Vriend en Broeder! Ik ben U sedert lang een schuldenaar. Houd mij het uitstel ten goede. De verhuizing heeft een langen nasleep van drukte en materiëele schikkingen

gehad, ofschoon wij reeds vroeg tot een zekere hoogte van rust en orde gekomen zijn in onze nieuwe woning, zoodat ik mij weldra aan de redactie van den *Paulus* voor de pers heb kunnen zetten. Deze arbeid neemt nu, nevens hetgeen er zoo dagelijks bij en tusschen in komt, geheel mijnen tijd in; en moet dit te meer, daar ik bij het vorderen van dit zomersaisoen nog al eenige voorbereidende werkzaamheid te gemoet zie voor de Handelsschool alhier, alwaar ik op mij nam Letterkunde te doceeren, en waarmede ik zie dat men spoed denkt te maken.

Met genoegen verneem ik dat gij bezig zijt aan de voltooiing, en reeds aanvankelijk aan den druk van het laatste deel van uw Handboek. Ik hoop dat deze belangrijke arbeid door u in het ruimst genot van gezondheid en de liefelijke stilte van uw buitenverblijf ongestoord moge voortgaan, en dat gij in het bijzonder van die stremming in het vrije gebruik uwer rechterhand niet meer zooveel hinder hebben moogt.[1]) Hoe gaat het daarmede, en hoe is het geheel met uw beider gezondheid? Van tijd tot tijd komt door onzen vriend en broeder Roseboom wel eenig bericht van u en de lieve Haagsche betrekkingen tot mij; niet zoo veelvuldig evenwel als ik zou wenschen.

Hoe zoude ik eens wenschen mij in persoon eens te komen informeeren! Ook blijft het onder mijne weinige plannen voor dezen zomer u eens op een dag heen en weder te komen zien. Ik kan evenwel weinig daarvan bepalen, en durf mij nauwlijks met de uitvoering vleien. Zoo gemaklijk mij de overtochten zijn op den mij des winters aangewezen en gebaanden weg, zoozeer zie ik des zomers er tegen op om van huis te gaan; dezen zomer inzonderheid, daar mij de voorbereiding van nog een jong mensch nevens mijn Abraham voor het Staatsexamen tot eene dagelijksche, naauw afgepaste, werkzaamheid in deze vakken bepaalt.....

Verneemt Gij iets naders van ons request? van de visite bij

---

1) Zie p. 249.

den minister van Hall schijnt vooreerst wel niet te zullen komen. [1]) — Hier ter stede hoor ik dat de zaak wèl staat bij Burgemeester en Wethouders, doch zonder andere détails. [2]) — Curatoren hebben, zoo als gij zult gezien hebben, een fiksch besluit genomen. Ik verbeeld mij dat men het er zoo niet bij laten zal, en dat uit deze *crisis* nog iets goed voor het Athenaeum en vooral het met instorting bedreigde Gymnasium kan worden.

De zaak der Colonisatie wordt meer en meer van belang. Men verhaalt mij dat Scholte eerlang naar N. America staat te vertrekken, voorloopig om het terrein op te nemen. — Wat treurig verschijnsel wederom die vervolging van de gezelschappen der afgescheidenen! [3]) In het geheel, wat donkere wolken over kerk en volk, bij alle uitwendige rust, die wij dankbaar gebruikende toch ook mogen en moeten gevoelen dat hare gevaren voor het Christelijk leven en de geestelijke belangen heeft....

Veel had ik nog te vragen en te zeggen, maar het papier wordt vol. Laat ik u nog alleenlijk mogen melden hoeveel dankstof wij aanvankelijk hebben met onze tegenwoordige ruime en aangenaam gelegen woning, met een tuin als of wij buiten waren; hetgeen in eene eerste plaats volkomen voldoet aan het doel met betrekking tot onzen lijder. Ook mag ik u onzen dankstof melden, dat de Heer, in het tijdelijke mede, de werkzaamhe-

---

1) Een voorgenomen bezoek, waarschijnlijk tot aandrang van het regt op gewetensvrijheid. —In April 1846 was er een request over het onderwijs aan den Koning, in vereeniging met een aantal adressen uit onderscheidene deelen van het Rijk. Steeds onbeantwoord.

2) Op 28 Febr. 1847 werd de vergunning voor eene Bijzondere School der eerste klasse verleend.

3) Nieuwe vervolgingen zijn er toen geschied. Deze onverwachte gestrengheid werkte den voorstanders van de landverhuizing in de hand. Men verdreef een aantal onderdanen, uit hooger beginsel aan Vaderland en Oranje gehecht, en die, gelijk een hunner naar waarheid verklaarde, gewoon waren gebeden op te zenden voor den Koning, in wiens naam zij blootgesteld werden aan velerlei moeite en verdriet.

den van dezen winter zoo gezegend heeft, dat daaruit grootelijks verruiming onder de op ons drukkende lasten gevolgd is. De uitkomsten daaromtrent bepaaldelijk uit den Haag gingen onze verwachtingen verre te boven.... Met innige heilbede

---

LXXXIX.

Amsterdam, 16 Julij 1846.

*** Vijf en twintigjarig huwelijksfeest.

Geliefde Vrienden! Hebt dank voor uwe toespraak bij gelegenheid van den gedenkdag, dien wij met de onzen onder vele voorrechten en zegeningen mochten vieren. Wij ontfingen van vele kanten de aandoenlijkste blijken van liefde en belangstelling. Onze kinderen het eerst hadden zich beijverd op eene voor onze ouderharten recht treffende wijze. Wij ontfingen de beide dagen van Zaturdag en Zondag de bezoeken van alle vrienden en betrekkingen; daarin bestond onze feestviering, die dan ook allezins levendig en opwekkelijk was. Onder andere verrassingen behoorde ook een alleraangenaamst bezoek van Beets, die ons feest verheerlijkte met een der schoonste gedichten, die sedert lang uit zijnen rijken ader vloeide. Het waren herinneringen van het jaar 1843 te Heemstede, waarbij ook zeer bijzonder onze onvergetelijke de Clercq, op eene wijze en met eene waarheid hem waardig, herdacht werd. Wij waren allen in tranen. [1])

---

1) Wij zagen 't smachten van dat harte,
Het worstlen van die teêre ziel,
En menige ondoorstrijdbre smarte
Die loodzwaar op haar nederviel.
Wij zagen 't; onze boezem treurde,
Maar onze blindheid merkte niet,
Dat God haar strakke windsels scheurde,
Dat God haar vleugels wassen liet.

Juist was ook Bosscha en zijne vrouw tegenwoordig, wier hartelijkheid jegens ons bij deze gelegenheid wederom bijzonder uitkwam. Wij vleien ons met het uitzicht dat ons uw brief opent op een bezoek te Amsterdam, en hopen op dit onderwerp dan nog wel nader terug te komen.

Nu wordt het toch meer dan tijd dat ik u, lieve vrienden! de twee laatste deelen van den Leicester doe geworden. Hoe verblijd ik mij, dat de belangwekkende Auteur met u in personeele kennis kwam. [1]) Zij is dan nog steeds in den Haag. Zoo de gelegenheid daartoe zich aanbiedt, zeg haar toch hoe zeer ik mij jegens haar een schuldenaar weet. Doch zij behoort onder die correspondenties, voor welke men zich niet met eenige uitgezochte oogenblikken vergenoegen kan, daar de gelegenheid zoo zeer ontbreekt om zich op een mondeling nader te beroepen. Hoogstbelangrijk in alle opzichten was mij, en zal ook u zonder twijfel zijn, het laatst uitgekomen deel van haar Leicester. [2])

Daar voer zij op, en wij, wij schrikten, —
Daar vloog ze in de armen van haar Heer!
En onze schreijende oogen blikten
Op 't afgelegde hulsel neêr. . . .
Neen, zagen naar omhoog en loofden
Hem, die haar tijden had bereid.
Daar klonk een stem om onze hoofden
Die sprak van groote heerlijkheid.

1) Een voorregt dat ons, in een bezoek van Jufvr. TOUSSAINT op Oud-Wassenaar, ten deel viel.

2) Niemand heeft, meer dan da Costa, de nauwgezetheid van historische studie en de juistheid der karaktertcekening gewaardeerd in dit en menig ander geschrift onzer begaafde landgenoote, die de uitnemendheid der volkshistorie aan de verlevendiging van het Evangelische volksgeloof dienstbaar gemaakt heeft.

XC.

Amsterdam, 1 Augustus 1846.

Lieve Vrienden! Dat het met die door ons allen zoozeer beklaagde belemmering van de hand nog zoo onveranderd blijft, is ons meer leed dan ik uitdrukken kan. En toch! wij weten het; het wachtwoord blijft: die gelooft, zal de heerlijkheid zien der uitkomst boven ons bidden en denken! Intusschen gevoelen wij ook elkanders doorn in het vleesch. De genade onzes Heeren verheerlijke zich te gevoeliger aan onze harten.

....Uw eigen gevoel omtrent het oorbare of niet oorbare voor uwe gezondheid met betrekking tot de overkomst op 5 Augustus [1]) moet gij opvolgen en wij eerbiedigen. Maar, zoo het maar eenigzins zijn mag, — wij kunnen u moeilijk missen. Op het praesidium aan te dringen zou meer dan onbescheiden zijn. Gij zult de reeds op U bepaalde keus door dat enkel woord van: liever niet! gemaklijk weder afwenden. Maar kom toch vooral, zoo het niet stellig met uwe ons allen zoo dierbare gezondheid in strijd is. Hiernevens ontfangt gij ook nog een brief, mij dezer dagen geworden, en tot de aanstaande meeting betrekkelijk. Laast gij reeds de allerbelangrijkste brochure van Brummelkamp en van Raalte? [2]) Zij trof mij diep en moet in elk geval een der onderwerpen onzer zamenspreking zijn.

Gister met mijne vrouw bij de familie Pierson zijnde onder Hillegom, ontmoetten wij nog even Koenen, die, schoon hij Raadsvergadering heeft, evenwel voor 't minst een gedeelte van onze meeting hoopt te zullen kunnen bijwonen. Beets, hoop ik, zal ook komen. Mij dunkt, het al of niet permanente van

---

1) Zie p. 261.

2) Landverhuizing, of waarom bevorderen wij de volksverhuizing naar Noord-Amerika en niet naar Java? Amst. 1846. — Een Geschrift, ook voor den aanstaanden historieschrijver, bij uitnemendheid merkwaardig, als toetssteen van Nederlandsch-liberalen-vrijheidszin.

deze bijeenkomsten moet zich eerlang beslissen. Van Beets hoorden wij gister de voorlezing eener heerlijke preek over Rom. XVI: 13, de gemeenschap der heiligen.

Wat treffend verlies en, zoo wij vertrouwen, ook wederom vol heerlijken troost, op het *Huis ter Noot!* [1]) Wat gebeurtenissen al sedert dat jaar onzer eerste ontmoeting — bij gelegenheid van de echtviering aldaar 1829, — in het huis op den Scheveningschen weg!

Ik werk en schrijf moeilijk dezer dagen wegens de groote hitte, die toch tevens hare groote heerlijkheid en weldadigheid heeft. Den Heer en Mevrouw de S. George zagen wij slechts eenige oogenblikken, toch met veel genoegen. [2])

Jufvr. Toussaint weder ongesteld! het doet ons veel leed. Beets zal haar toch wel eene *Herinnering* [3]) gezonden hebben. Anders is zij wel bijzonder begrepen onder de omgeving, die ik bedoelde bij de toezending van mijn paket.

Wat lieven brief en aandoenlijk vers hadden wij nog van onzen Lodewijk Bilderdijk dezer dagen. In de liefde tot ons en de broederen althands, maar ook in meer dan ééne eigenaardigheid, *patrissat.* [4])

En nu, lieve vrienden, blijft ons gedenken in uwe harten en gebeden. Onze respects aan Mevrouw uwe Moeder, die toch zeker nog bij u is. Vele groeten aan alle de vrienden.

XCI.

*** Gunstige afloop van het Staatsexamen.

Amsterdam, 18 Augustus 1846.

Waardste Broeder! Ik heb benoefte u den bijzonder

---

1) Buitenverblijf van de familie van der Houven.

2) Over dezen aan Nederland verbonden Edelman en Christen zie Ned. Ged. II p. 143. 151.

3) Titel van het gedicht van Beets (p. 254.)

4) gelijkt hij naar zijn vader.

goeden afloop van het Staatsexamen met betrekking tot onzen lieven zoon Abraham te melden. Hij was, ik mocht mij dit onder opzien tot den Heer wel voorstellen, door vlijt en studie wel voorbereid. Doch de uitkomsten zijn en blijven des Heeren, En nu mogen wij het Hem dan volmondig danken, dat niet alleen door onzen jongen adspirant-student zoozeer goed bij de onderscheidene examina voldaan is, maar dat hij zelve daarbij in eene zoo kalme en inderdaad eenvoudige, wel geruste maar geenszins aanmatigende stemming doorgaands geweest en gebleven is. Ziedaar dus wederom een gedenksteen van goedheid en trouw op den weg. Ook andere jongelieden, waarin wij belang stelden, zijn er goed doorgekomen. Van de elf anderen drie afgewezen. Over het geheel zijn er nog al gerenvoyeerd dit jaar. Zeer heeft de wijze waarop de examinatoren, en aan hun hoofd de Raadsheer de Greve te werk gaat, mij bevallen. [1])

Bij den meesten ernst en inachtneming van het oogmerk, alle mogelijke faciliteit tevens tot bemoediging en tegemoetkoming in het uitbrengen der antwoorden, bij de zwakkeren of eenigzins beschroomden. — De heer de Greve had de goedheid mij geheel au fait te stellen, en ik woonde de séance een uur lang bij, die zich voorts van 8 ure tot $2^1/_2$ namiddag uitstrekte. Ook een zoon van Ds. Bruinier en een jonge zoon van Prof. van Lennep kwamen er zeer goed door.

Hoe gaat het toch onzen Mackay en zijne familie, sedert het aandoenlijke sterfgeval van zijn broeder?

Mag ik u wel verzoeken aan Singendonck en de familie Elout, altijd jegens ons zoo belangstellend, de goede réussite van onzen Abraham bij gelegenheid te melden?

---

1) Een hulde aan de Examinatoren en den voortreffelijken Voorzitter, menigwerf gebragt.

XCII.

20 Augustus 1846.

Geliefde Vriend en Broeder! In de allereerste plaats onzen innigsten gelukwensch met den dag, dien gij, zoo ik mij niet bedrieg, bij de ontfangst dezer regelen viert. Gode zij lof en dank, die u wederom, voor zoovelen die u lief hebben en voor wie uw leven en gezondheid van zoo uitnemende waarde en dierbaarheid is, wilde sparen en sterken. Met uwe lieve Egade, onze zeer beminde vriendin en zuster in de zaligste en heiligste der banden, vereenigen wij onze harten dankzeggend voor dit verblijdend: tot hiertoe! tot den God aller genade, en stellen het verdere van den levensweg, zoo den uwen als den onzen, in zijne goedertierene, trouwe en almachtige Vaderhand; biddende dat Hij u geve, naar den rijkdom zijner genade, vermenigvuldigden zegen in hart, huis en echt, u zelven en velen bij voortduring en uitbreiding tot zegen en bemoediging, ten voorgang en voorbeeld, in elken kring waarin uw God u plaatste, en verder nog zoude willen plaatsen! De dag zelve zij u een gedenkdag van blijde herinneringen en in God bemoedigde uitzichten, bij alles wat wij ook, elk in onze bijzondere levensondervindingen en in gemeenschappelijke harts- en zielsbelangen, met en voor elkander gevoelen dat pijnlijk was, of nog in de toekomst donker zij. Blijft, lieve broeder en zuster in Christus! nog lang, nog zeer lang, mag het zijn, voor elkander en uwe u zoo teder verbondene vrienden en betrekkingen gespaard. En blijven wij elkander in de gebeden gedenken, wetende hoeveel er noodig is, niet blootelijk om het in deze onze vreemdelingschap meer of min wèl te hebben voor ons zelve, maar ook te dienen onzen God en Heiland Jezus Christus, en voor den broeder en den naaste, voor kerk en maatschappij, te zijn wat Hij wil dat wij zijn. Nogmaals, in meer dan woorden het kunnen uitdrukken, alles goeds in Christus in wien alle de volheid is, met uwen

verjaardag, dien ik onzen Elout, in zijn lief bezoek ons gister gebracht recht dankbaar ben dat hij mijn op dagteekeningen zoo uiterst zwak geheugen voor de aandacht bracht. Buitendien was ik weder sints lang uw schuldenaar in het schrijven. Maar sedert wij elkander zagen, had ik het druk en door de buitengewone hitte tot uitputting toe in het lichaam gedrukt; gezond evenwel en zelfs de lichaamsgezondheid eerder door het koesterend saisoen bevorderd, maar tevens, als ware het door een gevoel als men bij convalescentie uit krankheden wel eens overhoudt, in een soort van onmachtigheid dikwerf om door te werken, of mij aan iets buiten het dringend noodige te begeven.....

Eerstdaags hoop ik zoo ver gevorderd te zijn, dat ik aan mijn *Vorwort* kan beginnen, waarvan gij met Capadose, Elout en Singendonck de toeëigening wel hebt willen aannemen.[1]) Veel heb ik daarin te zeggen, de Heer geve mij daarbij Zijne leiding, of het een woord nog mocht kunnen worden van kracht en gematigdheid!

Met wat genoegen las ik die recensie van Walter Scott bij M. Crie.[2])

---

1) Aan het hoofd der uitgaaf van Paulus, Eene Schriftbeschouwing. leest men: „Een openbare wederklank van innerlijke overeenstemming in den diepsten grond onzer hoop, in het einddoel onzer pogingen en verlangens, in het wezen onzer overtuigingen en gedachten omtrent de kostbaarste belangen van Natie, Menschheid en Kerk."

2) Review of Tales of my Landlord in Miscellaneous Writings hiefly historical of Thomas M. Crie, Edinburgh. 1841 p. 247—450. Meesterstuk van kritiek, dat zonder ernstige antikritiek bleef. Niemand is meer dan ik door de romans van Walter Scott medegesleept; doch ze zijn niet, als die onzer Nederlandsche romancière, tegen de historische toetsing bestand. Mij althans kwam, bij herhaalde lezing der doorwrochte recensie, de verontwaardiging nauwlijks te sterk voor over „this attempt, under the insidious form of fiction, to traduce the character of our humble but pious and patriotic fathers, and at the same time to screen from merited opprobrium, and even to hold to admiration, the worst of their persecutors." T. a. p. p. 247. — Da Costa schijnt denzelfden indruk te hebben gehad.

Ik ben nu aan het leven van Knox [1]) bezig, waarin toch ook evenwel niet alles unexceptionable is.....

J. l. Zondag hoorden wij hier Boucher. [2]) Het was inderdaad magnifiek! altijd wel nog meer voor het verstand, dat hij met zijne logique puissante als bestormt, toch ook op het geweten aan, en indrukmakend, dunkt mij op elk auditorie....

Onze bijeenkomst bij Stroeve voldeed mij maar half. Was zij u niet in 't bijzonder vermoeijend? Mij stonden wel wat tegen, die lange speeches met zoo weinig actie of resultaat, en de altijd nog zoo gegeneerde houding jegens de Afgescheidenen, wien wij waarheden verschuldigd zijn te zeggen, en evenzeer van hen te hooren. Bij de volgende hoop ik, met Gods zegen, dat er bij noodige ruimte van tijd meerder beknoptheid van redenen zal zijn, om het een en ander af te doen; [3]) de vraag over colonisatie, in hoe ver aan te moedigen of te temperen — het voorstel van v. d. Brugghen. Wij waren u wel veel dank schuldig voor de op u genomene en wederom zoo wel volbrachte taak....

In den Heer, die onze hoop en ons leven zij. Uw liefh. vr.

XCIII.

Amsterdam, 12 October 1846.

Waarde Vriend en Broeder! Een vluchtig woord slechts in antwoord op de lieve regelen onzer waardste vriendin. Doe toch zeer zeker niets, dat uwe ons allen zoo dierbare gezondheid zou kunnen benadeelen. Doch, behoudens deze eerste voorwaarde, doe wat gij kunt met betrekking tot onze op Woensdag bepaalde reunie. Presideeren is niet van u te vergen deze reis, en

---

1) The life of John Knox by M. Crie.

2) Predikant der Waalsche Gemeente te 's Hage. Da Costa teekent hem zeer juist in de eigenaardigheid zijner oratorische kracht.

3) Een oordeel en een wensch, helaas! volkomen door mij beaêmd.

men zal u daarmede niet bezwaren, maar geef ons alleenlijk uwe tegenwoordigheid. Ik schrijf dit uit naam van alle de vrienden alhier.

Mijn Vorwort [1]) is u waarschijnlijk tegengevallen.[2]) Ik heb mijn uitgedrukt denkbeeld om bij de Groningsche en andere kwalen van ons land en van onzen tijd bepaaldelijk stil te staan in deze voorrede niet kunnen volbrengen. Het ware te zeer een hors d'oeuvre geworden, terwijl eene opzetlijke behandeling vereischt werd.....

In vliegende haast, met innige heilbede uw vriend en broeder.

---

1) Zie p. 260.

2) Eene onderstelling van de meest treffende onjuistheid. Één citaat slechts, dat in 1872 evenzeer geldt:

„Eene ongeloovige wijsbegeerte zette het historisch waarachtig Woord der Openbaring ter zijde, en scheppe zich zelven eenen Schepper, en werke zich uit eigen vernuft of wilsbepaling, gerechtigheid, vrede, zelfvoldoening, buiten Christus en Christendom om! Eene wangeloovige Godgeleerdheid vorme zich in woorden uit Gods Woord, maar uit de levenselementen der Socratische school, een Christus van eigen behagen! Rome onder dat alles, en, zoo het noodig is, met dat alles haar voordeel doende, ga voort de muren steeds hooger en zwaarder op te trekken, waarachter zij de waarheden gekerkerd houdt, die de pen des apostels ook aan haar eenmaal toebetrouwd had! .... Belijders des Heeren Christus hebben naar dat Woord, ook telkens in hunnen eigenen tijd, en in den onzen ederom op zeer bijzondere wijze, panden te bewaren en te verdedigen, die, bij al het onbeduidende van hun aanwijsbaar getal, bij al het geringe hunner individueele krachten, nog wel, met God, in staat zullen stellen hier en daar harten en conscientiën te treffen, een wezenlijk en vruchtbaar onderzoek op te wekken, en de zich bij uitnemendheid dus noemende Wetenschap, als onafhanklijke Mogendheid, zonder al te grooten schrik of schroom aan te staren."

1847.

XCIV.

Amsterdam, den 4 Januarij 1847.

Lieve Vriend en Broeder! Wederom en bij herhaling moet ik u mijn dank brengen voor dat voortreffelijke slot van uw Handboek, een waar κτῆμα εἰς ἀεὶ. Ik heb er dagen van ziels- en verstandsgenot aan te danken, — genot evenwel met een diepen indruk van treurigheid over onzen tijd en over ons land. De Heer zegene dit uw getuigenis, en doe het nog medewerken tot een betere toekomst voor Vorst en Vaderland, als het resultaat van uw gewichtigen arbeid naar den mensch kan doen hopen. Bij God zijn onuitdenkbare wegen, ook van ontferming en herstel.

Intusschen verlangt gij niet zoo zeer uwer vrienden lof, als wel hunne bijstemming of kritiek. Ik heb dan ook wel mijne aanmerkingen hier en daar. 1°. over kleinigheden, b. v. enkele fransche uitdrukkingen, die in mijn minder gekuischten stijl minder schaden, maar in den uwen beter door zuiver hollandsche waren vervangen misschien. — Gij noemt de Stassart onder de

parti-prétre in Belgie? Is hij niet veeleer liberaal geweest en vrijmetselaar? [1]) Maar 2°. ééne groote aanmerking, die zich evenwel in geheel den aanleg en eenheid van het werk oplost. Uwe voorstelling is eenzijdig, niet in den zin van partijdig, maar met betrekking tot het ensemble der feiten, waarin het mij voorkomt dat gij bij uitsluiting de verkeerdheid der menschen, en niet naar evenredigheid de regeering Gods (die uit die verkeerdheid zelve zijnen raad, ook ten goede van ons land wel eens, werkte) doet uitkomen. Maar ik gevoel het: uw boek is de uitdrukking van één consequent en waarachtig idée; en in zoo verre moest er voor eene keerzijde minder plaats zijn. Toch had ik wel eenige wenken meer daaromtrent gewenscht, en voorts tegenover de revolutie, niet zoo stellig de vroegere legitimiteit, [2]) die toch wederom de kiem der zonde in zich had, en zelve eene revolutionnaire richting was op hare wijze tegen God en zijne ordening.

Doch over dit alles wel bij monde, zoo God wil, nader. Blijft het zoo dat ik aanstaanden Donderdag bij welzijn uw gast en logé ben?.... Van harte in de tederste broederbetrekking,

---

1) geweest? „Tempora mutantur et nos mutamur cum ipsis."

2) Misschien gaf deze of gene uitdrukking aanleiding tot misverstand. — Legitimiteit was steeds voor mij het begrip der hoogste wet, de ordening Gods, tegenover des menschen eigendunkelijkheid in le Contrat Social belichaamd. Eene tegenstelling boven elk verschil van Staats- of regeringsvorm. — Reeds in de Ned. Ged. van 1829—1832, is het kort begrip van hetgeen ik menigwerf, ook met uitvoerigheid, herhaald heb. Het gezag, in elken Staat en in elke betrekking, heeft een oorsprong hooger dan menschelijken wil. Zoodra dit goddelijk regt der overheid (droit diviu), zoodra de souvereiniteit bij de gratie Gods wordt geloochend, zoodra er geen legitimiteit is, geen recht op onwankelbaren grondslag, maar legaliteit (een recht dat enkel op de wisselvalligheid der menschelijke wet rust) is er tegen de Revolutie, ook in haar uitersten waanzin, geen slagboom.

XCV.

Amsterdam, 25 Januarij 1847.

*** Over het verwijt van werkeloosheid der Christenen in de Kerk. — Het eerste der artikelen in de Vereeniging: Christelijke Stemmen, later Het Regt der Hervormde Gezindheid.

Waarde Vriend en Broeder! Met bijzondere belangstelling zag ik hetgeen in uw opstel voor de Vereeniging, met zooveel klem over het recht der kerk met betrekking tot de lang uitgemaakte waarheden is uiteengezet, en ik geloof met u dat er tusschen ons geen verschil is, noch omtrent dat recht, noch omtrent het alleen en uitsluitend gezaghebbende en levengevende en vernieuwende van het Woord. Het verschil zou misschien te voorschijn komen bij de vraag, waarop wij nu, elk van ons bijzonder standpunt, dat recht établisseeren. En dan, ja waarde vriend en broeder, dan is mij de belijdenis, hoe dierbaar en heerlijk ook in de grondwaarheden, toch altijd nog te zeer à refaire in verhouding tot het tegenwoordig standpunt der geloovige wetenschap, (en niet alleen der wetenschap, maar ook des zich ontwikkelenden geloofs), dan dat ik voor mij met eene vrije conscientie op de onderteekening dier stukken, zoo als zij daar liggen, zoude durven aandringen en ze anders beschouwen dan als documenten, bewijzende hoedanig de grondslag en het wezen onzer historische kerk van den beginne af en bij steeds verderen wasdom geweest is. Ik vind dan ook, in de toepassing op de handhaving van het recht der kerk en de klacht alzoo tegen de ontrouwe leeraars, alle overeenstemming tusschen ons. Want het recht en zijne handhaving blijft in den grond hetzelfde, hetzij de verbindtenis door eene onvoorwaardelijke onderteekening, of door een onloochenbaar historisch feit gesteund of gewaarborgd is. Doch ik kan nog altijd niet anders zien, of eene refonte van geheel onze Geref. Nederl. belijdenis is kerkelijk eene behoefte van den tijd. Of wij daartoe ooit zullen komen is iets anders. Intusschen is het, ook geestelijk en in het belang der waarheid, beter

eene protesteerende en strijdende minoriteit te zijn, dan of het ons gelukte de kerk van Groningers materiëel te zuiveren, daar de grondkwaal zoo veel dieper ligt, en zich zoo veel verder dan de Groningsche dwaling uitstrekt. Ik verheug mij derhalve in elken strijd en levensbeweging, op wat terrein dan ook, waarop de waarheid in evidentie komt en de logen ontdekt en beschaamd wordt. Voor het overige zal de Heer te zijner tijd voorzien!

Ik vrees altijd mij op dit kerkelijk terrein al te onduidelijk en onbestemd te uiten, en toch ik meen in dezen wel bij mij zelven te weten, wat ik wensch en verlang. De ware Kerk is in deze bedeeling een embryo; hare volkomenheid ligt in de toekomst, naar het prophetisch woord. Un vaisseau battu par la tempête is hetgeen wij in deze tusschenbedeeling kerk noemen, altijd geweest, en ik weet van den beginne af (de Apostolische eeuw mede gerekend) geen oogenblik dat, als de normale toestand der kerk, voortdurend is aan te wijzen.

XCVI.

Amsterdam, 3 April 1847.

Lieve Vriend en Broeder! Wat berichten, sedert mijn jongste bezoek ten uwent, die hier eerst grooten schrik veroorzaakten, later op nieuw de goedertierenheden Gods te gelijk met zijne waarschuwende wenken deden opmerken.[1]) Mocht de schok bij koning en natie iets wezenlijks nalaten. De tijden worden ernstig.

Wat hebt Gij van het April-nummer der Vereeniging" gezegd? Het stuk van Schimsheimer?[2]) het meesterstuk van

---

1) Ongesteldheid des Konings.

2) Een drietal bladzijden over de gerustheid van den bekeerden Christen onder alle tegenstellingen der valschelijk genaamde wetenschap. „Alle strijd over de waarheden des geloofs of der Schrift tusschen onbekeerden, of tusschen onbekeerden en bekeerden, is een werk van Sisyphus, een eeuwig bergopwaarts wentelen van een steen, die eeuwig terugvalt. Het is een redeneren over de kleuren met blinden. Men redeneert er voor en men redeneert er tegen, en men vordert niets, tenzij de blinden ziende worden."

Beets? — [1]) Houd toch ook, lieve Vr. en Br. de hand aan dit Tijdschrift, vooral nu ook de vijand, violent en virulent genoeg, er toch kennis van neemt.

Nu weest hartelijk gegroet van uw liefh. Br. en Vr.

Ps. Hoe treft ons het verlies van dien lieven vriend v. d. Brugghen! [2]) Ik schreef hem heden met een geroerd hart.

Aan Mr. I. da Costa.

*** Na de vijfde bijeenkomst van Christelijke vrienden te Amsterdam (14 en 15 April). Alwaar gehandeld werd over *a.* Adres aan de Staten-Generaal om vrijheid van vereeniging. — *b.* Mr. Bodel-Nijenhuis c. s. tegen Ds. Rutgers v. d. Loeff. — *c.* Evangelisatie. — *d.* Comitté van den Zendeling-werkman.

Lieve Vriend en Broeder! Ik ben nog geheel onder den indruk van dankbaarheid aan Hem, van wien alle goede gave komt, voor de menigvuldige zegeningen in de twee vorige dagen genoten. Daaronder tel ik zeer bepaaldelijk het voorregt van onder uw zoo bij uitnemendheid gastvrij dak een plaats, mij zoo heuschelijk aangeboden, ook aangenomen en mij zelven niet, door de vrees van u lastig te vallen, van dit genoegen te hebben beroofd. Uwe op nieuw betoonde hartelijkheid en die van uwe lieve vrouw heeft mij getoond dat ik te weinig gerekend had én op de ruimte van uw huis, én op de ruimte van uw hart. De bijzonderheden der Vergadering wensch ik zeer eens rustig met u te bespreken; in het algemeen, dunkt mij, is er allezins reden om ons te verblijden over de broederlijke gezindheid die er geheerscht heeft en over de resultaten van het overleg; vooral ook, mijns inziens, in de zaak van het Zendeling-

---

1) Een Psalm. Naar Jezaia 45. Opgenomen in den Vervolgbundel op de Evangelische Gezangen der Ned. Herv. Kerk. — Schooner kerkgezang (no. 193) hebben wij niet.

2) Het overlijden van den vijfjarigen eenigen zoon.

Genootschap of Comité voor Christelijke werklieden. — Wat betreur ik, lieve vriend! dat de genoegens van deze dagen voor u, door die droevige gebeurtenis, zoo verbitterd zijn geworden. Mogt gij in ruime mate ook thans weder de vertroostingen ontvangen, die u reeds zoo dikwerf geschonken zijn van Hem die u nooit kracht liet ontbreken, wanneer Hij bij ontelbaren zegen ook menig kruis, maar dat, onder zijne hand, steeds tot zegen geworden is, gaf.

's Hage 16 April 1847.

XCVII.

Heemstede, 1 Aug. 1847.

Lieve Vriend en Broeder! Uw hoogst belangrijk 8ste Deel der Archives werd mij uit Amsterdam nagezonden. Ik wilde u daarvoor dank zeggen, niet zonder ten minste eenige delibatie van den treflijken inhoud. En dit heb ik dan nu ten deele mogen doen. Uwe Inleiding, eenige brieven met de illustratiën, met groot genoegen, ja genot gelezen. Ontfang voor die eerstelingen mijner lectuur voorloopig mijne erkentlijkheid. Wij danken met u den Heer, die u tot zoo verre krachten en zegen tot den conscientieusen evenzeer als onbekrompenen arbeid verleende, en tot uwe verdere plannen, bidden en hopen wij, bij voortduring verleenen wil. Gij hebt ons inderdaad eene schoone rekenschap op nieuw gegeven van uw otium en landrust. Had ons volk en vaderland meer gevoel voor zulke vruchten van zijn historischen bodem! Zij zouden niet van den vreemdeling moeten leeren hoogen prijs daarop te stellen, gelijk nog dezer dagen de hoogleeraar Arndt van Berlijn menig liberaal in Nederland door zijne waardeering van uw Handboek beschaamde. Gij zult zeker de nederduitsche vertaling met de voorrede van Riedel gezien hebben. [1]) Ik wil wel bekennen dat mij het ver-

1) Leeuwarden, 1847.

schijnsel dier recensie en vertaling, als zoodanig, interesseerde. Gaarne verneem ik eens uwen indruk daarvan. [1]) Gij zijt met waarheid en waardigheid nog op een teeder punt in den strijd tegen den verdediger van Brederode teruggekomen. Ik gevoel dat dit niet achterblijven kon. [2]) Nogmaals dank voor dit deel, en voor het geheel van dit schoone werk. Hoe aandoenlijk blijft tot het einde het karakter, de persoon, de roeping van Willem van Oranje! [3]) hoe treffend die brieven der familie na zijn beklagelijken moord. Johan van Nassau is insgelijks tot het einde toe van dit tijdperk een belangrijk en degelijk persoon. Ik heb geen berouw van hetgeen ik eens in een Bijschrift in de Stemmen van hem zeide, later in velen zoo veel beter door u geleerd. [4])

En nu! waarde Vr. en Br. verneem ik van Bodel dat de pers ons eerlang nog meer goede vruchten van uwen arbeid belooft; bepaaldelijk de voorlezingen van den voorlaatsten winter. [5])

---

1) Gaarne doe ik in 1872 wat ik in 1847 verzuimd heb. — Ook in deze recensie is Arndt semper idem. — De anti-napoleontische geloofsheld. — Liberaal tevens, omdat hij de strekking van het liberalisme niet inziet. — Jegens mij uitermate welwillend, lofredenaar mijner eerlijkheid en waarheidsliefde; ofschoon hij mijne bijna te streng regtzinnige en legitimistische beschouwing, met goedhartig medelijden, niet onopgemerkt laat. — Duitscher van top tot teen, blijkens èn de laatste bladzij, waar hij zich als Hollands-Duitsche broeder aanmeldt, èn de laatste zinsnê: „De Duitscher en de Hollander spreken beide nog Duitsch."

2) Voorrede, p. LVI—LVII. — Deze gelegenheid nam ik te baat ter antikritiek op sommige onderstellingen in het Wederwoord ontvallen, en waarvan de schrijver zelf voorzeker de portée niet gevoeld had. De reden waarom, ook volgens da Costa, dit niet achterblijven mogt, lag in de door mij overgenomen woorden van Guizot: „Je suis en droit de demander que nous nous traitions comme des honnêtes gens. Vous voyez que j'ai raison de le demander; car l'on paroît disposé à nous refuser cette courtoisie."

3) Eene proeve van karakterschildering, als Staatsman en Christen p. XL—LIV.

4) Vrij wat sterker nog zal da Costa zich uitgedrukt hebben, na de lezing van het Eerste Deel der tweede Serie. — „Partout on remarque sa sympathie pour les Pays-Bas. Partout aussi on le voit recourir au seul remède efficace, la prédication sincère de l'Evangile. „Man mag dieses vor Pfafferei und so gering achten und verspotten wie man will."

5) Zie p. 271.

Ik ben ook, lieve Vriend en Broeder! zeer verlangend naar uw aangekondigd stuk voor de Vereeniging. Op hetgeen wij het recht der Herv. Kerk met betrekking tot de belijdenis der waarheid noemen, zijn wij het ongetwijfeld in de beginsels eens. Van mijne zijde, ik herhaal het gaarne, kan ik mij met alles vereenigen wat tegen de schending dier Belijdenis door het heerschend wangeloof, tot getuigenis en overtuiging dienen, en den band tusschen het gister, het heden, en de toekomst der kerk van Christus openbaar maken kan. Van uwe zijde kan de bedoeling niet zijn om, hetzij in de wetenschap, hetzij in de kerk, hetzij in de individueele geloofsbewustheid, die ontwikkeling te belemmeren, welke een noodwendige voorwaarde en vrucht van leven is; en in die ontwikkeling ligt, mijns inziens, evenzeer de volmaking van het bereids door de Kerk beledene als de bearbeiding van hetgeen hare roeping medebrengt in onzen tijd. Niemand minder dan Gij, lieve Vr. en Br., die aan de historische critiek zulke reuzenstappen, sine ullo detrimento van hetgeen ons in de oude begrippen heilig en dierbaar is, hebt helpen maken — niemand minder dan Gij, zeg ik, zal het kunnen wraken dat, ook op het gebied der Theologie, de ware conserveerende ontwikkeling evenzeer afbreking als voortbouwing vordert.

En voorts — de tijden worden al meer en meer hachelijk in alle opzichten. Zoowel de wereld als de Christen leeft in de verwachting van een novus ordo seclorum. En wie zal bepalen wat tot de openbaring daarvan voorbereidend zal moeten werken!

Verheugen wij ons, bij het vele bedroevende en steeds verdonkerende in ons vaderland en aan den verderen horizon, in het goede dat God hier en daar, als een klein zaad van groote resultaten, doet opspruiten. Hoe wenschte ik u, lieve Vrienden! b.v. onder het geklank van het Evangelie dat ons hier ter plaats te beurt mag vallen. Wat gezegend werktuig heeft zich de Heer in zijnen dienstknecht den Leeraar dezer plaats toebereid! Wij hebben hier, zoo in zijnen omgang als onder zijne prediking, menig gezegend uur te danken aan de leiding Gods,

die ons hier bracht. Heden morgen nog een preek over Ps. 131, godverheerlijkend en zieldoordringend, gelijk ik er misschien nimmer eene hoorde.

Ook voor den lichamelijken welstand is het ons hier goed. Door een zamenloop van omstandigheden zijn wij in de gelegenheid gekomen om, zonder meerdere onkosten, ons verblijf hier eenige weken te verlengen. Zoo de Heer wil, blijven wij hier waarschijnlijk tot omstreeks de helft der ingetredene maand.

Hoe verlang ik u allen eens weder te zien! Ik hoop dezen brief morgen in persoon aan uw huis in den Haag te brengen, alwaar ik op een dag heen en weder hoop te zijn en bij Capadose te eten bij gelegenheid van Isaacs verjaardag. Wie weet of ik het niet treffe dat uwe lieve Egade juist in de stad is. Hoe dit zijn zal, ontfangt bij dezen onze vereenigde innige groet en blijft onzer gedenken in de opheffing uwer harten tot onzen Heer en Heiland. Uw liefh. br.

XCVIII.

*** Bij de ontvangst van Ongeloof en Revolutie.

Om het naderen van onze October-meeting te Amsterdam, schreef ik 13 September aan Da Costa: „De zamenwerking der Christenen, als uitmakende de Kerk, komt mij gedurig meer een onderwerp voor van actueel belang; mij dunkt dat de tijd wel gekomen is, waarop wij niet langer enkel geïsoleerd mogen staan, maar, tegenover dwaling en onregt in de Kerk, tot eene gewijzigde houding verpligt zijn. Maar hierover zou ik langer moeten uitweiden dan mij de tijd nu vergunt." — Verbum sapienti. Zie p. 273.

Lieve Vriend en Broeder! Ik begin met mij grootelijks uw schuldenaar te belijden. Maar mag ik er even onbewimpeld bijvoegen, qu'il y a un peu de votre faute aussi? Wie kan u bijhouden? Naauwlijks meen ik u dank te schrijven voor de ééne vrucht van uwen arbeid, of gij hebt mij reeds voorgekomen met een tweede en derde. In allen ernst. Ik wilde u

niet bloot dank zeggen voor de toezending, maar u ook iets melden van het genot en van het nut van deze uwe jongste producten in de beide talen; inzonderheid van uw krachtig getuigenis tegen de beide monsters Revolutie en Ongeloof. Ik wilde u ook tevens mijne resultaten geven, mijne oppositie hier en daar aanbieden, zoo met betrekking tot laatstgemeld werk, als tot uwe artikelen in de Vereeniging. Doch van beide is de stof te gewichtig om er vluchtig of haastig mede te zijn. En ik ben dezer dagen als gebonden, voor zoover ik anders vrijen tijd zou hebben, aan den Paulus, waarvan ik het tweede deel reeds te lang schuldig bleef. Ik had daarbij, sedert Heemstede, nog niet veel voor den wind. Bijna onafgebroken was ik van koortsen onder de mijnen als omgeven: eerst de kinderen, daarna Willem, mijne vrouw op nieuw, Abraham mede, die thands convalescent is, zoo wij hopen. Daarbij ook onder dienstboden en aanhoorigen dezelfde ongesteldheid. Dit alles heeft op de studeerkamer meer invloed dan men zich ligt voorstelt. Ik zelf bleef vrij wel, maar bij oogenblikken niet zonder matheid in het zenuwgestel, en daarbij dan telkens belemmerd in een werk, waarbij ik al mijn inspanningsvermogen, (dat zeer beperkt is trouwens!) noodig heb.

Ik moet dus, hoe ook onwillens, nog wat uitstel vragen voor een degelijken brief. En dat uitstel, met betrekking tot een wel verschuldigd resultaat omtrent de formulier-quaestie, zoo ruim nemen, dat ik eerst uw vervolg en slot zal mogen hebben gelezen, om over het geheel een ultimatum te uiten; neemt gij daar genoegen mede? en voorts met mijne herhaalde uitdrukking van hooge ingenomenheid met uwe Voorlezingen, zooveel de bewerking en de hoogere beginsels betreft, terwijl ik mij, bij welzijn, eenige aanmerkingen op détails, uit mijn individueel standpunt, reserveer tot na de voltooijing van den Paulus?

Inj dank gaat Lamartine terug [1]). C'est beau, mais

---

1) Les Girondins.

dégoûtant! Gij hebt hem waarlijk met groote billijkheid behandeld, schier boven zijne verdienste. Zeer houde ik mij aanbevolen voor de vervolgen![1]) Heb ik nog iets anders van u, of gij van mij, dat gij nog zoudt willen houden, of na lectuur op uw meeste gemak mij retourneeren?

Wees met uwe lieve Egade innigst van ons gegroet in den Heer.

Amsterdam, 15 September 1847.

PS. De October-bijeenkomst nadert. Zal daar niet misschien het oogenblik gunstig zijn voor een poging tot meerder zamenwerking, ook als Gemeente? [2])

Aan Mr. I. da Costa.

Oud-Wassenaar, 21 Sept. 1847.

*** Weerklank op het veelbeteekenend P. S. van den vorigen brief.

Hiernevens de twee laatste afleveringen van Lamartine. Misschien heb ik hem, ten einde meer vrij te zijn in het berispen, wel wat veel lof toegezwaaid: zeker is het boek meer romantisch dan klassiek.

Ik geef u gaarne uitstel; bedenk evenwel dat de vraag over

---

1) De beteekenis van het, in bedwelmenden vuurgloed, schitterende werk heeft da Costa weldra beter nog uitgedrukt en met profetischen blik.

„'t Is de oude omwentlingsstem
Weêr brullend uit haar graf. Hoor luider dan de wetten,
Heel de oppervlakte langs van Frankrijk, met banketten
Den weêrgalm toegejuicht, en 't daverend onthaal
Van Robespierres leer in Lamartines taal!
Moet dan de vraag in bloed weêr opgelost! de twisten
Die in de wetenschap als in de boezems gisten,
Door 't vallen van de bijl weêr doorgehakt?...."

2) De bedoeling van mijn wenk (p. 271) was aan da Costa niet ontgaan.

de formulieren en het regt der Hervormde Gezindheid eene zeer actuele quaestie is, ook in verband met de bijeenkomst te Amsterdam. Gij zegt, en het is mij tot groote vreugd, zal er daar niet iets te verrigten zijn als Gemeente? Ik ben overtuigd dat het althans hoog tijd is te overleggen wat wij in dat opzigt gehouden zijn te doen. Maar, lieve Vriend! veel in dit punt zal ook van uwe zienswijze afhangen, en vooral ook, dunkt mij, of het mij gelukt is een terrein aan te wijzen waarop wij, zonder gedwongen ignorering der nuances, als leden der Kerk kunnen zamenwerken om, als zoodanig, positie te nemen tegenover het ongeloof en de onverschilligheid in de Kerk, tegenover de willekeur van Synode en Gouvernement; of het natuurlijk en noodwendig verband tusschen geloofsleven en kerkelijk leven, langen tijd te veel in vergetelheid geraakt, in ons kan en moet worden geopenbaard. In mijn derde artikel voor de Vereeniging van October, heb ik eenigzins meer in het praktikale der vraag kunnen treden.

Hartelijk wenschen wij dat de koorts uit uwe woning moge geweken zijn. Met verlangen zien wij het 2e deel van den Paulus te gemoet. — De Heer zegene uw persoon, uw werk, uw huis!

XCIX.

Amsterdam, 4 Oct. 1847.

*** Met de hem eigen teêrheid van geweten, vreest nu da Costa weder zich te gunstig omtrent de Confessionele rigting te hebben uitgelaten. Vandaar opzettelijke en opmerkelijke Recapitulatie der punten van wezenlijk of schijnbaar kerkregtelijk verschil.

Veelgeliefde Vriend en Broeder! In mijn vorigen beleed ik mij schuldenaar, zonder van die schuld nog iets af te doen, maar alleenlijk met toezegging van eene eerlang te vol-

gen afdoening. Ik zie mij op dit oogenblik bepaald en als genoodzaakt tot eene slechts gedeeltelijke. Ik moet de mededeeling mijner indrukken en gedachten bij de lezing van uw meesterlijk geschrift over Revolutie en Ongeloof nog uitstellen; deels omdat een enkele brief voor eene behandeling van de beide tusschen ons te behandelen onderwerpen een al te beperkt bestek zoude zijn; deels omdat aan elk afzonderlijk eene, althans van mijne zijde, onverdeelde aandacht wel mag worden gewijd. De Formulier-quaestie, (gij zult het niet misduiden, en misschien veeleer zelf verlangd hebben!) hebbe dan de prioriteit. De 20e October, de dag van onze ontmoeting en meeting, zoo de Heer wil, is op handen. Het is van belang dat wij vóór dat tijdstip het wederzijdsche standpunt zooveel mogelijk kennen, om dan bij de zamenkomst zelve tot resultaten, zoo het zijn kan, in daden zoowel als in beginselen te kunnen vorderen. Zie hier dan, mijn waardste Vriend en Broeder! in weinige hoofdtrekken mijn antwoord op uw uitgewerkte betoogen in de Vereeniging, waarvan ik alleen daarom bejammer dat zij nog op een volgend artikel verwijzen, omdat ik gaarne bij dezen het geheel uwer beschouwing beantwoordde. Genoeg is evenwel door u uiteen gezet om mij de gelegenheid te geven, ja de plicht op te leggen, van nadere verklaring mijner overtuiging op meer dan één punt.

Het verwondert mij niet dat, in het vuur uwer verdediging van het goede recht der Formulieren, uwe uitdrukkingen hier en daar al zeer sterk geworden zijn, zoo sterk, dat ik er mij bijna over zoude gaan bedroeven. Wanneer ik b. v. volzinnen als het eerste alinea van bladz. 211 [1]), in verband met de laatste

1) „Zal de verandering groot zijn, wanneer zij die, in leven en sterven, voor zich en anderen, geen troost kennen dan in de zoenverdiensten van het Lam dat geslacht is, en ons met zijn dierbaar bloed gekocht heeft; wanneer zij, die hun grooten God en Zaligmaker van harte belijden, de handhaving vragen van hun geloof, op grond niet van waarheid, niet van schriftmatigheid, maar van onbetwistbare identiteit met de geloofsbelijdenis van de Nederlandsche Hervormde Kerk?"

alinea van bladz. 210 [1]) door u geschreven zie, dan moet ik vreezen dat inderdaad ons verschil van standpunt grooter is dan ik mij van mijne zijde nog wel voorstelde. Neen! zoo deze uitspraak doorgaat, dat er geene éénheid tusschen ons kan zijn, dan door dezelfde overtuiging van de identiteit onzes geloofs met de Geloofsbelijdenis onzer Hervormde Kerk, zoo als zij daar in de Formulieren ligt uitgedrukt, dan kan ik, van op mijn standpunt, aan het voorrecht dier éénheid tot mijn leedwezen niet meer denken. Maar ik moet oprecht bekennen dat éénheid, zoowel kerkelijk als geestelijk, zoowel in bedoeling als in handeling, mij nog wel zeer mogelijk, ja wezenlijk voorkomt, al kan en mag ik in de Formulieren datgeen niet zien wat gij wenschte dat ik daarin erkende.

Geliefde Vriend! gij hebt mijne meermalen uitéén gezette gronden met alle loyauteit teruggegeven; ik heb mij over geenerlei verzwakking mijner argumentatie te beklagen. Gij hebt ze integendeel door de u eigene kracht en juistheid van voorstelling versterkt. Mag ik even onbewimpeld daarbij voegen dat in uwe wederlegging niet op dat alles, evenzeer tot in (voor mijne overtuiging beslissende) bijzonderheden getreden is?

Wij willen niet op het reeds zoo dikwerf besprokene terugkomen. Vergun mij alleenlijk eenige algemeene opmerkingen, waarvan ik de toepassing op deze gewichtige strijdvraag moet overlaten aan uw eigen onpartijdig onderzoek.

1°. Het is zoo: de Belijdenisschriften onzer Gereformeerde kerk drukken uit de essentialiteiten van die Kerk, als algemeen Christelijk, als Protestantsch, als Hervormd. Maar drukken zij die evenzeer uit naar de behoefte van het oogenblik waarin wij

---

1) „Ik houd mij overtuigd dat verscheidenheid van standpunt ten dien opzigte, in den grond der zaak, aan het bevorderen van ondergang of van herleving der Kerk gelijk is." De Vereeniging, II, p. 211.

In Het Regt der Herv. Gez. p. 76 is alleen de laatste regel gewijzigd: „in den grond der zaak, een beslissenden invloed op het al dan niet herleven der historische Kerk heeft."

leven? Drukken zij de essentialiteiten uit van hetgeen tegenover de vijanden, die werkelijk in onzen tijd bestreden moeten worden, de overwinning verzekert, de ware vastigheid uitmaakt. Gij weet hoe ik hierover denk. De groote waarheden van Theopneustie der Schrift, — historie, als grondslag van het dogma, — de geboorte van eeuwigheid des Zoons, — om niet te spreken van de leer der toekomst en der nog onvervulde prophecyen, — zijn in onze Gereformeerde Belijdenisschriften niet eens geposeerd, hoeveel te minder naar den eisch dezes tijds ontwikkeld. Ik zou hier nog vrij wat meer kunnen bijvoegen.

2°. Daar is onderscheid tusschen Belijdenis en Formulier. De Kerk moet belijden, met daad en woord belijden. Een Formulier bevat de uitdrukking van die belijdenis altijd slechts ten deele, en zeker niet met eene kracht, die ook de toekomst zou kunnen omvatten. De kracht der belijdenis ligt in hare verschheid. Die verschheid ontbreekt bij het beroep op eene geloofsuitdrukking, hoe waar en echt ook anders, uit een vroegere eeuw, uit een vroegeren deels reeds zoo merkelijk veranderden toestand der Kerk.

3°. In uwe handhaving der Formulieren wordt, vrees ik, te zeer uitsluitend gezien op het rechtspunt. In de zaken des Heeren is er op nog iets anders te letten dan op het recht. Gij zelf hebt het met een woord erkend, doch ik vraag de toepassing van dat woord in meerder ruimte: het is geen bloot juridische, het is ook eene medische quaestie!

4°. De Hervormde Kerk heeft in haren strijd tegen de Remonstranten dit beginsel op den voorgrond gezet; de rechtsquaestie is zekerlijk deze: Wat zegt het Formulier? waartoe heeft men zich bij onderteekening van het Formulier verbonden? — maar toch weigeren wij niet de novo de vragen te behandelen: toch hernieuwen wij gaarne tegen elken vijand het bewijs uit Gods Woord. De Synode van Dordrecht heeft geenzins de quaestiën beslist uit het standpunt: Wat is de Hervormde leer? maar wat is de leer der Schrift?

5°. Zoo als door u de Formulieren zijn voorgesteld, zouden zij

het sine quâ non althans der éénheid van de geloovigen, althans der kerkelijke éénheid van belijders der waarheid zijn. De historie toont ons het tegendeel. Was er dan geene kerkelijke eenheid of zamenwerking bij de Protestanten vóór de zamenstelling der Augsburgsche Confessie? geene Gereformeerde Kerk vóór de opstelling der Belijdenis in 1559 en 1566? Ik geloof dat zij er wel degelijk was, en ruim zoo sterk en wezenlijk. Ik geloof dat het vóór de zamenstelling dier schriften den geloovigen niet alleen aan geen zwaard, maar ook aan geen leus, geen vaan, geen veldteeken ontbrak. Gij zult zeggen: maar de Formulieren constateeren die eenheid! — Recht zoo! laat ons dan ook de onze constateeren, door ze te formuleeren; maar laat dan ook dat formuleeren werkelijk nu, als in die dagen, de uitdrukking zijn van eenheid ook tusschen de levenden in deze eeuw, en niet blootelijk tusschen ons en de geloovigen van twee en een halve eeuw geleden.

6°. Wij blijven van wederzijde het Woord Gods, de Heilige Schrift erkennen als opperst gezag. Wel nu, waardste Broeder! wat leert ons die Schrift? Wanneer de waarheid der leer, wanneer de éénheid der Kerk bedreigd of aangevallen wordt? Wat doet de Apostel? beroept hij zich op formulier, belijdenis, concilie! — Hoe kon hij dit? — maar ook waar hij het kon, heeft hij het niet gedaan. Hij kon de Galaten overtuigd hebben door het eenige destijds bestaande Formulier: den Brief der Jeruzalemsche Synode. Hij doet dit evenwel niet. Liever overtuigt hij uit de Schrift. De éénheid zal juist daardoor te weeggebracht worden en volgen. Het besluit zelf te Jeruzalem is eerder eene verklaring van eenstemmigheid tusschen de Apostelen aldaar en de leeraars te Antiochië, enz. dan wel eene voor volgende tijden verbindende acte. Het Woord alleen is voor alle tijden. Het Formulier is alleen voor zijnen tijd.

7°. Ik moet protesteeren tegen de beschuldiging dat de middelen ongebruikt blijven tegen den vijand, daar waar men zich niet vereenigt in het Formulier. De zegen is beloofd op de pre-

diking bij monde en bij schrifte, op het gebruik der Schrift, op de wederlegging der dwaling en der logen. Het is eerst na de handhaving der waarheden in dien weg, dat die der kerkelijke Belijdenis mogelijk, althans vruchtbaar is.

8e. Gij zegt: die het met de hoofdwaarheden der Belijdenis eens is, waarom zou die zwarigheid maken die Belijdenis in haar geheel aan te nemen, te gebruiken, tot middenpunt van kerkelijke éénheid en kerkelijken strijd te kiezen? Ik antwoord: de Belijdenisschriften kunnen de hoofdwaarheden uitdrukken (en dit doen zij ongetwijfeld!), en evenwel in de wijze waarop, in de orde waarin, in de bewijzen waarmede zij dit doen, voor de behoefte van den tijd tegenover den vijand en in verhouding tot het van God gegevene standpunt in onze dagen, onvoldoende zijn. Ik moet oprecht verklaren dat ik, met den innigsten eerbied vooral voor den Catechismus, het onvoldoende der F. in de drie door mij opgenoemde betrekkingen, telkens meer inzie.

9e. Van die Belijdenisschriften, lieve Vriend en Broeder! doet het mij leed dat juist datgeen, hetwelk met de meeste zorg bewerkt is, de meest Bijbelsche bearbeiding ondergaan heeft, de volkomenste uitdrukking is van geheel de Hervormde kerk op een bepaald hoofdpunt (de vijf artikelen) door u het minst op den voorgrond gesteld is. De Canones der Dordsche Synode zijn, zoo ik eenig Formulier van vroegeren tijd mocht onderteekenen, misschien de éénige menschelijke verklaring, met welke ik mij zonder eenige reserve zoude kunnen vereenigen. Maar wat waren dan ook die Canones? de uitdrukking van een vernieuwd biddend onderzoek uit den boezem van in sommige opzichten vrij divergeerende Theologen en Kerken. Inderdaad, meer en meer komt het mij zoo voor. Het Formulier kan geen middel zijn tot strijdvoering, maar is veeleer de vrucht ten allen tijde geweest van een gelukkig gevoerden strijd.

10e. Beschouwen wij de zaak uit nog een hooger standpunt, dan leert ons geheel de geschiedenis van Gods Kerk en volk, van den Bijbel en van de Christelijke gemeenten van alle tijden, dat

het doel van den strijd nooit zoozeer herstel als herleving en ontwikkeling was. Zoo ging het in Israëls geschiedenis, zoo in die van den mensch zelven. De zonde, de afval, de logen, wordt niet genezen of overwonnen door het streven naar een vroegeren toestand, maar naar een nieuwen. De kracht der Kerk is in hare hoop op de toekomst. Zij vergeet ook in deze hetgeen dat achter is en strekt zich uit naar hetgeen dat voor is.

11e. Bij name getuigt hier ook de geschiedenis zelfs der groote Conciliën. [1]) Ik laat het zeer sterke woord van Calvijn door u aangehaald pag. 149: ils ne contiennent etc. voor een oogenblik onaangeroerd. Maar zooveel is zeker, dat hetgeen, waarin Calvijn, waarin de Hervorming, waarin wij ook nog ons met die Conciliën vereenigen juist, het resultaat is van een strijd, gevoerd tot handhaving van nog niet geformuleerde waarheden der Heilige Schrift. De strijd b. v. van Nicea en Athanasius tegen Arius was niet over een leerstuk, in vroegere Formulieren reeds uitgedrukt, maar over eene aangerande Bijbelwaarheid, die eerst ten gevolge — en als uitkomst — van dien strijd een geformuleerde kerkbelijdenis werd. Elke strijd, elke handhaving der waarheid tegen den vijand, wordt in de geschiedenis der Kerk geconstateerd door eene Belijdenis van eenheid op dat punt tusschen de geloovigen. Laten wij dit dan ook in onzen tijd trachten te doen, de Heer het ons gevende.

12e. Waar zoude het heen, indien wij al die Conciliën, met welke wij het op speciale punten eens zijn, zouden gaan onderteekenen zoo als zij daar liggen. Calvijn kan dan ook wel niet anders bedoeld hebben dan die speciale punten en geenszins de Belijdenis of het Formulier zooals het daar lag. Anders gaf hij de zaak gewonnen aan Rome, wier dwalingen bij die Conciliën, geheel of ten deele, in éénen adem met de belijdenis der dierbaarste waarheden worden gehuldigd.

13e. Mutatis mutandis kan van de betrekking tot onze For-

1) „Les anciens Conciles ne contiennent rien qu'une pure et naturelle interprétation de l'Ecriture."

mulieren hetzelfde gezegd worden. Gij zult mij wel verstaan: ik bedoel dat men het met de grondwaarheden, die in de Belijdenisschriften onzer Kerk gehandhaafd en beleden zijn, volkomen eens kan zijn, en zich evenwel met de wijze waarop niet vereenigen, uit hoofde van nieuwe behoeften, nieuwe vijanden, een anderen tijd, een nieuwe ontwikkeling (ook ten goede) van Wetenschap en Schriftkennis.

12°. Dit is zóó waar, dat een onzer rechtzinnigste leeraars het boek van Doedes over Doop en Avondmaal met groote ingenomenheid gelezen hebbende, gezegd moet hebben dat hij diensvolgens het met de voorstelling der zaak in onze Formulieren niet meer kon of mocht ééns zijn. Ik laat de waarde der nieuwe opvatting van Doedes in het midden (de quaestie heb ik nog niet naar eisch onderzocht!), genoeg om te doen blijken dat men tegen Arminius, Arius, Pelagius, van harte de Belijdenisschriften onzer Kerk kan toegedaan zijn, en evenwel voor onzen tijd eene andere uitdrukking, een ander zamenstel, een andere verdediging, een verdere ontwikkeling althands, kan wenschelijk ja noodig achten.

14°. Geliefde Vriend en Broeder! Is in den gloed uwer argumenten het recht der Schrift niet wel een weinig door u voorbij gezien? Is niet, in uwe uitgedrukte vrees voor het gevaar van individueele opvatting der Schrift en wat des meer is, eenigzins miskend het Protestantsch beginsel tegenover Rome, hetwelk toch insgelijks altijd het gevaar van dien kant gezien heeft. Waarlijk, indien de Hervorming alleen een strijd was geweest op het grondgebied van bestaand kerkrecht, en beslissing door Formulieren en Conciliën, dan moest zij het, kerkelijk althands, tegen Rome verloren hebben. De Hervorming toch heeft in geen geval het oude en vroegere gehandhaafd dan voor zoover dat oude en vroegere het eeuwige en onveranderbare was der Heilige Schrift! Waarlijk! het is voor de waarheid als waarheid gevaarlijk, de zaak zoo geheel op het terrein van maatschappelijk recht te brengen.

15e. Blijven wij daarentegen op dat van Goddelijke waarheid, Goddelijke beloften, Goddelijk recht, — dan kan ik ook nog niet anders zien, of de Schrift is genoegzaam, is eenig in staat om ook het goede recht der Kerk, als gevestigd historisch lichaam, te handhaven, te herstellen, te heroveren.

16e. Wat willen wij toch, lieve Vriend en Broeder! De Formulieren handhaven, — uit hoofde van het recht, — quand même, d. i. al kon het bewezen worden dat zij in eenig stuk van meerder of minder belang (en dit is denkbaar, behoudens de hoofdwaarheden!) kwalijk, onjuist, onschriftmatig geleerd hadden? Immers niet! Wij allen erkennen in gezonden zin een quatenus, of wij houden op Protestantsch te staan. Maar juist daarom wenschte ik, in den tegenwoordigen stand van zaken, niet op dat terrein der Formulieren te blijven, maar mij vrij te bewegen, zoo daarop als daar buiten. Daarom wenschte ik tegenover den vijand in de Kerk te handhaven de waarheden, door de Schrift geleerd, door de wetenschap toegelicht, door tijd en strijd subjectief ontwikkeld, — en ja door de Hervormde Kerk historisch beleden, en als zoodanig onvervreemdbare panden geworden dier Kerk, ook dan wanneer ik, met prijsgeving van elk onderteekend Formulier, mij alleenlijk beroep op het getuigenis der historie, en tot de conscientiën die vraag richte: » welke leer constitueert dan toch wel eigenlijk en in waarheid de Nederlandsche Hervormde kerk!

17e. Waarom toch, lieve Broeder! stelt gij telkens zoo scherp tegen elkander over het individueel getuigenis en de kerkelijke of gemeenschappelijke handeling? Is dan inderdaad de eerste iets (ik beroep mij wederom op Schrift en Geschiedenis!) zoo onbeduidend, zoo ongenoegzaam, in den weg allereerst van plicht? Het individueele getuigenis is in de geschiedenis van Oud- en Nieuw-Testament juist het krachtigst. De Profeten getuigden waarlijk wel niet als een kerkelijk lichaam, maar als individueele leden der Kerk, met beroep op Gods Woord en last. Paulus getuigt tegenover de dwalingen b. v. te Corinthe, niet anders.

Athanasius en Augustinus getuigen individueel tegen eene dwaling, van welke de kerkvaders melden dat zij Kerk en wereld had ingenomen. Luther getuigt individueel, en met wat gevolgen voor de Kerk? Gomarus bindt den strijd aan. De Synode volgt eerst veel later, en wederom als vrucht van dien strijd, ten slotte de geformuleerde leer.

18°. Versta dit niet zoo, als of ik den individueelen weg uitsluitend wilde! — het zij ver! maar ik wil slechts uwe, mijn en veler (ik geloof vaak van God gezegenden) individueele werkzaamheid niet als bijna eene schuld tegen de Kerk beschouwd hebben. — Gaarne, ik herhaal het, wensch ik ook een gemeenschappelijke handeling, een gemeenschappelijk getuigenis. Ik wilde die ook in 1843, na gemeen overleg, gelijk oorspronkelijk het plan was geweest. Maar ik kon niet vragen, en kan het ook nog niet, om handhaving van menschelijke schriften, wier zuivering, wier loutering, wier oplossing in een nieuwe Belijdenis op de oude grondslagen, naar mijne overtuiging, eene eerste, ook kerkelijke, behoefte, is.

19°. Wat dan nu? Gaarne (het zij nogmaals herhaald) hoor ik (b. v. op onze aanstaande meeting) van u of wie het zij onzer lieve vrienden, een voorstel tot vereenigde pogingen om kerkelijk en in de Kerk positie te nemen, tegenover de dwaling en den afval, onder welke wij zuchten. Maar hoe is dit denkbaar door een bloot beroep op de bestaande Formulieren? Het zou in elk geval eene zaak zijn voorbeeldeloos zelfs buiten de Hervormde kerk, zelfs binnen de Catholieke kerk althands van vóór de Hervorming, — dat wij, zonder eenige adstructie van de schriftmatigheid onzer leer, haar alleen gingen verdedigen uit het standpunt van kerkrecht. Nu! dit wilt gij zekerlijk evenmin als ik. Maar ik trek daaruit nog eene andere conclusie. Indien wij nog niet op de hoogte zijn om te formuleeren wat wij in onze Belijdenisschriften al of niet als volstrekte, volkomene, even juist uitgedrukte als recht gevoelde waarheid vasthouden, — dan zijn wij het ook niet om van den inhoud dier Schriften iets

anders te zeggen, dan dat zij de kerkleer zijn, en derhalve moeten gehandhaafd worden. Maar, nogmaals! juridisch moge die sustenu doorgaan: medisch, theologisch, wetenschappelijk, Protestantsch, Christelijk wilt gij evenmin als ik daarmede werken, daarvan iets hopen!

Laat ons biddend beproeven, waarde Vriend en Broeder, of er ook niet nog iets anders te doen is, — of niet onze roeping medebrengt een protest tegen den afval, dat tevens een appel op de conscientiën zij, een beroep op rechten, maar ook op waarheid, een handhaving van het voorleden der Kerk, maar zonder voorbijzien van haar tegenwoordig, en zonder praejudicie van haar avenir. In zoodanig eene gemeenschaplijke handeling zullen zekerlijk ook de Formulieren hare eervolle plaats vinden, maar het krachtpunt toch altijd gelegen zijn in de Schrift, en deze voorop! In hoc vinces, ook waar men bloote minderheid blijft, ja niet anders eigenlijk zijn wil (gelijk gij zelve dit zoo goed gevoelen doet) dan dit!

Maar ik heb reeds misbruik gemaakt van het recht van repliek. Ik meende mij evenwel tot eenige verantwoording verplicht. Aan uwe nadere consideratie, als voor het aangezicht van onzen Heer en in onze teder-broederlijke gemeenschap, blijf ik die bevelen. Moge de vrucht zijn niet alleen vermeerderde eenigheid van gevoelen, maar ook nieuwe gemeenschap in handeling.

Het werd te laat om eenig ander punt aan te roeren, alleenlijk nog onzen innigen groet aan u beiden onverdeeld. Voorts gaan in dank de twee laatste deelen der Girondins terug. Merkwaardig was mij aldaar inzonderheid de karakterbeschrijving van Robespierre. Hoe moet gij daardoor uwe reeds nedergelegde resultaten in Revolutie en Ongeloof bevestigd hebben gevonden ten aanzien van het consequente in de revolutieleer. [1]) Eerlang, zoo mogelijk, ook over dit zeer voortreffelijk werk

1) Over Robespierre, als „belichaming der Revolutie" (la Révolution incarnée) zie Ongeloof en Revolutie, pag. 355, vooral ook de aanteekeningen der tweede uitgaaf.

eenige denkbeelden nader! Houd mij intusschen zooveel uitstel ten goede, als mij de dringende ophooping van arbeid om mij heen noodzaakt, of nog eenigen tijd noodzaken zal, in dezen te baat te nemen.

Belangrijk is ons dezer dagen het bezoek van den heer van Maasdijk. De berichten uit Heemstede worden steeds gunstiger. Met Willem vorderen wij à vue d'oeil. De koortsen hier ter stede minderen; en wij zijn ook hier ten huize voor het oogenblik vrij wel. Hoe gaat het u, lieve vrienden? Zijt gij nog op Oud-Wassenaar, of reeds weder op den Vijverberg?

Weest nogmaals hartelijk gegroet in den Heer. In de hoop uwer overkomst tegen 20 October, bood ik u zoo zeer gaarne de herbergzaamheid aan. Maar wij wachten (ten minste hebben eenige verwachting) van Capadose's overkomst tegen die dagen, met ten minste een deel van zijn gezin, en kunnen ons huis niet zoo groot maken als ons verlangen zoude zijn u te zamen te logeren.

Uw liefh. Vr. en Br.

Aan Mr. I. da Costa.

*** Ingenomenheid met den vorigen brief.

7 Oct. '47.

Waarde Vriend en Broeder! Onnoodig is het u te berigten dat ik uwen uitvoerigen brief met de grootste belangstelling gelezen en herlezen heb. Dien te beantwoorden schriftelijk zou mij, die dikwijls nog zoo veel moeite heb om te schrijven, inderdaad ondoenlijk zijn. Des te meer verlang ik naar een gesprek à tête reposée vóór onze bijeenkomst. Het punt moet vooraf tusschen ons vereffend zijn, dunkt mij, zoo wij daar tot eenig resultaat van zamenwerking zullen komen. En die vereffening komt mij waarlijk, ook en ik zou bijna zeggen, vooral

na de overweging van uw brief, niet zoo uitermate moeijelijk voor. Mij dunkt dat, daargelaten sommige uitdrukkingen die ik heb gebezigd, de quaestie ten aanzien eener eventuele gezamenlijke handeling der Christenen als Gemeente in dier voege geposeerd is, dat ik daarbij alle uwe bezwaren omtrent eene onderteekening der Formulieren, een handhaving der Formulieren quand méme, enz. in het oog houd en eerbiedig. Wilt gij nu een der dagen van de volgende week (behalve Donderdag) of op Oud-Wassenaar komen, of bij een der vrienden in den Haag en mij dan een paar uren bepalen voor een onderhoud tusschen u en mij op den Vijverberg, of mij te Amsterdam wachten, in welk geval ik zou wenschen te komen met den eersten trein en met dien van $4^1/_2$ te vertrekken? [1])

Van harte, als altijd, uw u zeer liefh. Vr. en Br.

Oud-Wassenaar, 7 October 1847.

C.

Amsterdam, 11 October 1847.

Geliefde Vriend en Broeder! Recht welkom waren uwe regelen. Ik word meer en meer bevestigd, even gelijk mij dit uwe opinie blijkt te zijn, dat er een ruim gemeenschappelijk terrein voor ons bestaat, om ook kerkelijk eene stem te doen hooren, of eenigen stap van protest of getuigenis in gemeenschaplijke handeling te doen. Onze preliminairen zijn niet twijfelachtig. Wij willen beide het goede recht met de goede trouw, op het punt eener echt Hervormd-Protestantsche belijdenis; — Wij willen beide het recht in evidentie gesteld hebben, zonder daarom dat recht toegepast te hebben tot onmogelijk gewor-

---

1) Een zamenspreking, bij reeds gebleken overeenstemming (zie den volgenden brief), overtollig gekeurd.

den uitersten; wij willen geen van beide het voorleden van de Gereformeerde kerk aan het avenir, noch ook het zich in Gods kerk ontwikkelend avenir opofferen aan de bloote handhaving van het voorleden; — wij willen beide juridisch, maar ook medisch te werk gaan; wij willen beide geen bloote vormelijke herstelling, maar herleving. De toepassing van deze beiderzijds aangenomene gronden op de plaats, die den Formulieren in onze kerkelijke roeping toekomt, moge nog niet tot effenheid tusschen ons gekomen zijn, ik geloof dat zij het juist zal kunnen worden, wanneer er vrage zal zijn van een werkelijken stap, van eene verklaring, of andere praktische handeling.

Ik herhaal het derhalve! Laat ons bij eene eerste gelegenheid zien, hoe ver wij tot zulk een einde kunnen zamengaan en zamenwerken. De op handen zijnde meeting is uit haren aart niet geschikt tot eene beslissende overeenkomst op dit punt, maar kan zeer wel de gelegenheid zijn (gelijk zij het was voor zoo onderscheidene andere coöperatiën) om de Gereformeerde broeders daartoe op te wekken en aanvankelijk aan het werk te brengen. Stel gij daar, lieve Vr. en Br.! een voorloopige gedachte maar eens voor. Ik onttrek mij geenszins aan medewerking naar consciëntie en vermogen. Wij kunnen daar of bij die gelegenheid dan de zaak, zoo als men het noemt, op touw zetten.

Gaarne nam ik de zamenspreking, die Gij mij voorstelt vóór 20 Oct. te baat, om u te ontmoeten en, het zij op Oud-Wassenaar of in den Haag, een bezoek te brengen. Maar ik ben deze week uitermate bezet. Ware die voorloopige conferentie evenwel nog noodig, of blijft Gij daar iets meer afdoende van verwachten, zoo verneem ik dit gaarne door een letter schrifts in antwoord. Mij dunkt evenwel dat wij door de bij schrift of in druk uitgebrachte gevoelens genoegzaam thands van het wederzijdsch standpunt zijn ingelicht; en dat een enkele conferentie tusschen u en mij ons op het eenige punt dat zwarigheid kan maken, niet nader zou brengen dan ik dit hoop van onze aan-

staande algemeene meeting. In elk geval is er misschien nog wel een uurtje over, bij gelegenheid van die meeting, dat wij tot dit speciale punt kunnen utiliseeren. Ten overvloede formuleer ik hier nog even hetgeen ik mijn ultimatum noemde.

1°. gewillige medewerking tot een gemeenschaelijken stap als leden der Gereformeerde Kerk.

2°. tot basis hiervan het recht, gegrond op de historie van die Kerk, gelijk die onder anderen consteert uit haar Belijdenis-Schriften.

3°. explicite behandeling (en geene implicite verwijzing naar de Formulieren) van de waarheden, die wij als essentieel voor het bestaan van een Christelijke, een Protestantsche, een Gereformeerde Kerk beschouwen.

4°. in het geheel de meest loyale en koninklijke opening van gedachten omtrent de wijze, waarop wij het verplichtend gezag der Belijdenis en hare formulieren, zonder detriment van den wettigen invloed der wetenschap en van den geestelijken vooruitgang, die de voorwaarde van elk wezenlijk leven is, naar den eisch en behoefte van het tegenwoordig oogenblik, beschouwen.

Ik werd op nieuw bevestigd in dit mijn standpunt door twee geschriften van zeer tegengestelden aart: het hatelijke boekje of eigenlijk libél, tegen de Formulieren, uitgekomen te Leijden, en de verhandeling van Doedes over het Avondmaal. Het eerste is, ook reeds uit het standpunt der wetenschap, beneden de kritiek. En toch zou ik geen kans zien het afdoend en eerlijk te wederleggen, zonder, op meer dan één punt, de uitdrukking door de Opstellers dier Schriften gebezigd, te rectificeeren, en in dat opzicht veel te veranderen. Het boekje van Doedes is een meesterstuk, dat (ik laat natuurlijk enkele détails van bewijsvoering dáár) de leer van Doop en Avondmaal in Gereforden zin tegen Rome en de Luthersche Kerk op afdoende wijze handhaaft; — maar dit doet, juist door dien Gereformeerden zin nog veel meer Gereformeerd en Bijbelsch te doen uitkomen dan de redactie of zelfs de bedoeling onzer Formulieren medebrengt. Ik bid u, lees toch dit meesterwerk! en begroet

daarin met mij eene nieuwe époque voor onze geloovig-wetenschaplijke Theologie, waarvoor wij ook uit het kerkelijk standpunt niet onverschillig mogen zijn.

Mag ik in elk geval een woord te gemoet zien in antwoord op deze bladzijdjes? Weest innig gegroet.

Uw zeer verbonden Vr. en Br.

P.S. In den loop dezer week ontfangt gij, hoop ik, mijne Artikelen tegen Groningen tot eene brochure vergaderd. [1]) Zie hier voorloopig een schoon blad van de Aanteekeningen vooral wegens bladz. 67 en 68. [2]) Ik kwam omtrent Doedes boekje tot een resultaat, sedert mijn jongste schrijven aan u.

Aan Mr. I. da Costa.

13 Oct. '47.

Lieve Vriend en Broeder! Neen! na uwen laatsten brief zie ik ook geene noodzakelijkheid voor eene conferentie tusschen ons; want waarlijk ik kan uw formulier, dunkt mij, met tittel en jota onderteekenen. Wat gij verlangt, is juist wat ik wensch en bedoel. De nuance die er nog mogt bestaan, kan ten aanzien der praktische handeling die ik beoog, geen beletsel in den weg leggen. Ik zal, onder nederig opzien tot Hem, van wien alleen licht en wijsheid komt, beproeven of ik mijne gedachten daaromtrent met genoegzame duidelijkheid kan openleggen. In elk geval vertrouw ik, dat de beraadslaging over hetgeen wij als leden der Hervormde Kerk behooren te verrigten, ter handhaving van de groote waarheden, waarin alle Christenen zich ver-

---

1) Eenige opmerkingen omtrent het onderscheidend karakter der Groningsche godgeleerde school. (Amst 1847).

2) Over menschelijke Belijdenisschriften.

eenigd gevoelen, door geene exceptie van niet-ontvankelijkheid zal worden geweerd. Mij dunkt dat zij onder de meest geschikte en gewigtige onderwerpen ter behandeling op onze consultative meeting behoort. — Uwe Aanteekeningen las ik met groot genoegen; in 't bijzonder ook de teregtwijzing van v. d. Hoeven, die, onder het hevig te velde trekken tegen de Formulieren, niet merkt dat hij zijn eigen Formulier maakt en voor den dwang onzer Kerk ons het despotisme van zijn individu in de plaats geeft. De aankondiging van een werkje van Opzoomer, onder denzelfden titel, doet mij vermoeden dat hij ook van dezen een duchtige correctie heeft te wachten. [1])

Zonder thans in bijzonderheden te komen omtrent uwe aanmerkingen over de Artikelen in de Vereeniging, moet ik toch twee punten opnemen; vooreerst om te betuigen dat ik in het minst niet gerekend wil worden de waarde van het individueel getuigenis voorbij te zien of te verkleinen; ten anderen, dat ik mijne meening duidelijker zou uitgedrukt hebben door op bl. 211, r. 3 achter Kerk de woorden te plaatsen, in haar tegenwoordigen vorm, of iets dergelijks.

Gij zult vernomen hebben het plotseling verlies dat onze vrienden Elout, door den dood van den heer van Loon, heeft in rouw gedompeld. Zij, die haar vader zoo innig liefhad, zal bitter bedroefd zijn. De Heer moge hen sterken naar ziel en ligchaam!

Oud-Wassenaar,
13 Oct. 1847.

---

1) Inderdaad. — Over de wijze waarop de strijd der twee hoogleeraren, van Formulieren beiden afkeerig, de onmisbaarheid van Formulieren in het licht stelt, zie Het Regt der Hervormde Gezindheid, p. 184.

Het gevolg dezer gedachtenwisseling werd op de meeting van 20 October openbaar.

Vier punten werden ter overweging gesteld: „1. Hoedanig is de toestand der

Nederlandsche Hervormde Kerk? 2. In hoever is die toestand aan de getrouwe lidmaten der Kerk te wijten? 3. Wat behoort, in de tegenwoordige omstandigheden, door hen te worden beproefd? 4. Kan er bepaaldelijk door deze Vergadering ten dien opzigte iets worden verrigt?

De overgroote meerderheid vereenigde zich in eene Verklaring, die de Inleiding tot de Bijeenkomst van 18 Augustus 1848 geweest is. Met dezen aanhef:

„Dat in de Nederlandsche Hervormde Kerk snoodelijk onregt geschiedt aan de belijdenis der waarheden, welke in de Christelijke Kerk in het algemeen en in de Hervormde Kerk in 't bijzonder, onder den naam van Ingeving der H. Schrift van Oud- en Nieuw Testament, Drieëenigheid, Erfzonde, Voldoening door het bloed des kruises, Heiligmaking en Vrije genade, bekend staan; welke uit de schriften der Apostelen ontleend, in ieder tijdperk, waarin het geloof levendig was, in de eerste eeuwen der Christenheid, in de tijden der Hervorming en ook in de Christelijke opwekking onzer dagen, op den voorgrond gesteld zijn; de waarheden, waarvan de persoon en het werk van onzen grooten God en Zaligmaker het begin en het einde, de ziel en het fundament is, en welker onophoudelijke verdediging tegen de dwaling de geschiedenis uitmaakt van de Christelijke Kerk, ten blijke dat de Heilige Geest, overeenkomstig de belofte van den Heer, zijne Kerk door alle tijden heen in alle en dezelfde waarheid geleid heeft en leiden zal, totdat de Heer komt. „ „Want," schrijft de Apostel, „Jezus Christus is gisteren en heden dezelfde en in der eeuwigheid, wacht u dus, dat gij niet door verscheidene en vreemde leeringen omgevoerd wordt."""

„Dat dit onregt onloochenbaar is in het dulden niet slechts, maar in het opdringen, vooral in prediking en onderwijs, van leerstellingen, gelijk thans bepaaldelijk in de Nederlandsche Hervormde Kerk worden gedreven, als daar zijn, dat de Bijbel een menschelijk boek is, niet Gods Woord, doch waarin Gods Woord gezocht wordt;" enz.

CI.

Amsterdam, 23 Nov. 1847.

Veelgeliefde Vrienden! De letteren onzer waarde vriendin die ons heden morgen verrasten, voorkwamen mij, zoo als ik dag aan dag te gelijk uitzie naar een woord schrifts van mijne Haagsche broederschap en plan heb van mijne zijde ook eens de pen op te vatten. Doch wij weten van wederzijde wat al tot

uitstel medewerkt. Vooral wel de veelheid der onderwerpen, waaraan ons hart hangt, en waarover onze belangstelling gaat. Zeer deelen wij in uwe gewaarwordingen bij het ondervondene verlies (met winste voor de hemelsche bloedverwantschap!) in uwe naaste betrekkingen; — waarbij de gedachte zich voegt van het lijden van uwen jongen neve, in wiens geestelijken toestand er zooveel stof tot dank is bij de zware beproeving. [1])

Wat donkere nevels, ja inderdaad! over onze lieve Zwitsersche vrienden. Wij vonden l.l. Zondag onze beste mevrouw Willink (Nutjes) in tranen over de tijdingen uit Waadland, alwaar hare ouders zijn. — En is het voor de Christenen ook elders niet misschien een beginsel der smarten? De tijden zijn ernstig; de Heere ruste de Zijnen toe met gebed en geloof [2])! Van Capadose had ik goede berichten, ook met betrekking tot de belangstelling in de zake Israëls, waaromtrent ons ook hier merkwaardige wenken voorkomen.

Deze week komen de broeders Leeraars weder bij elkander. De Heer, de overste Herder zij met hen en in hun midden, en aan ons Hoofd; en dat wij allen maar Hem mogen volgen. Misschien zien wij Beets wel in het voorbijgaan in deze stad. Dat van Oosterzee niet aannam, was mij eene teleurstelling, meer dan een bevreemding. Van Doedes hoor ik steeds veel goed.

Ik had gewacht met schrijven tot ik het tevens ter geleide van mijne verspreide Zangen had kunnen doen strekken. Nu

---

1) Willem Philipse, 16 jaren oud, eerst in 1861 overleden. Van zeldzamen aanleg, op 14-jarigen leeftijd, ten gevolge van een, bij het uitgaan van de school, toegebragten slag op het achterhoofd, in de ziekekamer, door gestadig ligchaams- en zielelijden, zoo we mogen vertrouwen, voor beter leven gevormd. Met aandoenlijke gehechtheid ook aan mij verknocht; in zucht naar wetenschap onverzadelijk, en, naar vermogen, ook voor Evangelisatie werkzaam. — „In het Dagblad van 's Gravenhage van 3 Sept. 1861 las men: Van de derde klasse van het Gymnasium zijn met prijzen tot de vierde klasse overgegaan: A. W. J. Philipse, met een Latijnschen, Griekschen, Franschen en Nederduitschen prijs; een prijs voor de Wiskunde, voor de Vaderlandsche en voor de Algemeene Geschiedenis."

2) De burgerkrijg in Zwitzerland, ten gevolge van den Sonderbund en de

mag ik zoolang niet wachten. Eerstdaags dan nader, zoo ik hoop, dien bundel, en dan de Paulus, die dan toch nu eindelijk op een paar vel na is afgedrukt. — Met Willem vorderen wij steeds merkbaar.

Gedenkt mijner in uwe gebeden, met betrekking ook tot mijne Lezingen over Johannes, bepaaldelijk de Apocalypse. De Heer leide en sterke in alles tot eere zijns Naams!

Uw lief h. vr. en br.

Aan Mr. I. da Costa.

*** Bij de ontvangst der Zangen uit verscheidenen leeftijd.

In het slot der Voorrede is het voorgevoel van den nakenden storm. „Hoe het zij, proza of poëzy, of beiden vereenigd — zoo in mijne vroegere of latere schriften immer iets eenige gehalte bezat, 't was mij òf de vrucht des Evangelies' òf voorbereiding òf behoeftewekking tot die eeuwige Waarheid. Aan deze worde dan ook wederom wat hier wordt aangeboden getoetst — aan deze dienstbaar gemaakt! Ook op het gebied van Kunst en Wetenschap heeft dat woord: Eén ding is noodig! zijne hooge beteekenis, en de tijden waarin wij leven en die wij te gemoet gaan, zullen eerlang ook dáár geen ding onverschillig laten tusschen dat ontzachlijk: Voor mij of tegen mij, waarin de Heer al wat van ver en van nabij tot zijn Rijk in betrekking staat, eenmaal voor altijd onderscheidde.

Waarde Vriend en Broeder! Een enkel woord toch om u hartelijk te danken voor het aangename geschenk uwer Zangen. Dit deeltje mogt niet ontbreken. Ik verblijdde mij bij het terugvinden van oude bekenden, die ik lief gekregen had; verscheidene stukjes waren mij geheel onbekend; daaronder één dat ik met weemoedig genoegen las, de zangen bij het 25-jarige huwelijksfeest van onzen dierbaren ontslapenen vriend. [1]) — Nu

---

wederzijdsche heftigheid van radicalen en Roomschgezinden (zie Guizot, Mémoires, La Suisse et le Sonderbund). — Deze krijg was een voorspel van 1848.

„Wij hoorden reeds van ver na- tegen nagebuur
En bondgenoot in 't veld en de Alpen spogen vuur."

1) De Clercq. 29 Julij 1843. — In die verzameling vindt men ook het

zie ik weder met verlangen het 2e deel van den Paulus te gemoet, terwijl ik mij verheug dat u voor de lezingen over Johannes gezondheid en krachten worden verleend. Evenwel doen mij eenige woorden uit uw laatste billet vreezen dat gij u somtijds minder wel voelt. Verg u niet al te veel. Ik weet thans eenigzins ook bij ondervinding hoeveel inspanning er somtijds voor hetgeen men in één avond afhandelt, vereischt wordt. Dat gij dezen winter hier geen cursus houdt, moet ik, alle omstandigheden zamengenomen, billijken; en desniettemin, wanneer de gezondheid geen bezwaar oplevert, zou ik wel wenschen dat er gelegenheid mogt zijn, al ware het slechts 2 of 3 maal in Diligentia eene Bijbellezing van u te hooren. Singendonck, geloof ik, heeft plan u over dit denkbeeld eenigzins nader ontwikkeld te schrijven. Het zou mij spijten, indien de geheele winter moest voorbijgaan, zonder dat gij, ik zeg niet enkel uwe Haagsche vrienden, maar het belangstellend publiek alhier kwaamt bezoeken. Doch ik gevoel ook dat dergelijke zaken een ongedwongen loop behooren te hebben, en wil niet, door onbescheiden aandrang bij uwe menigvuldige bezigheden, te zwaren last op u leggen. — Van de bijeenkomst der predikanten op 25 Nov. zult gij door Beets de bijzonderheden hebben vernomen. Wat is uw oordeel daaromtrent? Mij dunkt nog altijd, ja zelfs de overtuiging is in mij bevestigd, dat de geloovigen zich meer gemeenschappelijk moesten pronunceeren omtrent de praktikale hoofdpunten van het tegenwoordig oogenblik; maar de weêrklank mijner wenschen is flaauw, en ik ben afkeerig van al wat naar doordrijving zou gelijken.

---

vers over de miskenning van Bilderdijk, tot overmaat van ondank, zelfs door het Jonge Holland.

„o Aller zangren schittrendst voorbeeld,
Door tijd- aan tijdgenoot veroordeeld!....
Ziedaar waarvan de nageslachten
Eens zullen rekenschap verwachten,
Daar 't Jonge Holland bovenal
Eens voor verdagvaard worden zal.

De tijdingen van Zwitserland zijn bedroevend. Onze broeders in het canton de Vaud zullen, door het laatste besluit, waarbij alle godsdienstige bijeenkomsten buiten de Nationale Kerk worden geweerd, [1]) in eene hoogst moeijelijke positie zijn geraakt. Sedert lang heb ik geene brieven gehad. Ik denk dat een aantal der Pasteurs démissionaires naar Frankrijk de wijk zullen nemen. — Gaarne verneem ik eens, bij gelegenheid, of gij met Chavannes eenigzins nadere kennis hebt gemaakt, en hoe u zijn omgang en prediking bevalt. Het speet mij zijn bezoek te missen. Hoe goed zou het wezen, indien er thans, gelijk in vroeger tijd, een geloovig element uit Zwitserland herwaarts kon worden overgebragt ! De verlegenheid waarin men zich, ten gevolge van de houding der Regering bevindt, in het beroepen van inlandsche Predikanten voor de vacatures der Waalsche kerk, zou misschien tot dit gunstig resultaat kunnen medewerken. Politiek nieuws hoort men hier weinig. Belangrijk is het op te merken, hoe de menschen over 't algemeen, ook al op de vroeger zooveel beweging gevende quaestie der Grondwetherziening geblaseerd zijn. [2]) — En heden de geboortedag des Konings! welke herinneringen en — welke vooruitzigten! Aan Hem zij de toekomst verbleven, aan Hem ook dat hart opgedragen, die alle harten in zijne hand heeft!

Doe mij, kan het wezen, spoedig weder iets van u en de uwen hooren. Mogt ook uw Willem steeds in beterschap voortgaan. Met mijn neefje Philipse gaat het steeds, ook naar het oordeel der geneesheeren, achteruit; maar hij is onderworpen, en

---

1) Het liberalisme in Zwitzerland was met de nederlandsche vrijzinnigheid homogeen. Tegen de Evangelisatie buiten gouvernementale afbakening, evenzeer als tegen de Roomsch-Catholieke vervolgziek. — De Ultramontanen, waar zij overmagtig waren, bleven zich gelijk. „Dans le Valais, le parti catholique.... décréta que la religion catholique romaine aurait seule un culte, et que le culte protestant ne serait plus même toléré en chambre close." Guizot. Mem. VIII, 42. — Zelfs niet in de binnenkamer! Evenzoo ten onzent, in het liberaal hervormde kerkgenootschap, vóór en na 1837.

2) In afwachting more solito van het Parijsche bazuingeklank.

de ouders zijn het met hem. Mogt ook deze beproeving strekken tot vermeerdering van het geloof!

's Hage, 6 December 1847.

CII.

Amsterdam, 27 Dec. 1847.

*** De orakeltaal van den Wachter. Spoediger vervuld dan welligt de dichter zelf verondersteld had.

Waarde Vriend en Broeder! .... Van mijne zijde deelde u onze broeder Oyens wel het een en ander mede: bij name van mijnen Wachter! wat is er van den nacht! Dit vers, na afloop van den Paulus door mij nedergeschreven, was al dadelijk door mij voor de pers bestemd bij de uitgangen des jaars. Een voorstel uit Utrecht om eens in het Leesmuseum eene beurt te vervullen, trof toevallig, zoo als wij spreken, hiermede zamen, en straks ook een dergelijk van de Hollandsche Maatschappij alhier. Ik vond mij opgewekt om het aan dat tweederlei publiek mede te deelen, en ik had daarbij een vrij talrijk gehoor. Voorts, lieve Vrienden! zult gij in het vers hier en daar eene erfenis van onzen de Clercq erkennen misschien; ook weerklank van uw Ongeloof en Revolutie; — mijn vers alzoo moge een soort van compensatie zijn voor mijne reeds zoo lang voorgenomene mededeeling van mijnen indruk, mij uit dit uw gewichtig werk bijblijvende. Van achteren treft het mij, dat [1]) hetgeen ik in uw Boek verlangde, de aanwijzing namelijk van de Revolutie, als oordeel over de zonde van een vroeger régime, ook in mijn vers geen plaats zoo zeer gevonden is....

En voorts! lieve Vrienden! blijft mij en de mijnen gedenken in uwe gebeden.

---

1) Hier ontbreekt voor.

Aan Mr. I. da Costa.

*** Bij het overlijden van mijn zwager Mr. D. van der Hoop, kantonregter te Hoogezand, vrijwilliger in October 1830 en in den tiendaagschen veldtogt, wiens broederlijke liefde en zorg, ook in zware en langdurige krankheid (1833) mij steeds onvergetelijk blijft.

Waarde Vriend en Broeder! Ik wil het jaar niet ten einde laten gaan, zonder u nog even een schriftelijk bezoek te hebben gebracht. Een week of drie heb ik, wegens verkoudheid, het huis gehouden; doch het gaat mij veel beter, hoewel ik, om de scherpe koû, nog niet uitga. Inmiddels hebben wij droevige dagen doorgebracht. Zeer onverwacht, na eene ziekte van weinigen tijd en die, ook naar de meening der doctoren, geen reden van bijzondere ongerustheid gaf, is mijn zwager van der Hoop overleden, kantonregter aan het Hoogezand, die ons een broeder en een dierbaar vriend was; van wiens hartelijkheid en trouwe zorg ik meermalen, ook in zware ziekte, treffende blijken heb ondervonden, en die, om het geringe verschil in jaren, steeds aan de zijde mijner lieve vrouw, die hem teeder liefhad, opgevoed was. Hij laat eene weduwe en vijf kinderen na (het oudste 9 jaar, het jongste zes maanden oud). Hij zag, in de eenvoudigheid des ootmoedigen geloofs, op Hem die de Opstanding en het Leven is. Onze lieve diepbedroefde moeder, bij de eerste mare, gelijk zij ons schrijft, verpletterd, geeft, in haar 72jarigen ouderdom, een aandoenlijk en treffend voorbeeld van stille berusting in de wegen van Hem, die alle dingen ten nutte beschikt dergenen die Hem liefhebben.

Veel in deze dagen, ook op Zon- en Feestdagen te huis zijnde, heb ik dubbel gelegenheid gehad om spoedig een groot gedeelte van den Paulus (tweede deel) te lezen. Het is mij tot genoegen en stichting geweest. Bijzonder leerrijk komt mij uw overzicht voor van de Brieven. Doch ik wil liever van niets bepaaldelijk gewag maken, als of het overige minder door mij zou worden gewaardeerd. Ik doe beter, wanneer ik u dank voor het geheele werk, en met u den Gever van alle goede gaven, die u ook weder in

dit jaar gespaard en gesterkt heeft om met vrijmoedigheid en nadruk getuigenis te geven ter eere van zijn nooit volprezen Naam. Ik moet nu aan uwe wederlegging van Baur beginnen. Onnoodig zal het zijn hierbij te voegen dat ik met groot verlangen uw Gedicht te gemoet zie, èn om den auteur, èn om het onderwerp, en om hetgeen ik er reeds door de schelle Faam van heb gehoord. Bij ieder vers dat ik van u lees, verheug ik mij dat gij, ondanks de menigvuldigheid van uw proza-werk, de dichtlier, die het waarlijk aan u niet geoorloofd is ongebruikt te laten hangen, met de ingenomenheid van den geboren dichter bij de hand grijpt.

Nu lieve vriend! de Heer zij u in alles ook verder nabij, in uw persoon, in uw huisgezin, in uw werk. Hij behoude u, nog lang, zoo het met zijn altijd wijzen en liefdevollen raad overeenkomt, voor de gewigtige taak, welke Hij ons in deze tijden van ongeloof en duisternis opgelegd heeft. Bewaar mij, bewaar ons steeds uwe zoo hoog gewaardeerde christelijke vriendschap, en geloof mij steeds

T. T.

's Hage, 31 December 1847.

CIII.

*** Zie blz. 298.

Lieve Vrienden! Het smert mij, ten geleide van het nevensgaand exemplaar mijns Lieds, eene uitdrukking van hartelijke deelneming u te moeten brengen wegens een grievend door u geleden verlies. Toen ik u laatst schreef, gelijk gij trouwens begrepen hebt van zelve, was mij het overlijden van eene uwer zoo tedere betrekkingen nog niet bekend. Thands mag noch kan ik deze bladen laten vertrekken, zonder voor het minst een woord, als ter handdruk in de verte. En wat zal ik verder zeggen: Gij hebt bij u den Trooster, en in de nagedachtenis

zelve desgenen die gij betreurt den troost, den eenig waren over het groote verlies. Ziedaar dan wederom eene weduwe en halve weezen u op het liefhebbend en biddend harte gebracht. De Heer worde groot gemaakt in alle zijne bedoelingen, door het geloof, de liefde, de hoop der zijnen. Zoo zij het!

Aan onzen Singendonck schreef ik, na rijp beraad, met een enkel voorloopig woord, dat ik mij niet mag onttrekken aan den wensch mijner vrienden, doch tot meer dan een of twee lezingen mag ik evenmin mij verbinden. Tijdsbepaling wacht ik van nader schrijven uit uw midden af. Gij zult mij dan ook wel, lieve vrienden! zeggen wat keuze u voor die enkele lezingen geschiktst voorkomt: een Bijbellezing toch in elk geval, is het niet? misschien een hoofddeel of onderdeel der Apocalypse. Het zal ons aangewezen worden, en wij willen niets te vroeg bepalen. Weest, waarde vrienden! innigst in den Heer van ons gegroet, en mogen wij eerlang van uwe gantsch herstelde gezondheid vergewist worden. Hier is het, door Gods goedheid, over het geheel wel bij voortduring, en, aangaande Willem bij toeneming.

1848.

Aan Mr. Is. da Costa.

*** Diepgevoelde dankbetuiging voor het Wachter! wat is er van den nacht!

Waarde Vriend en Broeder! Nauwelijks had ik u mijn dank gezonden, toen ik rijke stof tot dankbetuiging ontving. Het is bijkans overtollig u in bijzonderheden te berigten hoeveel genoegen, dit is eigenlijk niet het regte woord, ik bij de lezing en herlezing van uw krachtig, veel omvattend, schitterend en tevens leerrijk en troostrijk Oudejaarslied gesmaakt heb. Ja, in het antwoord van den Wachter ligt de bemoediging onder al de wisselvalligheden van dezen somtijds of liever, waar het geloof ontbreekt, voor den ernstigen beschouwer altijd beangstigenden tijd. [1]) Uwe vragen bevatten, naar mij voorkomt, een tref-

[1]) Dreigend voor de kleine Staten vooral.

. . . . . Toont die tijd
Voor Staten, klein van rang, zich vriendlijk? Is de nijd
Van England uitgedoofd? Gaat Frankrijks hart niet langer,
Zoo ver de Rijn zich strekt, van de oude ontwerpen zwanger?
Dat Frankrijk, dat nog steeds van d' eigen bloedlust zwelt,
't Zij de aandrift Koningen of Hugenooten geldt, —
't Zij in den Barthelsnacht bij bruiloftstoortslicht Guise,
Of voor 't Septemberfeest Marat zijn offers kieze!
En slaat ook Duitschland niet op Neêrlands Noordzee-zand
Den blik bewondrend en belust? en biedt de hand
Van broederschap met minder dwang.

Waarschijnlijk was da Costa aan de laatste zinsnê van Arndt (zie p. 269) gedachtig.

fend overzigt van den geheelen toestand ver Christenheid, der wereld. Niets evenwel las ik met meer gen gen dan hetgeen gij over Nederland zegt.[1]) Met weemoedig gen egen; want wij kunnen het ons niet ontveinzen dat, bij degenen die eenigen invloed op den gang der staatsaangelegenheden hebben, het waarachtig Evangelie zoo al niet ten eenemaal-verworpen, althans in betrekking en toepassing op wereldlijk bestuur, miskend en ter zijde gesteld wordt. Voor de zoodanigen is uw vers, wat het christelijke element betreft, grootendeels de vrucht, niet van dichterlijke fictie, maar van dichterlijke illusie, niet van verdichting, maar van zelfbedrog. Desniettemin, ook dit getuigenis ligt wederom daar; onbewimpeld, levendig, getrouw. De Heer kan het zegenen; zal het zegenen; want ik houd mij overtuigd dat er, al ontgaat het ons oog, op elk getuigenis der waarheid, onder opzien tot Hem, zegen zal zijn. Uwe gissing omtrent de toekomstige bestemming van Ruslands gestadig wassende magt heeft mij ook zeer getroffen. Insgelijks de beschrijving van Engelands grootheid, veelzijdigen invloed ten kwade en ten goede, en gevaarlijken toestand, door overdrijving van een door den wereldhandel reeds niet meer aan den gang te houden industrie. Insgelijks uw wijzen naar het Oosten en naar Jerusalem, die doode wier herleving nabij schijnt.[2]) Insgelijks...., doch ik wil u het overige ten

---

[1]) Van Nederlands staatsregtelijke historie, voor en na 1848, geeft de Dichter en Ziener een kort begrip.

Ach, zal 't baten of de Wet,
Die Vorst en volk verbindt, herzien wordt en verzet,
En Voortgang en Behoud hun eisch doen? Zal het baten....
Zoo Voortgang en Behoud het eens zijn in 't verlaten
Van 'tgeen de rotsgrond was, waar Neêrlands Staat meê stond:
Het met der Heeren Heer betracht geloofsverbond?

[2]) En dan de heerlijke slotsom:

De Morgenster gaat op! Hij, Wortel en Geslacht
Van David! Vredevorst, naar wien Gods schepslen zuchten!
Hosanna! 't is uw Rijk! 't zijn van uw bloed de vruchten;
Van al wat de aarde leed sints de eerste zonde-ellend,
Van al wat de aard misdeed, de ontknooping en het end!

goede houden en u niet lastig vallen met de zeer prozaïsche analyse voor den Dichter van hetgeen hij met gloeijende trekken, in ieder hart dat voor de electriciteit der Poezy vatbaar is, gegraveerd heeft. — Singendonck sprak ik in de laatste dagen niet alleen. Ik blijf nog te huis. Daardoor weet ik ook nog niet op welke wijs, naar zijn inzien, onze wensch om u nog eens hier te mogen zien en hooren, het best zal kunnen worden vervuld. Alleen was hij, even als ik, verheugd over uw toestemmend antwoord, en voornemens, geloof ik, u spoedig te schrijven. — Ik hoop dat gij de Société des Missions te Parijs zult kunnen aanbevelen. Hiernevens gaat een exemplaar mijner brochure. [1]) Mij dunkt waarlijk dat wij, als Christenen en als Hollanders, geroepen zijn om ten minste iets te verrigten ter ondersteuning van mede-christenen, die sedert jaren doen wat Nederland verzuimt: het Woord des Levens brengen aan velen ook van onze volks en taalgenooten. — Moge het belangrijke stuk van Beets [2]) veler hart en hand voor het Zendingswerk doen opengaan!

Wees met de uwen op het hartelijkst den Heere aanbevolen.

's Hage, 9 Januarij 1848.

CIV.

13 Januarij.

*** Te midden eener beproeving zwaar voor het ouderlijke hart.

Dank uit de diepte onzer smart, lieve Vriendin! voor uw woord van dezen dag. Daar waren niet vele noodig, om ons te

---

[1]) Het Parijsche Zendelinggenootschap werkzaam in Zuid-Afrika, vooral ook in Nederland aanprijzenswaard. 's Gravenhage 1847.

[2]) Des Christens schuld aan den Heiden (1848).

doen gevoelen wat er bij u omgaat, voor twee diep getroffen ouders en hun, naar den mensch ongelukkig, bij den Heer in ontferming aangezien kind.

De dag loopt ten einde. De strijd was weder fel. God sterkte en zal sterken. Het is ons goed verdrukt te worden, met geloof!

Van ons dierbaar kind schreef ik uitvoerig op nieuw aan Capadose. Ik mag u tot die berichten verwijzen. Blijf voor ons bidden. Wij danken biddend voor u, bij de voortgaande zoo innig verheugende genezing. Onze lieve herstellende broeder worde naar geest en lichaam van zijnen en onzen Heer verkwikt. Ps. 41: 2—4 zij hem onzentwege toegesproken. Wij groeten met wederzijdsche heilbede in den nadruk des woords,

uwe liefh. vrienden.

18 Januarij 1848, laat.

Aan Mr. Is. da Costa.

21 Januarij.

Waarde Vriend en Broeder! Een enkel woord bij de toezending van den Index der Archives, door Bodel vervaardigd en bij het gebruik der uitgebreide verzameling bijkans onmisbaar. — Sedert lang vernam ik niets van u; maar inmiddels lees en herlees ik uw vers. Waarlijk de tijden zijn en worden telkens meer gewigtig. De politieke evenementen zijn onrustbarend; maar hoeveel meer nog de strijd der beginselen, de voortdurende ontwikkeling van anarchieke en atheïstische begrippen, waarvan die gebeurtenissen, voor een gedeelte, de aanvankelijke manifestatie, het preludium zijn.

Hiernevens, ter lecture, een brief van Merle, die u zal interesseren.

Ik hoop dat ge mij in de aanbeveling van het Zuid-Afrikaansche Zendelingswerk behulpzaam zult zijn. Waarlijk wij

Nederlandsche Christenen mogen, voor dit gedeeltelijk Hollandsche Evangelisatie-werk, aan onze Parijsche broeders wel de behulpzame hand bieden.

Doe mij spoedig iets van u hooren en geloof mij, als altijd,

's Hage, 21 Januarij 1848. T. T.

CV.

Amsterdam, 29 Januarij 1848.

Lieve Vriend en Broeder! Dag aan dag stelde ik mij voor u te schrijven op de aangename ontfangst van uwe belangrijke Aanbeveling.[1]) En toch liet ik mij weder van u voorkomen. Heb dank! Zoo voor het present exemplaar van den hoogst nuttigen arbeid van onzen Bodel, als voor uwe lieve letteren ten geleide. Die Index was bij het gebruik van uwe Archives inderdaad eene behoefte, en zal velen zeer welkom zijn; hij komt mij voor recht soigneus bearbeid te zijn.[2])

En thans! waarde Vr. en Br. keer ik terug tot eene vroegere openstaande schuld: den dank voor uwe voorlaatste en het boekske ten behoeve van de Parijsche Société des Missions. Ik heb deze hoogbelangrijke zaak, waarmede de nadere kennismaking door uwe brochure mij grootelijks welkom was, speciaal aanbevolen op mijne jongste Zondagavond-lezing, te gelijk met Vernes zending van wege de Société Protestante. Het is voor een gedeelte mijne toepassing geweest van Rom. XVI, dien avond behandeld. [3]) Morgen avond, bij welzijn, zie ik het (materieel)

---

[1]) Van het Parijsche Zendelinggenootschap.

[2]) Met schier ongelooflijke (gewissenhafte) nauwkeurigheid. Kenmerk van al zijnen arbeid.

[3]) Het hoofdstuk der groetenissen aan de „beminden en medewerkers in Christus Jezus."

resultaat hiervan te gemoet in eene aangekondigde collecte voor de beide behoeften; ik hoop u in den loop der volgende week de helft daarvan aan te bieden, de andere helft aan Vernes. Wel zal het, in vrij letterlijken zin, een penningsken zijn, daar mijne Zondagavond-hoorders voor het meest geene gegoeden zijn, en de meer vermogenden u wel hunne bijdragen zullen overmaken. Evenwel beschouwde ik het als een voorrecht deze zaak te mogen aanbevelen, en eenige droppels voor dezen beker op te zamelen. Doch vooral ook mag ik mij voorstellen dat de behandeling dezer aangelegenheden hier en daar opwekking zal gegeven hebben om zich uwe Aanprijzing aan te schaffen, en dan in eene eerste plaats gemeenschaplijk in kleinere kringen die Zending in 't gebed te gedenken en naar vermogen te ondersteunen. Van Lennep's dichtregelen met hetzelfde doel, ontfingen wij met genoegen, en plaatsten die dadelijk in het gezicht.

In het wereldlijke en kerkelijke blijft en wordt het meer en meer donker. Het licht moet aanbreken na middernacht. De leus der Kerk is het woord: Ik kom haastelijk!

Wat treurige tijdingen uit Madera! [1]) Mochten zij aan de voeten van Hem brengen, die èn door lankmoedigheid èn door strenge oordeelen roept tot bekeering en behoudenis. Weest innig gegroet. Ik ben kort, juist omdat ik zoo zeer veel zou hebben te vragen, uit te boezemen, of gedeeltelijk van mijne zijde aan de opmerking te bevelen.

CVI.

Lieve Vriend en Broeder! Ik heb het genoegen u hiernevens de helft van de opbrengst der gezamenlijke collecte, ten mijnent l.l. Zondagavond voor de beide Sociétés gehouden, aan te bieden. Met verheuging zie ik den aanvankelijken weêrklank op uwe roepstem, in de Vereeniging.

---

[1]) Omtrent den hoogstzorgelijken toestand van Prins Alexander.

Meesterlijk is in dat zelfde nummer der Vereeniging het slot van uw stuk over de Formulieren. Met veel genoegen zie ik uw plan om het afzonderlijk uit te geven. Vele waarheden, krachtig en levenvol daarin ontwikkeld, en het gesloten geheel van uw volledig denkbeeld op dit aangelegen onderwerp maken deze uitgave tot een wezenlijke behoefte in den strijd die op dat terrein is aangebonden.

Toch, lieve Vriend en Broeder! blijft onze slotsom verschillend. En ik zou mij onvoorwaardelijk in de uitgave verblijden, indien de slotsom eenigzins anders gewijzigd had kunnen zijn. Neen! ik mag, zoo waarlijk de Heer der Kerk de tegenwoordige opwekking bestiert, u niet toegeven [1]) dat van de handhaving der Formulieren, zoo als zij daar liggen, het behoud der bestaande Kerk afhangt; en, zoo ik dit al moest toegeven, dan zoude ik nog liever de bestaande Kerk prijs geven, dan het recht der volle waarheidsontwikkeling, naar welke de Kerk ten allen tijde moet streven, en tot welke in onzen tijd de Heer zoo kenlijk haar roept.

Maar ook — met het recht der Kerk is eene groote verplichting verbonden. Wij zeggen dat wij de Formulieren vasthouden in wezen en hoofdzaak. Die dit zegt, moet dan ook formuleeren, tot wegneming van alle misverstand en onbestemdheid, wat in formulieren eigenlijk hoofdzaak en wezen is. Dit waarlijk doende, zoo komen wij van zelve tot die versche belijdenis, die bij mij altijd het sine quá non van alle kerkelijke leerstelling blijft. Meer nog: sedert de vaststelling der Formulieren heeft de valsche wetenschap vele ellendigheden ingevoerd, positief en negatief: maar ook de WARE wetenschap, die des Geloofs, zeer stellige vorderingen en ontwikkelingen ontfangen. Nevens het oude, dat wij te behouden wenschen, moet ook dat latere en nieuwe geconstateerd. — Ik kan 't niet anders zien of zeggen. — Wellicht voert ons het werk

---

[1]) Toegeven aan een door mij nooit gedanen eisch!

der Predikanten juist daarheen. [1]) Misschien komen wij vroeg of laat nog wel eens tot een decisiven stap in dien geest. Hoe dit zij, gelijk ik u ook l. l. najaar, schreef, behoudens deze beginselen, van welke ik niet afgaan kan, ben ik, met Gods hulpe, tot elken maatregel bereidwillig, die ook tot kerkelijk, nationaal-kerkelijk behoud door u of andere broeders mocht worden voorgesteld.

Als gezegd is, dit verschil, hoe stellig ook, met betrekking tot de praktische consequentiën, verhindert mij in het minste niet, om de kracht- en levenvolle voorstelling, die ons uw opstel in de Vereeniging schonk, zoo algemeen mogelijk ter kennis en overdenking gebracht te wenschen.

Mondeling, misschien nog wel in den loop dezer maand, over dit allerbelangrijkst onderwerp, nader. Ik hoop binnen weinige dagen aan onzen Singendonck een bepaald voorstel te doen omtrent den avond voor eene eerste voorlezing in uw midden.

Weest, lieve vrienden! innigst in den Heer gegroet.

Amsterdam, 1 Februarij 1848.

CVII.

Amsterdam, 14 Maart 1848.

*** Februarij-omwenteling te Parijs. Ook voor Nederland beslissend. Den 13en Maart begreep de Koning dat wezenlijke grondwetherziening onvermijdelijk was. Intrekking van 27 wetsontwerpen, enkel in tal veelbeduidend.

Lieve Vriend en Broeder! Ziedaar veertien dagen reeds omgegaan sints wij elkander zagen. In de eerste plaats zeg mij toch hoe het u sedert gegaan is, en of gij reeds weder uwe vrije beweging geniet? In het onverhoopt geval dat schrijven

[1]) Zinspeling op de aanvankelijk plaats-hebbende Bijeenkomsten van geloovige Predikanten.

u moeilijk viel, zoo houde ik mij bij uwe lieve vrouw voor een letter schrifts aanbevolen, dat mij in langen tijd niet van haar te beurt viel.

Hevig bleef de storm voortgaan, sedert onze ontmoeting. Hier ter stede hebben de finantiëele onheilen de politieke zwarigheden als verdrongen. Onder de lijders bij de schrikkelijke daling der l.l. week behoort een onzer lieve vrienden, die (met en tot behoud van goeden naam en conscientie) er schier geheel zijn vermogen bij inschiet. Ook andere vrienden, die mij dierbaar zijn, hebben groote schade geleden.

Sedert gister schijnt de beurspols wat kalmer, en is alles weder merkelijk gerezen. Hiertoe bracht heden veel toe de tijding uit den Haag omtrent de terugneming der aangebodene Grondwetsherziening. Ook naar mijn inzien, ware een wijziging als deze slechts olie in het vuur geweest, en recht geschikt om het ergste te doen vreezen. Ook nu komt het mij voor dat in dit oogenblik van crisis nog meer gedaan moet worden. De ministers des Konings hebben geenerlei populariteit, en evenmin eenig wezenlijk principe ter baniere.

De Heer geve den Koning wijsheid, den volke kalmte, den Zijnen het gebed des geloofs en der active en passive overgave.

Ontfangt, lieve Vrienden! onzen innigen groet.

Aan Mr. Is. da Costa.

Waarde Vriend en Broeder! Een paar woorden ten geleide van mijne artikelen uit de Vereeniging. Het is slechts een overdrukje. Verschillende omstandigheden zullen te weeg brengen dat de omwerking niet zoo spoedig zal kunnen gereed zijn [1])

[1]) Het Regt der Hervormde Gezindheid, in de tegenwoordige uitgaaf, was weinige maanden later gereed. Alleen evenwel omdat ik weldra, te midden van velerlei arbeid, de begeleiding met aanteekeningen en citaten gestaakt heb.

als ik mij gevleid had. Door Bodel vernam ik dat uwe Nalezingen op het O. T. gereed zijn. Hoe gaat het u toch, te midden van zooveel waarover de wereld verbaasd is, en waarvan gij de mogelijkheid, de waarschijnlijkheid vooruit gezien hebt? Ik ben blij dat vriend en vijand de waarde van uw Lied bij de uitgangen van 1847, in verband met de latere gebeurtenissen, erkent. — De woorden die gij onlangs hier gesproken hebt, zijn velen tot eene wezenlijke hartsterking geweest. Er is, dunkt mij, voor de Christenen, in dezen tijd veel te betreuren, maar ook veel te verrigten. Er is, naar mij voorkomt sedert lang, te veel moedeloosheid, te veel lijdelijkheid, te weinig Entschiedenheit. — De grondwetherziening ontvangt van de gebeurtenissen te Parijs eene krachtige impulsie; waarheen zal ze het vaderland brengen!

De Heer zij ons in alles nabij, en sterke u, lieve Vriend! in uwen menigvuldigen arbeid ter eer van zijn Naam.

's Hage, 14 Maart 1848.

CVIII.

Amsterdam, 20 Maart 1848.

*** De schrik werd de drijfveer der Politiek. Aldus kwam aan de spits van het Staatsbestuur eene coterie, ter verkrijging van gouvernementaal overwigt, eene maand te voren nauwelijks in tel.

Geliefde Vriend en Broeder! Onze brieven croiseerden elkander. De uwen waren mij dubbel welkom, als teeken en bericht van betere gezondheid. Moge zij spoedig geheel hersteld zijn.

Nog zijn wij als in een droom. En ook in ons land, wat voorvallen binnen acht dagen! En, te midden van het gejuich, die tijding van het overlijden des Prinsen [1]) Men houdt het voor

---

[1]) De stervensmare van Prins Alexander werd op 17 Maart ontvangen. Te mid-

een zegenrijke bestiering dat de Koning daardoor Vrijdag in de hoofdstad niet kwam. De bevolking was die dagen nog al opgewonden; een vreemde menging van oude Oranjegezindheid en nieuwe inblazingen, terwijl het Volk eigenlijk hier geene politieke sympathiën heeft, misschien hier en daar socialistische. Hoe het zij, men zou hier eene krachtige demonstratie hebben kunnen zien, waaraan wie weet welke invloed nog licht eene zeer twijfelachtige richting had kunnen geven. Nu is alles weder rustig, en de geest des volks schijnt kalmer dan het bij de algemeene klachten over gebrek aan werk te vreezen was. Onze Burgemeester boezemt overal achting en vertrouwen in. Koenen heeft hem in een ernstig oogenblik manlijk ter zij gestaan.

Ziedaar ons dan nu op eens in een nieuwen tijd verplaatst. Le commencement de la fin? in meer dan éénen zin wellicht. Ja wel opmerkelijk dat gij en ik even te voren nog, in prosa en poëzy, den gang der zaken dus moesten vóórgevoelen.

Het is zoo! voor de Christenen ook nieuwe plichten. De komst des Heeren te verwachten ontslaat niet van de plicht bij hetgeen onmiddelijk nood doet in Kerk en Staat. Wellicht geven de gebeurtenissen aan onze aanstaande April-zamenkomst vragen ter bespreking omtrent beide.

De ministerieele crisis was te wachten en in de gegevene omstandigheden eerder wenschelijk. En voorts tot op dit oogenblik geene beslissing. En de positie van al wat Koning is in Europa treurig. Mocht er voor Oranje nog een zegen zijn weggelegd. Ik schreef den Koning eenige regelen, [1]) uit de volheid van ge-

---

den der crisis over de benoeming ten zelfden dage van de Commissie ter herziening van de Grondwet. Een vijftal welks voorzitterszetel door den hoogleeraar Thorbecke jure suo ingenomen werd.

1) In proza waarschijnlijk wat da Costa aan Willem II bij de kroonaanvaarding op het hart gelegd heeft:

O Koning! welk een schat van zielsherinneringen,
Die wat U liefheeft naar des Heilands voetbank dringen,
Geef eer dien Heiland! Hem, den God gezien op aard,
Behoort Gij, met uw ziel en lichaam, — met uw zwaard

waarwordingen, die ik eigenlijk liever alleen in het gebed voor God nederleide; maar mijne vrouw drong er op aan, ik mocht toch tegen Z. M. niet geheel zwijgen.

En nu wederom een Vers! Ik gaf het ter plaatsing op dringend verzoek in (Boudewijn's) Tijd, dat voor zulke kleine stukjes nog al een geschikt vehikel is. Doch mijnen Vrienden, zooveel ik kan, wenschte ik deze uitboezeming toch onafhankelijk daarvan mede te deelen. Zie hier dus een afschrift ter lecture, met verzoek, onmiddelijk daarna, van toezending aan Capadose, op wiens brief ik spoedig uitvoerig hoop te antwoorden. Wil mijne waardige zuster en vriendin Mevr. Groen het lied vereeren met hare schoone overschrijving, ik geef er volle vrijheid toe, ook ter mededeeling aan de vrienden Singendonck, Elout, Mackay, Mevr. Fagel, en voorts wie Gij goedvindt in uwen intiemen kring. (Mevr. v. Hogendorp, als van zelve spreekt.) [1])

Abraham wordt morgen, bij welzijn in de Waalsche kerk bevestigd. De gesprekken met hem geven ons de hoop dat hij, met

---

En scepter! — Tot dien God moet Vorst en Volk zich wenden,
Met al de zonden, al de nooden, al de ellenden!
Geen kracht, geen wijsheid, hoe door menschen ook betrouwd,
Geen Grondwet, hoe oprecht bezworen, geeft behoud,
Tenzij der Vaadren God het menschlijk woord verzegel',
De zondeschuld verzoen', den Staat geneze en regel',
Zijn Woord in eer zij, van Zijn vrees de daad getuig',
En voor Zijn zaalgen Naam heel 't Land aanbiddend buig'.

[1]) De Stem des Heeren van 24 Februarij 1848.

De Eeuw hernam hetgeen zij gaf.
Orléans naar alle kanten
Schudt zijn koningsdiamanten
Als onrijpe druiven af.

God als Koning is gezeten
Over d' opgezetten vloed.
Wederkaatst door hemelpsalmen,
Antwoordt uit het heiligdom,
Midden onder de onweêrsgalmen,
't Jongste woord zijns Woords: Ik kom.

overtuiging der waarheid en eene betrekking van het hart daartoe, zijne belijdenis aflegde. Het meerdere en diepere dan dat blijft het gebed onzer harten, waarin ik weet dat gij deelt.

Weest innig van ons gegroet, lieve Vrienden! Uw zeer verbondene in den Heer.

Aan Mr. Is. da Costa.

*** In Het Nederlandsche Zendelinggenootschap, waarop ik da Costa's warme adhaesie ontving, liet ik aan verontwaardiging over Evangelie-wegcijfering, onder Evangelische leus, den vrijen loop. Een geschrift, waarin ik mij, meer dan gewoonlijk, occasioneel over menig punt dat mij ter harte ging, uitgesproken heb.

Waarde Vriend en Broeder! Hartelijk dank voor uw treffend en opbeurend Gedicht. Ja, in het zien op Hem die Regter en Koning en Zaligmaker is, daarin ligt het steunpunt voor een iegelijk die gelooft. Liever had ik het Christelijke vers in de Vereeniging dan in de Tijd. — Hiernevens mijn boekje over het Nederlandsche Zendeling-Genootschap. De aanval op mijn karakter door mannen als Millies en Tideman kwam mij voor niet onbeantwoord te mogen blijven, en ik heb gemeend tevens de gewigtige vraag omtrent onze verhouding tot het Genootschap met eenige vrijmoedigheid te moeten behandelen. — Doch wie denkt thans aan eenig onderwerp, dat niet de binnen- en- buitenlandsche politiek van het oogenblik betreft! Met elken dag wordt de verwarring grooter, de misdaad stouter, de leerstellingen die men voorop durft stellen, erger, de toekomst meer onheilspellend en duister. Welk een voorregt te mogen vertrouwen op Hem die alle krachten en alle volken der aarde in zijne hand heeft! Van harte uw Vr. en Br.

's Hage, 23 Maart 1848.

CIX.

Amsterdam, 27 Maart 1848.

*** Ook ditmaal werd mijne vrijmoedigheid, als laster, in een tal van tegenschriften begroet. Ergerlijk was bijna alles, maar het ergerlijkste van alles de zinsnê: „In de mogelijkheid van het vermoeden ligt hier de genoegzaamheid van het bewijs."

Waarde vriend en broeder! In de niet zeer vrolijke dagen, die wij hier doorbrachten, was mij uwe brochure over het Nederl. Zendeling-Genootschap eene groote verkwikking in den geest. Wat meesterstuk hebt gij ons daar weder geleverd, en bovenal wat afdoende verantwoording tegenover uwe beide tegenpartijen. [1]) Doch meer dan dat alles, verheugt mij het op nieuw gegeven getuigenis aan de hoogste en dierbaarste waarheid. [2]) De Heer geve zegen en wasdom, en gebiede uit dezen strijd vermenigvuldigd licht en wezenlijken vrede.

Intusschen zou mijn lof ook niet de geringste waarde voor u hebben, zonder de even openhartige mededeeling van hetgeen waarin nog eenig verschil van opvatting of overtuiging zou kunnen bestaan.

Ik moet bekennen dat, ook na de u alleszins, wat de meening betreft, rechtvaardigende verklaring uwer woorden blz. 60 en volgenden, de uitdrukking zelve mij nog altijd voorkomt aan hare aphoristische beknoptheid eenigzins de duidelijkheid te hebheb opgeofferd. Die duidelijkheid is tegenover een altijd ergdenkenden en onwelwillenden vijand eenigermate plicht; en zelfs bij den welgezinden lezer vereischte zij, dunkt mij, te veel attente combinatie met zamenhang en redebeleid, om niet voor misverstand, meer dan noodig was, bloot te liggen. Uw woordje: hier,

---

[1]) Millies en Tideman.

[2]) Met de bedoeling van pligtmatigen strijd, ter vereeniging op den christelijken grondslag. Verdraagzaamheid moogt gij niet bewijzen aan hetgeen in uw oog godlasterlijk is. Gij moogt niet vergeten dat vereeniging van water en vuur, alleen wanneer het vuur uitgedoofd is, mogelijk wordt.

eenmaal wel opgemerkt en uitgelegd, stelt uwe meening buiten bedenking; doch beheerscht niet genoeg de phrase, om zijnen veelbeduidenden zin sterk genoeg te doen gevoelen. [1]) Ik heb althands gemerkt dat het bij velen uwer lezers, even als bij mij zelven, niet genoeg begrepen is geworden. Nu van achter beschouwd mogen wij ons bijna verheugen in een misverstand, dat tot zulk een treffelijke uiteenzetting aanleiding gaf. [2])

Doch, lieve vriend en broeder! wij blijven ook nog zakelijk in enkele nuances verschillen; ik mag het mij niet ontveinzen.

---

[1]) Hiertegen protesteer ik. Zie hier de zinsneê in haar verband.

„Het Nederl. Zendeling-Genootschap, beweert men, is aan de zinspreuk: „Vrede door het bloed des kruises" niet meer getrouw. Niemand misduide de beteekenis dezer klagt, door te vermoeden of voor te geven dat over ontrouw aan de Dordtsche Leerregels, aan de Predestinatieleer of aan eenig leerstuk, uitsluitend eigendom der Nederlandsche Hervormde Kerk, geklaagd wordt. Het is om het erfgoed der Christenheid te doen; om den grondslag welke, niet enkel in 1618, maar ook in 1797 gelegd is. Bij de oprigting was de gemeenschappelijke belijdenis der Protestantsche Kerken het fundament; en niemand die aan het Christelijk werk deelnam, zou de beteekenis van het Apostolische woord in twijfel hebben getrokken; zou niet erkend hebben dat er geen andere zielevrede bedoeld wordt dan de verzoening met God door JEZUS CHRISTUS; geen ander bloed des Kruises dan het bloed eener offerande, eenmaal geschied, om verloren zondaars aangenaam te maken voor God. Niemand zou geaarzeld hebben tegenovergestelde begrippen als onvereenigbaar met de Evangelieprediking, als doodelijk voor een Gode welgevallig Zendingwerk, te beschouwen. Thans niet alzoo. De vereeniging van strijdige rigtingen openbaart zich ook in de zamenstelling van het Bestuur. De invloed der Groninger school is onmiskenbaar, de weêrstand onbeduidend. — Maar is dit oordeel niet voorbarig? is het niet een onbewezen vermoeden? Neen; want IN DE MOGELIJKHEID VAN HET VERMOEDEN LIGT HIER DE GENOEGZAAMHEID VAN HET BEWIJS. Verdenking van ontrouw zou geen plaats kunnen hebben, wanneer men deed wat in de tegenwoordige omstandigheden pligt is. Er zijn tijden waarin men door zwijgen beaamt, door lijdelijkheid ondersteunt, door niet bestraffen van een verderfelijke leer, den leugen-prediker gelijk wordt; waarin men, met de belijdenis op de lippen, den Heer verloochent, omdat men aan zijne vijanden de hand reikt."

[2]) De verbolgenheid over de verdenking van ontrouw gaf mij aanleiding en steunpunt voor het betoog van het onverantwoordelijk misbruik der Evangelische vlag.

Wij verschillen politiek op enkele punten of nuances, wij verschillen vooral ook kerkelijk. Over het politieke blijf ik zeer verlangen dat het, tusschen ons, en in het algemeen tusschen de broeders, tot eene nadere en biddende bespreking van beginselen en hunne praktische toepassing op het nieuwe stadium van de wereld dat wij ingetreden zijn, moge komen. In het kerkelijke geloof ik dat gij wederom in deze brochure het denkbeeld hebt uitgesproken, waartegen mijn richting overstaat. De geschiedenis der kerk is u de geschiedenis der verdediging van de waarheden der Schrift, als door de kerk reeds ten volle bezeten, tegen de successieve aanvallen der dwaling. Mij is zij die der bearbeiding en realisatie van diezelfde waarheden in de kerk juist door middel van den strijd met de dwaling. Met andere woorden: volgens uwe beschouwing handhaaft de kerk alleen hetgeen zij reeds bezit; volgens de mijne, treedt zij, door de worsteling met den vijand, eerst recht wezenlijk en vruchtbaar in het bezit [1]). Doch wij kennen de nuance, en komen toch noodwendig op de gevolgtrekkingen in de praktijk terug.

Door de dagbladen zult gij den aard en (althands momentaneelen) afloop van de opschudding alhier l.l. vrijdag vernomen hebben, en door Capadose eene en andere bijzonderheid onze vrienden en ons gezin betreffende. Onze Abraham heeft van ons allen hier in huis nog het meeste personeele moeite gehad. In vier dagen tijds drie wachten, van 14 uren elk, betrokken; twee des nachts en een des daags. Hij komt zoo even van de derde te huis, wel wat vermoeid, maar anders wel en opgeruimd. Doch wat storing in alles! Inter arma silent studia. En wat meer is, terwijl wij hoopten voor het eerst gister met hem aan 's Heeren nachtmaal aan te zitten, werd dit plan door deze omstandigheden althands tot den volgenden rustdag, bij welzijn, uitgesteld.

---

1) De tegenstelling ontken ik. — In hetgeen de Kerk bezit ligt ook de kiem van hetgeen ze verwerft.

Men blijft voorts hier op zijne hoede, niettegenstaande de woeling, hoe hevig ook in het eerste begin zich vertoonende, bij de laagste volksklasse alleen bepaald bleef en de overige bevolking, werklieden, geringen of armen, den besten geest tegenover dit booze werk betoonen. Intusschen schijnt er eenig gevaar van de zijde eener Fransche propaganda, zoo men zegt. Dat men daar eene Republiek wil, zoo hier als in België, werd mij reeds vóór dat Amsterdamsche oproer gezegd, en ik vond het waarschijnlijk. Voor het oogenblik intusschen is men hier in Amsterdam zeer ver van dergelijke denkbeelden, en is in zoo ver dit oproer, van waar dan ook afkomstig, de gelegenheid tot openbaring van eene goede gezindheid geweest bij de massa der bevolking. Doch den Heer dankende die tot hiertoe hielp, is er minder dan immer in onzen tijd iets van den dag van morgen te zeggen. — Welke gebeurtenissen in Duitschland! Ook de koning van Pruissen diep vernederd. Mijn hart bloedde bij de eerste tijding! [1]) God ontferme zich nog over Nederland en Oranje. — Meer dan ooit concentreert zich de verwachting des geloofs op den Koning die op de wolken komt. Mijn vers, dit denkbeeld uitdrukkende, gaf ik, op het verlangen der redactie, aan de Tijd, juist omdat, gelijk gij het ergens uitdrukt, de Vereeniging meer voor den huisselijken kring is, en ik dat woord meer als in het midden der wereld wilde werpen.

Wat lange brieven zult gij zeggen! De uwen vergoeden de meerdere kortheid door te meerderen pit. Ik mishaag mijzelven vaak in die veelheid van letters, maar ik moet ook wel eens zeggen: ik heb geen tijd om kort te zijn, en kan dit eigenlijk nog het minst ongelukkig in poëzy.

Weest zeer gegroet in den Heer. Uwe herstelling zie ik met groote vreugde. Groet uwe lieve Egade.

---

1) Eerst door de nakomelingschap zal de vergelijking tusschen zijne regering en de daarop volgende kunnen worden gemaakt. — Zie evenwel reeds nu STAHL, Zum Gedachtnisz Friedrich-Wilhelm IV.

Aan Mr. I. DA COSTA.

*** Over de bijeenkomst van Christelijke mannen te Amsterdam op 3 en 4 Mei, waarvan hier in den aanvang spraak is, zie de Vereeniging, II 749—757 en III 20—28. — Aldaar waren, gelijk steeds, Gereformeerden, Lutherschen, Doopsgezinden, leden van de Engelsche Episcopaalsche Kerk en Afgescheidenen zoowel als leden van het Kerkgenootschap van 1816.

De eerste dag was gewijd aan de Christelijke Filantropie, de tweede (Politicophobie was er nog niet) aan de Christelijke Politiek.

Waarde Vriend en Broeder! Aangenaam was mij het herdenken aan onze bijeenkomst en aan alle de goede en nuttige woorden, bepaaldelijk ook weder van u in proza en poezy gehoord.

En nu de meeting van den 17^{en}! [1])

Ik hoop zeer dat Heldring, naar het voorstel van onzen Beets, zijn verlangen in eene korte en duidelijke thesis zal formuleren, die terstond tot basis der deliberatiën, behoudens alle vrijheid van amendementen, verstrekke. Het zal toch reeds bezwaarlijk genoeg wezen om tot een goed resultaat te komen, in eene quaestie zoo gewigtig en waaromtrent wij nog zoo weinig, door onderling overleg, geprepareerd zijn. — Zou Bruinier en menig ander predikant, die in de Evangelical Alliance bezwaar had, op deze Hervormde bijeenkomst niet tegenwoordig kunnen zijn?

Ik zou zoo gaarne nog eens van u ter leen hebben de Academiereis van van der Hoeven, en het deel van de Gids dat ik reeds van u had, om het stuk van Veth over de Theologische Faculteiten.

Weest met uwe lieve vrouw van ons beiden hartelijk en broederlijk gegroet, en geloof mij steeds

Oud-Wassenaar, T. T.
10 Mei 1848.

---

1) De meeting van 17 Mei zou te 's Gravenhage plaats hebben; in zeer kleinen getale. Ter voorbereiding van de algemeene vergadering in Augustus.

P. S. Ik verheug mij zeer dat gij ons Woensdag ook een adres ter zake van het theologisch onderwijs op de Academiën zult medebrengen. Daargelaten wat gij daarover individueel in het licht zult geven (dat ik met verlangen te gemoet zie), zoo zou ik wel wenschen dat dit verzoekschrift zoo zeer op het onloochenbaar contrast tusschen de eenvoudige Evangeliewaarheid en de schaamtelooze bestrijding daarvan berustte, dat het, om dus te spreken, bijkans aan ieder geloovig lidmaat eener Christelijke gemeente ter teekening kon worden voorgelegd.

Aan Mr. I. da Costa.

*** Niemand zal het verwonderen dat ik, (al wierd de Koning te Amsterdam verwacht) toen ten langen leste de kerkelijke kwestie tot een onderwerp van zamenspraak en zamenwerking zou worden gebragt, om geenerlei reden da Costa een oogenblik losliet.

Neen, waarde Vriend en Broeder! wij kunnen u op den 17en niet missen. De meeting te verschikken zult gij, bij nader indenken, gevoelen dat inderdaad onmogelijk is. Wat een over en weêr schrijven zou daartoe noodig zijn, hoe ligt zou er misverstand ontstaan en billijke klagt! wij zien daartoe geen kans. Eene locale bijeenkomst, zoo als die voor de Vrienden Israëls, kan, dunkt mij, veel gemakkelijker worden verschoven. Die reizen van Z. M. worden nog al eens, om deze of gene reden uitgesteld, en, in elk geval, er is nu immers geen quaestie van onrust. Des noods, kunt gij om vier uur terugkeeren; maar wij hebben uwe tegenwoordigheid, uwe voorlichting, uwe medewerking noodig. Ik reken er op: de zaak is te gewigtig dan dat Gij, nu wij eindelijk eens over de kerkelijke quaestie spreken, te Amsterdam zoudt blijven. — Gisteren avond was Elout hier, en wij waren het volkomen hierover eens. In haast en van harte.

Oud-Wassenaar,
11 Mei 1848.

Aan Mr. I. da Costa.

*** Over het optimistische geschrift van da Costa: **Het oogenblik**, een woord over het „Ontwerp van Grondwetherziening". — Broederlijk en meesterlijk beoordeeld door onzen vriend Singendonck in De Vereeniging. III. 34—44.

Waarde Vriend en Broeder! Ik wil niet uitstellen u met een enkel woord voor uwe brochure dank te zeggen. Behoef ik er bij te voegen dat ik ze reeds met groote belangstelling las en herlas? — Ook met overeenstemming? Voorzeker in menig opzigt. Voorzeker verblijd ik mij met u dat er aan een neêrdrukkend systema een einde gemaakt is; dat er ook voor den Christen mogelijkheid van meer vrije beweging te gemoet gezien wordt, en van ganscher harte beaam ik veel van hetgeen door u, omtrent een aantal bijzonderheden, gezegd is. Moest ik nu met eenige duidelijkheid de punten opgeven waarin ik van u verschil, dan zou dit beter gaan in een onderhoud dan in een brief. Ik vrees dat gij tusschen het historisch-monarchale en het revolutionair-monarchale het onderscheid en zelfs de tegenstelling niet genoeg in het oog houdt, en daardoor voorbij ziet dat de stellig-monarchale beginselen van 13 Mei [1]) zich hoogstens bepalen tot eene Monarchie van 1791, die men niet ten onregte une République plus un Roi genoemd heeft. Er is, dunkt mij, geen de minste quaestie van die Monarchie welke in Nederland populair was. Uitbreiding der volksregten is steeds hier te lande door de meest schrandere en welgezinde staatslieden, die geen felle en eenzijdige Aristocraten waren, begeerd; maar dan was er geene sprake van eene, door wanbegrippen en revolutionaire instellingen, gedesorganiseerde volksmassa. — Ik verwijt eenigzins aan uw voor het overigens zoo gewigtig boekske, wat ik aan uw krachtig vers van 1844 verweet; illusie! „Zij zullen ons niet hebben, de Goden van

1) De Verklaring van het Ministerie omtrent beginsels en gedragslijn.

deez' tijd." En zie, zij hadden ons reeds. — Ik ben met u voor geenerlei vormen bevreesd; ik geloof met u dat de Christen verpligt is gebruik te maken van elken vorm: maar ik vind hier te zeer den indruk, als of in Nederland die vorm nog niet door den geest der eeuw ingenomen en bezield was. — Doch ik zou waarlijk beginnen te doen wat ik straks zeide in een brief naauwelijks te kunnen worden beproefd. Ik zou geene zoo volledige adhaesie gewild hebben aan een ontwerp waarin de Koning waarlijk, zooals v. L. [1]) het uitdrukt, tot een pop op den schommel gemaakt wordt. Uwe verzen lees en herlees ik anders met vermeerderend genoegen. — Meld mij eens hoe het ul. gaat. De Heer zij u in alles nabij!

Oud-Wassenaar, 28 Mei 1848.

CX.

Amsterdam, 8 Junij 1848.

*** Repliek op de bedenkingen in den vorigen brief.

Lieve vriend en broeder! Heb veel dank voor uwe hartelijke letteren, en sedert ontvangen vervolg en slot van den Wonderboom. [2]) Zoo wel als het takje van onzen Capadose, behoef ik wel niet te zeggen met wat genoegen, ten aanzien van de punten van overeenstemming, terwijl het verschil eigenlijk eerst bij de praktikale toepassing begint, of althans openbaar wordt. Genoeg, dat wij van wederzijde voor den Wonderboom gelijken afkeer voeden, ofschoon wij zijne beteekenis op Gods aardbodem op verschillende wijze verklaren. Het is, als Gij zegt, waardste vriend! deze dingen moet men in het breede bespreken! brieven zijn daartoe ongenoegzaam. Recht zeer verlang ik naar een onderhoud met u, en andere vrienden op die punten, al

---

1) Zoo ik mij wel herinner, van Lennep.

2) Het tweede stukje van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap. Toelichting van den geest der Revolutie.

ware het ook slechts om steeds zuiverder de positiën te teekenen. En wie weet, of ik niet nog b. v. in de Pinksterweek u een dag kom overvallen, en eenige uren bij u praten. Vroeger zal het wel niet kunnen.

Intusschen zal Singendonck u mijn brief hebben medegedeeld, die op het punt der politiek voor u allen mede bestemd was. Op zijn uitvoerigen en belangrijken brief, dezen morgen ontfangen, kan insgelijks alleenlijk een mondeling onderhoud wezenlijk ten antwoord strekken. Mag ik u intusschen bij gelegenheid de mededeeling der volgende puncta ook aan hem verzoeken, gelijk zij in de eerste plaats door uwe broederlijke letteren uitgelokt, zeer in het algemeen tot nadere toelichting zouden kunnen dienen of leiden van de quaestien.

Mag ik eerst, speciaal in antwoord op uwe herinnering aan mijne: Zij zullen ons niet hebben, in 1844, observeeren dat, in verband met den laatsten regel van de toespraak in trocheën, dat lied niet den toestand uitdrukte, gelijk ik dien zag, als reeds bestaande, maar gelijk ik dien, op den in het vers gelegden grond, hoopte en aandrong.

En nu, na deze zeer bijkomstige remarque, een paar vragen ter wederzijdsche overlegging:

1°. Overtuigd als ik ben dat, in de gegevene omstandigheden, de conservatie der monarchy niet denkbaar is met teruggang tot een vroegeren toestand, en dat, na dit ministerie en dit stelsel, wij face à face met de revolutie komen, was het niet plicht om den monarch en de dynastie met dit ministerie te ondersteunen, tegenover niet slechts de revolutie, maar ook de reactie, die, mijns inziens, de revolutie zou of zal daarstellen of althands nabij brengen?

2°. Konden wij, als Christenen, die de groote vrijheden in quaestie altijd gewild hebben, ons op dit oogenblik neutraal houden of passief? En is een bloot protest tegen de Revolutie genoeg, zonder zich tot iets positiefs te bepalen in de groote vraag van de Grondwetsherziening?

3°. Kunnen wij op dit oogenblik tegenover de twee richtingen, thands in strijd, een derde beginsel stellen met eenige praktische vruchtbaarheid, anders dan ik getracht heb te formuleeren, mij verklarende voor monarchy en vrijheden op het beginsel der Souvereiniteit, die uit God is, en met verkondiging van het Evangelie, als de eenige kracht en waarheid ook hier?

4°. Heb ik, zonder reserve, het stelsel des Ontwerps gehuldigd; en niet veeleer voorbehouden de noodzakelijkheid om evenzeer het monarchale en het liberale te sterken in al datgeen, dat immers de minister zelf verklaard had nog allerlei leemten en onvolkomenheid aan te bieden, zoo als het daar lag?

5°. Is eene democratische monarchie niet evenzeer (en in Nederland nog veel meer) christelijk denkbaar, dan eene autocratische?

6°. Hebben de vrienden wel, in hunne beschouwing van de Revolutie, alle de zijden van het verschijnsel genoegzaam toegelicht uit Gods Woord en Regeering?

Ziedaar, lieve vriend en broeder! eenige vrij onduidelijk gestelde, maar voor ulieden toch, hoop ik, niet gantsch onverstaanbare vragen ter nadenking en bespreking.

Misschien wordt eerlang van zelf geheel de vraag, door mijne brochure opgewekt, oiseus; indien namelijk het Ministerie zelf op het punt der vrijheden, door de predikanten en de mannen des beginselloozen behouds verschrikt, weder naar een nieuw juste-milieu vluchten, gelijk te vreezen schijnt. Ik zie, in elk geval, maar vooral in dat geval, de zaak des lands donker in.

Met innige groeten en aanbeveling in uwe gebeden.

In vliegende haast.

Aan Mr. I. da Costa.

Steenwijk, 23 Junij 1848.

Waarde Vriend en Broeder! Sedert eenige dagen zijn wij hier bij onze lieve moeder. Na de zware verliezen, die zij,

sedert wij haar zagen, heeft ondergaan, [1]) mogen wij ons wel dubbel dankend verblijden over haar welstand. Ik ben overtuigd dat de kalmte en voorbeeldige onderwerping, waarmeê zij het leed als uit een vaderhand aangenomen heeft, ook op het ligchaamsgestel gunstigen invloed zal gehad hebben. Ik zou u vroeger en met uitvoerigheid hebben willen schrijven; maar ik had het, ook bepaaldelijk met het opstel aan Graaf Schimmelpenninck zeer druk gehad. [2]) — Regt goed is het dat de conceptuitnoodiging voor de meeting nog al spoedig gecirculeerd heeft... Bij de waarschijnlijkheid dat deze bijeenkomst talrijker zal wezen, zal het des te noodiger zijn zich vooraf te concerteeren, omtrent de voorname punten welke in deliberatie zullen worden gebragt.

Ik lees en herlees hier uwe gedichten, de Wachter en 1648 en 1848. Ook uwe brochure is onder den zeer kleinen voorraad mijner meêgenomen boeken; en ofschoon ik omtrent dit stuk bij de meening persisteer die ik u heb medegedeeld, en mij over 't algemeen kan voegen bij hetgeen Singendonck u schreef, zoo houd ik mij overtuigd dat wij, bij verschil in deze of gene beschouwing, doorgaans, zoowel in de praktikale resultaten als in de beginsels, zouden overeenstemmen. Dezelfde vrijheden die gij begeert, begeer ik; dezelfde vermeerdering van politieken invloed der bevolking, door een kiesstelsel, hetwelk inderdaad vertegenwoordiging der Natie zou kunnen te weeg brengen; dezelfde bevestiging van een eenhoofdig gezag, zelfstandig en niet een drijftol van de luimen eener kunstmatig opgewonden volkswil. Evenmin als gij, wil ik terugkeering naar hetgeen verouderd en onherstelbaar geworden is; even als gij, begeer ik den historischen regtstoestand aan te nemen, gelijk die zich tot op den huidigen dag heeft ontwikkeld; maar om, zoo veel van mij afhangt, dien aan den revolutionairen invloed te onttrekken; aan den invloed der onveranderlijke beginsels te onderwerpen, aan den invloed van het regt,

1) Zie vooral pag. 298.

2) Zie pag. 325.

gelijk dit niet anders is dan de Goddelijke wet, door alle tijden en gebeurtenissen heen, bij de eenzelvigheid der waarheid, in de meeste verscheidenheid van haar vormen openbaar. — Somtijds glimlach ik, en somtijds erger ik mij, wanneer ik zie hoe men nog dezer dagen, in recensiën en dergelijke, wegens eene nuance van inzigt, u en mij een bijkans geheel verschillend standpunt zou willen toeschrijven. Veeleer ben ik schier overtuigd dat, in de aangelegenheden zoo van de Kerk als van den Staat, indien er meer gelegenheid was geweest tot onderlinge gesprekken, zelfs de nuance voor de wederzijdsche toelichting van elkanders gevoelen zou hebben moeten wijken.

Ik ben verlangend naar de aanstaande discussie. [1]) Ik heb voor de vrijheid van onderwijs, gelijk wij ze begeeren, goeden moed. De zaak der wederpartij is te slecht om bestand te wezen tegen een ernstigen strijd. Zij heeft, in haar belang, wel gedaan met dien te ontwijken. Voor hem die onregt doet, is zeker het zwijgen, zoolang hij niet gedwongen wordt te spreken, het best. Maar nu is de ure der mogelijkheid van zwijgen voorbij.

Ook in de zaak van het Placet gaat het Gouvernement naar regt en billijkheid te werk. — Maar wat hebben wij van den geheelen gang der aangelegenheden in Nederland en elders te wachten? In elk geval, de ten uitvoerlegging van den raad Desgenen die ons toch ook weder toont dat Hij magtig is, ook te midden van het kwaad, het goede te voorschijn te brengen. Wees Hem van harte bevolen, met uwe vrouw en kinderen en menigvuldigen en gewigtigen arbeid, en geloof mij steeds

Uw Vr. en Br.

---

1) In de Dubbele Kamer.

CXI.

*** Vooral ook voor het Geschrift van Graaf Schimmelpenninck over de Vrijheid van Onderwijs (waarbij periculum in mora) had de verdere bewerking van het Regt der Hervormde Gezindheid (zie pag. 308) moeten wijken.

Waarde Vriend en Broeder! Ik ging u danken voor uw zoo belangrijk en krachtig N°. 1 tegen de beweerden van Graaf Schimmelpenninck, toen mij uw tweede stuk, niet minder afdoend en gewichtig, ter hand kwam, dat ik zonder uitstel las, en herlezen ga. Heb dank, zoo voor het geschenk als voor den inhoud, en de hoop op een derde. God doe het strekken tot zegen in de opening van veler oogen over deze levensquaestie voor ons land. Ik geloof met u, zoo de Kamer niet ten eenenmale den verkeerden weg kiest, dat wij groote kans hebben dit punt te winnen. De memoriën van toelichting bij de 12 ontwerpen vielen mij, op dit stuk, waarlijk mede. Ik verneem gaarne uwen indruk. Over de geheele vraag, en onze nuances in inzicht en verklaring, liefst mondeling. Zeker is het volstrekt noodig dat er eene voorbereidende zamenkomst vóór de groote (?) vergadering van 18 Augustus plaats hebbe in een kleinen intiemen kring; dan was het dunkt mij, eene goede gelegenheid om ook eens over de politieke vragen van hart tot hart te spreken, waaraan ik inderdaad behoefte heb. Na uwe terugkomst op Oud-Wassenaar bepaalt gij misschien daartoe wel eenen tijd. De mijne is, op een enkele acht dagen na, waarschijnlijk tusschen 12—22 Julij, naar alle gedachten vrij.

Ik zond u, waarde Vrienden! nog een Protest[1]) sousbande rechtstreeksch, vreezende of misschien dat per boekverkooper u wel geworden mocht zijn; daar ik u in elk geval toch nog een op beter papier schuldig was. Nu hebben zich waarschijnlijk onze brochures gecroiseerd.

---

1) Zie pag. 327.

De Noodiging is geheel gereed om in de Vereeniging van Juli geplaatst te worden. [1]) De revisie ligt voor mij. Capadose was van opinie dat wij afdrukken moesten rondzenden aan 1300 ringkerken, waarvan hij een gedetailleerde lijst bezit. Ik heb er niets tegen. Zoo gij eenige objectie mocht hebben, doe ons die dan, bid ik, per ommegaande vernemen; anders gaan wij zoo spoedig mogelijk voort.

Ik was dezer dagen, ten gevolge van eenige weken hoest en wat koorts ten slotte, niet al te vlug. Thands gevoel ik mij veel beter en met genoegen aan het werk, schoon nog wat vermoeid in het gevoel. De mijnen zijn, God zij dank, welvarende.

Heb dank ook gij, waardste Zuster en Vriendin! voor uwe lieve regels! God zij met zijn goeden, troostenden, sterkenden Geest in uw midden. Breng, bid ik, onzen herhaalden uitdruk van deelneming in leed en troost aan mevrouw uwe waardige moeder over. Uw uitgaan en uw ingaan zij met zegen, en late ook nog zegen achter.

Blijft gedenken in uwe gebeden aan uwe innig verbondene vrienden in den Heer.

Amsterdam, 28 Junij 1848.

PS. Wat gebeurtenissen te Parijs! [2]) Het hart bloedt er bij. En tegelijk — erkent de oordeelen Gods met vreezen en beven, aanbidding en gebed. Ach! hoe vele onzer vrienden hebben zich in het midden dezer verschrikkingen bevonden meer dan waarschijnlijk! God regeert! de aarde beve!

---

1) Verslag aan de Hervormde Gemeente, p. 10.

2) De driedaagsche Junij-strijd door Cavaignac, niet dan na vreeselijk bloedvergieten, ten einde gebracht.

Aan Mr. I. da Costa.

Steenwijk, 5 Julij 1848.

*** Bijkans gelijktijdig met Het Oogenblik liet Da Costa een krachtig woord uitgaan tegen het negatief en vreesachtig Protestantisme, dat zich niet ongaarne achter wettelijke beteugeling van andersdenkenden verschanst.

Protest tegen eene zinsnede in het Adres der Algemeene Synodale Commissie aan den Koning.

Geen beperking der godsdienstvrijheid van Hervormden of Catholyken. Men wake tegen het misbruik; niet preventief, maar repressief..

Waarde Vriend en Broeder! Van de stille oogenblikken die mij hier nog te beurt vallen, wil ik gebruik maken om u ten minste met een paar regels te danken voor de toezending van uw Protest. Daarmede kan ik mij geheel en al vereenigen. Ik verheug mij, dat gij u openlijk tegen de aanmatigingen der Synodale Commissie verzet hebt, en dat het met zooveel kracht en waardigheid door u geschied is. Het fictive en het illegitieme van alle die instellingen welke men ons opgedrongen heeft, moet thans meer dan ooit openbaar worden gemaakt; en vooral wanneer van die geusurpeerde magt een zoo schandelijk misbruik plaats heeft. — In het Julij-Nummer der Vereeniging vond ik veel dat mij genoegen deed. Ik geloof dat het van belang is, aan dat Tijdschrift de hand te houden. Onze Uitnoodiging komt mij regt goed voor. Ik zou wel gewenscht hebben dat zij nog door eenige predikanten ware onderteekend, bijv. een woord door Beets, Hasebroek, Callenbach, Barger. Zou er nog geen mogelijkheid zijn, dat zij en anderen in het Augustus-Nummer hunne adhaesie daarmeê bekend maakten? Ik geloof dat dit van groot belang voor de réussite van onze poging wezen zou. Denk er eens over en zie wat gij in dezen doen kunt. Dezer dagen nog was ik in de gelegenheid te bemerken, dat er bij lieve getrouwe leeraars nog een menigte hinderpalen tegen het komen op onze meetings moeten worden overwonnen. Laat er dus geen middel worden verzuimd. Gemeen overleg der welgezinden is de groote eisch van onzen tijd.

Wij zijn een paar dagen te Groningen geweest; aan weemoedige ontmoetingen, vooral bij het zien van onze lieve schoonzuster met de vijf vaderlooze weezen, ontbrak het niet, maar evenmin aan genoegelijke oogenblikken, in het huisgezin van mijn' jongsten broeder. [1]) Te midden van de verloochening van den Heer, ontwikkelen zich in de Gemeente zaden eener betere toekomst. Ik vlei mij dat Prof. Valeton, de catechizeermeester Maatjes, en misschien ook mijn broeder, de bijeenkomst van 18 Aug. zullen bijwonen; het is ten minste hun wensch. — Vrijdag hopen wij naar Oud-Wassenaar terug te keeren. Dan verneem ik wel eens van u wanneer gij eenige dagen bij ons zoudt kunnen komen. Ik ben zeer verlangend iets van de stemming der 2e Kamer, bepaaldelijk ten aanzien van de onderwijs-quaestie, te vernemen. Met u houd ik het er voor dat zich de beschouwing van menig belangrijk vraagstuk van den tegenwoordigen tijd op dit punt, als ware 't, concentreert. Ik ben blij, dat mijn opstel aan Graaf Schimmelpenninck door u wordt goedgekeurd. — De jongste gebeurtenissen uit Parijs zijn een nieuw bewijs van de rigting waarheen men door de heerschende begrippen onvermijdelijk geleid wordt. Met de beginselen van het tegenwoordig Ministerie houden wij denzelfden koers [2]); en het is daarom dat ik, zonder die Heeren van arrière-pensée te willen verdenken, en terwijl ik verscheidene hunner maatregelen goedkeur, evenwel overtuigd ben dat wij, als Christenen en Nederlanders, in het belang van kerk en vaderland, evenzeer tegen hen als tegen het conservatief systema, tot the most decided opposition verpligt zijn. Zoo wij te Parijs waren, zouden wij de verdiensten van den Generaal Cavaignac dankbaar erkennen, en niet afkeuren dat hij een weinig inregulier te werk was gegaan om ons te redden, doch wij zouden

1) Mr. Thomassen-à-Thuessink van der Hoop, Substituut officier te Groningen, mijn aan- en geloofsverwant. Reeds in 1852 overleden; niet zonder ijverig medegewerkt te hebben voor de oprigting eener Christelijk-nationale school, die in lateren tijd eene merkwaardige uitbreiding verkreeg.

2) Als in Frankrijk onder Lamartine c. s.

tevens onze vrees openbaren voor de thans weder ingeslopen revolutionair-despotieke rigting; wij zouden de onmisbaarheid van beter beginselen betoogen en aandringen; ook uit de tijdelijke behoefte aan willekeur en geweld. Zoo ook in Nederland. — Doch, over dit en over menig ander onderwerp dat ons ter harte gaat, liever mondeling. Wees met uwe lieve vrouw, met broederlijke heilbede, van ons gegroet.

Aan Mr. I. da Costa.

*** De nog niet afgedrukte Voorrede van het Regt der Hervormde Gezindheid, zou, dacht ik, een bewijs te meer zijn van wezenlijke eensgezindheid in hoofdbeginsel. Voor medische evenzeer als voor juridische toepassing vatbaar.

Waarde Vriend en Broeder! Hiernevens zend ik u geheel onder ons eene revisie van mijne Voorrede der gezamenlijke uitgaaf van de Artt. over de Formulieren in de Vereeniging....

Meld mij s. v. p. of hierin iets voorkomt, dat met uw standpunt niet overeenkomt. Ik wenschte zoo, ook in verband tot de bijeenkomst van 18 Augustus, dat ik het terrein mogt gevonden hebben voor gemeen overleg en zamenwerking. Ik schreef u, een paar weken geleden, uit Overijssel, om u te vragen wanneer of gij nu eens eenige dagen op Oud-Wassenaar kwaamt, en of er geene mogelijkheid wezen zou om Beets, Barger, Callenbach, Hasebroek, die onze vergaderingen bijgewoond hebben, in de Vereeniging van Augustus eene adhaesie te doen plaatsen aan onze uitnoodiging.

Kan het zijn, zend mij dan de revisie morgen met een der spoortreinen terug. Mijn adres is altijd in 's Hage. Van harte

Oud-Wassenaar, 18 Julij 1848. T. T.

CXII.

Amsterdam, 18 Julij 's avonds.

Waarde Vriend en Broeder! Uwe letteren van dezen morgen met de proef uwer Voorrede hebben de mijne gecroiseerd, die u bij ontvangst dezes door Capadose, hoop ik, zullen geworden zijn. Heb dank voor de mededeeling van uw belangrijk Voorwoord, waarin uwe wijziging met betrekking tot de Formulieren alleszins mijn assentiment heeft en mijne meening uitdrukt. [1]) Zijn wij het evenwel nu geheel eens omtrent een grondslag voor aanstaande gemeenschappelijke zamenwerking? Ik zou het nog niet onbepaald durven affirmeeren. Het verschil gaat niet over hetgeen door u zoo treffend werd uiteengezet, maar over hetgeen ik uit mijn standpunt daar nog bij mis. Gij hebt, als ik vroeger in mijn brief over onze quaestie u jl. jaar uiteenzette, de quaestio juris boven alle bedenking gesteld. Maar ik vraag en wensch daarbij het medische beginsel. Omtrent de wet, die overtuigt, is tusschen ons geene quaestie, wel misschien over het Evangelie, dat ten deze, d. i. kerkelijk, behoudt. Het is mij wel onmogelijk binnen het bestek van een billet iets te schrijven, dat naar justificatie mijner gronden gelijken zoude. Doch des te meer verlang ik, zoo God wil, naar onze voorgestelde mondelinge zamenspreking.

Niet van eene reeds bestaande overeenstemming in alles wacht ik het goede voor onze Vergadering van 18 Augustus, maar omgekeerd uit het zamenkomen en zamenspreken, de Heer met ons zijnde, de volmaking van die overeenstemming.

Vergeten wij niet dat in onze Kerk niet alleen het recht geschonden, maar ook het leven onderdrukt is; dat wij alzoo tweederlei behoeften hebben: het constateeren van dat recht, de aanwending van middelen tot verkrijging van leven leidende. Voor beide kan onze zamenkomst gezegend zijn, en zag

1) Zie p. 329.

ik een belangrijke stap gedaan in de motie van Heldring, [1]) waarvan, boven zijn eigene gedachten wellicht, dat alles het gevolg was, wat zich thands bereidt.

Mag ik aanmerking maken op eene bloote uitdrukking, zoo zoude ik bl. XIII die volzin: de Almachtige — Hij verlangt ze, anders wenschen. In plaats van lijdelijk, een woord, dat ook den schijn van een wettig quietisme vermijde; in plaats van Hij verlangt, liever: Hij gebiedt, of Hij wil. [2])

Indien ik de door u genoemde predikanten sprak, zoo deelde ik hun gaarne uw denkbeeld mede omtrent eene adhaesie aan onze noodiging. Doch bij schrifte maak ik zwarigheid hun dit voor te stellen, zoolang ik zelf een bezwaar daartegen gevoel; t. w. dat de Commissie, noodigende uit naam van alle de op de beide vergaderingen in Mei ll. present, reeds de door u genoemden voor een deel vertegenwoordigt, en eene speciale adhaesie den schijn zou kunnen hebben, als of onze volmacht buiten dien niet stellig genoeg ware. Nu houd mij stijl en schrift ten goede. Ik schrijf in haast.

CXIII.

Amsterdam, 28 Julij 1848.

Lieve Vriend en Broeder! Ik stelde mij voor, onmiddelijk na mijn terugkomst, aan Beets te schrijven. En zie! hij was juist ten mijnent en had (bij gelegenheid van de Algemeene Vergadering van het Bijbelgenootschap) bij mijne vrouw gegeten. Wij hadden toen nog een goed uur den tijd om de dingen, vooral van

---

1) In de bijeenkomst van 4 Mei. — Om een stap te doen tot het verkrijgen van eene ruime, en meer met het Presbyteriaansch beginsel overeenkomstige vertegenwoordiging der Ned. Hervormde kerk."

2) Lijdelijk is blijven staan, als zijnde, in mijne bedoeling, een niet overtollige zijdelingsche berisping der bij velen maar al te zeer bestaande lijdelijkheid. — De tweede wijziging „Hij gebiedt ze" is geschied.

den 18den Augustus, te bespreken. Tot mijn leedwezen moet ik u melden Beets stellige verklaring, dat hij het praesidium niet op zich nemen kan. Hij zelve zal u binnen zeer kort in vele détails schrijven. Mag ik u verzoeken dit voorloopig, maar beslissend bericht aan de overige broeders mede te deelen?

Wat dan nu? Ik zou nog altijd, daar Sécretan wegens de taal niet kan voorzitten, voor van Toorenenbergen zijn. Alleenlijk, om allen schijn te mijden, als of wij eene Constituante organiseeren, acht ik een van beide oorbaar: Een Predikant presideere, zoo de keus buiten de Commissie moet gedaan worden, een lid, indien de Praeses uit het midden wordt genomen. En dus gij, lieve vriend en broeder! waartoe de Heer u sterke ook naar het lichaam.

PS. Het denkbeeld van een alles dat nu bestaat omverwerpend plan wordt ons van velen toegeschreven, [1]) zoo ik ook van B. vernam.

CXIV.

Julij 1848.

Waarde Vriend en Broeder! Geen zwarigheid, zoo ik ontwaar, ten aanzien van Heldring! wij wachten hem aanstaanden Maandag of Dinsdag hier, en ik hoop dan, bij welzijn, veel met hem te bespreken. Nemen wij hem gelijk hij is, en naar zijne eigene gave, welke iets van dat improviseerende heeft, dat onze de Clercq op zijne geheel eigene wijze ook bezat. Ik vertrouw dat er eene eenheid zal zijn in onze Commissie, genoegzaam voor het oogmerk der vergadering, en die al gaande zich zal bevestigen en sterker worden ook naar buiten. Ik ben het bij nadenken met u eens. Dat slotartikel zou wel eens kunnen belemmeren.

---

1) Waarmeê wij tot deze verdenking van kerkregtelijk radicalisme aanleiding hadden gegeven, bleef, naar het schijnt, onvermeld.

Misschien ware het beter te bepalen, dat geen voorstel zal aangenomen worden, voordat de motie tot de Verklaring behoorende, zal zijn getermineerd. Doch gij zult het, hoop ik, wel reeds naar genoegen beslist hebben.

Het komt mij meer en meer voor dat wij, niet in de dagbladen, maar door berichten aan de onderscheidene adressen en het daarbij gevoegd programma, kennis moeten geven.

Zend mij vooral, zoodra mogelijk, exemplaren van de Verklaring.

Aan Mr. I. da Costa.

1 Augustus 1848.

*** Door het Programma wordt bedoeld de Verklaring die op 18 Augustus in discussie zou worden gebragt.

In Beets' belangrijken en ondubbelzinnigen brief, laat hij zich omtrent de reden zijner weigering aldus uit:

„Het Voorzitterschap wordt door mij met de meeste stelligheid gewezen van de hand. Ik ben er onbevoegd, ongeschikt, ongezind toe....

Wat het ergste is, ik ben ook ongezind.... en zulks om deze ééne eenvoudige reden dat deze Vergadering niet heeft mijne volkomene sympathie.

Die mij kennen weten zeer goed, ook gij weet zeer goed, het medelid uwer Commissie, mijn zeer geliefde broeder ook in de bediening van Toorenenbergen, weet bijzonder goed, wat ik ook in de morgenvergadering te Amsterdam (4 Mei) heb uitgesproken:[1]) dat ik en zulks om des Koningrijks Gods wil, stellig ben tegen al wat in de kerk in dezen tegenwoordigen tijd een crisis zou provoceren of verhaasten. Ik blijf daarbij schoon ik weet, en het mij op dien 4den Mei ook niet ontgaan is, dat ik om deze houding het vermoeden van vreesachtigheid op mij breng....

Broeder! de Vergadering van den 18den Augustus is de voortzetting van een lijn die ik nimmer met u getrokken heb, die ik veeleer heb willen ophouden en storen...."

Waarde Vriend en Broeder! Hiernevens ons programma. Secretan stelde het P. S. voor. Ook wenschen wij het nu zoo

---

1) Zie p, 317. — De motie van Heldring (p. 329) werd toen, voor zoo ver de Bijeenkomsten van Christelijke vrienden betreft, geëcarteerd. Aldaar zou over punten de belangen van een bepaald kerkgenootschap betreffende, wel raad ingewonnen en gedelibereerd, maar nimmer tot eenigen stap of maatregel kunnen worden besloten.

spoedig mogelijk te doen afdrukken, ten einde het te kunnen mededeelen aan al die er belang in stelt. Van Beets had ik een uitvoerigen brief; gij kent den inhoud. Mij dunkt, zoo als ik hem onmiddellijk geantwoord heb, dat hij zich geen juist denkbeeld maakt van ons oogmerk. Ik vlei mij dat de inzage van het ook aan hem toegezonden voorstel der Commissie zijne opinie merkelijk wijzigen zal. Hij ook raadt ons ten ernstigste de uitgaaf vóór de vergadering aan, om des te gemakkelijker de leiding te kunnen houden van de geheele discussie en door geen opgekomen meerderheid te worden medegesleept, waar wij niet verkiezen te zijn. Er zal dus niets meer geschieden dan een onderling bespreken en een gemeenschappelijk uitbrengen der beginsels, waarin wij, te midden der tegenwoordige crisis, onzen steun en ons rigtsnoer behooren te zoeken. Maar ik zou meenen dat dit genoeg, dat dit veel, dat welligt, in afwachting vooral van hetgeen de Synode doen zal, elke verdere, elke meer decisieve stap te veel is. Althans, zonder de zekerheid te hebben, dat de Commissie besloten heeft op dit terrein te blijven, zou ik groot bezwaar in de geheele zaak zien, en zou ik niemand durven aanraden, zich met het voorzitterschap te belasten. — Als ik den brief van Beets lees, en zie dat er, bij een zoo innig geliefden broeder, zooveel misverstand van ons standpunt en zoo weinig sympathie, om niets meer te zeggen, voor onze poging bestaat, zou ik bijkans voor een onbepaald uitstellen van de vergadering zijn; maar onlangs hebben wij een zoo treffend blijk gehad van het wegvallen van bezwaren, dat ik daartoe, voor als nog, geen vrijheid meen te hebben. Zend mij s. v. pl. eenigzins spoedig uw antwoord op het programma; en, zoo gij nog soms kleine veranderingen voorstelt, laat ons evenwel, kan het zijn, de vrijheid om, des noods, de redactie te behouden; want, ofschoon ik bij voorraad in uwe wijzigingen onbezíens zou kunnen instemmen, zoo heb ik hier met drie anderen te doen, en periculum in mora. Van ganscher harte

Uw Vr. en Br.

CXV.

.... Augustus 1848.

Waarde Vriend en Broeder!.... Uw denkbeelden in den voorlaatsten waren zoo Pierson als mij gewichtig. Zij zullen wel ter conferentie mogen besproken worden. Voor mij, het is mij op dit oogenblik onmogelijk verder te zien dan de Vergadering van den 18den.

Zal deze zich met de onderscheidene artikelen onzer Verklaring in den zin, waaromtrent wij overeengekomen zijn, kunnen vereenigen? Zal zij, bij handhaving, ook ontwikkeling en vooruitgang willen? Zullen onze Dordsche mannen de zaak der Kerk aan het Koningrijk van den Heer naar eisch subordineeren? — Mijn hoop is op den Heer! Wij mogen, wij moeten beramen, maar Zijne is de leiding, de beslissing, waar alles nog zal moeten uitkomen. Houden wij in Hem goeden moed. In haast

Uw Vr. en Br.

Aan Mr. I. da Costa.

Oud-Wassenaar, 2 Augustus 1848.

Waarde Vriend en Broeder!.... Dank voor uwe letteren. Zoowel uwe aanmerkingen als uwe adhaesie waren mij welkom; van bijkans allen heb ik gebruik gemaakt. Doch verbeeld u dat ik gelijktijdig een brief van N. ontvang, waarin hij verscheidene veranderingen verlangt, die al wat wij door onze tweedaagsche discussie verkregen hebben, weder op het spel zouden zetten. Om er slechts één te noemen; in plaats van: „Dat de leer der Ned. Hervormde Kerk uit haar Levensgeschiedenis en Belijdenisschriften overbekend is, en dat haar leden op dien grond, enz., wil hij: „Dat de leer der N. H. K., bekend uit haar Le-

vensgeschiedenis en Belijdenisschriften, op het Woord Gods gegrond is, en dat, enz.," hetgeen het oogmerk van dit alinea ten eenemale verandert, enz. enz. — Morgen wil misschien X eene wijziging in omgekeerden zin. Maar zoo is immers geene eenheid van redactie mogelijk, en zoo ben ik althans als Secretaris afgewerkt, eer ik casu quo (waar ik, in elk geval, dagelijks meer tegen opzie) als Voorzitter zou moeten beginnen. Intusschen vrees ik dat wij met N. (die wederom ten eenemale onze rigting miskent) groote moeijelijkheid zullen krijgen. Schrijf hem toch ook eens een woord, en doe hem toch begrijpen dat het stuk ons gezamenlijk werk is.

Vliegends, maar steeds van harte,

T. T.

CXVI.

Augustus 1848.

*** De strekking der Adressen aan de Synode en aan den Koning is ten slotte geweest:

Verzet tegen eventueele wijziging der Kerkelijke organisatie, zonder voorafgaande en behoorlijke kennisneming der Gemeenten. Tegen bevestiging aldus van het onregt, met medewerking en ondersteuning van het Gouvernement, jaren achtereen gepleegd.

Waarde Vriend en Broeder! Gaarne zou ik van mijne zijde iets op papier brengen over de zaak van het hooger onderwijs (theologie aan de Academie) en de behoefte aan Seminarie. Doch eerst wensch ik uw denkbeeld te weten, of dit laatste nu reeds te pas komt, en wat wij, bij Adres, hetzij aan Z. M., hetzij aan de Synode, dan ten slotte zouden kunnen vragen op het eerste punt.

Sedert eergister hebben zich nog 16 mannen broeders uit Amsterdam, 14 van buiten de stad aangemeld. Onder de eersten, onze Oijens en de Heer P. van Marselis Hartsinck, lid van den raad alhier; — onder de tweeden Voorhoeve van Rotter-

dam, Roseboom van Ede, de predikanten Ds. Witteveen van Ermelo, Munting en Osti van Putten, de Rapper van Hedel in de Bommelerwaard, en Ds. van Wijngaarde, wiens belangrijke brief hierbij gaat.

De verspreiding der Verklaring schijnt gunstig te werken. Daarom stelt Pierson voor om die Verklaring, als verkrijgbaar, even als vroeger de Noodiging, in de dagbladen te annonceeren. Wat dunkt u? In alle gevallen kan het niet dan goed zijn dat de Verklaring zooveel mogelijk verspreid worde, al is het dan ook vooreerst nog wat irregulier.

Met al het door u verder medegedeelde ben ik het volkomen eens, bijzonder wat de bekorting der debatten betreft.

CXVII.

Amsterdam, Augustus 1848.

*** De Verklaring van Augustus 1848. Voorloopige ontwikkeling van het embryo der declaratie van October 1847. Zie pag. 291.

Lieve Vriend en Broeder! Met veel genoegen las ik de Verklaring. Ik geef omtrent een enkele uitdrukking hier en daar eene zeer geringe verandering in consideratie. Het spreekt van zelve dat de finale redactie aan u blijft overgelaten, zonder verdere mededeeling aan mij.

Tot de voorgestelde verandering behoort, behalve het aangeteekende op punctuatie en hier en daar een woord, nog het voorstel 1°. eene kleine inlassching. Na de woorden: een geloof, dat den heiligen eenmaal overgeleverd is, zag ik nog gaarne het denkbeeld uitgedrukt: en dat daarom wel voor steeds nieuwe ontwikkeling uit zich zelve, maar nimmer voor veroudering of verandering vatbaar is. 2°. voor het woord: onder vernieuwing liever: bij ontwikkeling, in alle gevallen liever de praepositie bij dan onder.

Die conjunctie en, bl. 4 en vooral ook bl. 2 zal, weggelaten zijnde, den zin krachtiger maken. [1])

Doch, als gezegd is, aan uwe beslissing zij het verbleven.

Nogmaals mijne bijzondere zamenstemming met de Verklaring, ook de bij te voegen slotbepaling. Zoo zal onze meeting van zelve reeds een meerdere vastheid van strekking en standpunt ontvangen, en wij ons bij eene voorloopige verklaring van beginsels kunnen houden, die, gelijk zij reeds zelve eene ontwikkeling is van het embryo der declaratie van October l. l., wederom, naar aanleiding der omstandigheid en de bewegingen in Kerk en Synode, met Gods hulp en onder Zijne leiding, nieuwe ontwikkeling zal kunnen ondergaan of voortbrengen.

Ik heb goeden moed, met God, ten aanzien onzer meeting. Alleenlijk aan mij, vrees ik dat gijl. in de zaak der Kerk zoo zeer weinig hebt. Ik ben er zoo weinig te huis, een zoo uiterst onpraktisch mensch. Ik vraag mij dikwerf, deugt een dichter wel ergens toe, waar het aankomt op maatschappelijk overleg en wijsheid? En ik ben waarlijk geene uitzondering. Hetgeen mij ophoudt, is de overtuiging dat ik mij niet mocht onttrekken. De Heer doe het gelukken!

Beets, hoezeer ik zijne bezwaren begrijp en eerbiedig, zal, vooral bij de lezing van de artikelen der Verklaring, ons wel naderbij komen. [2]) Koenen zal de vergadering bijwonen. Ook Ds. Sanders heeft zich bij mij aangemeld tot datzelfde einde. De inliggende brief van Prof. Tijdeman ontfang ik zoo even. Deel s. v. pl. den inhoud mede aan de vrienden, en doe mij den brief zelven, met uwe gedachten over zijn voorstel, na gebruik terug geworden.

De bekendwording der Verklaring vóór de meeting zooveel mogelijk, acht ik alleszins wenschelijk voor eene betere orde en rijper beraadslaging op den dag zelve. Zou het goed kun-

1) De beide eerste veranderingen zijn opgenomen. Waarop de derde doelt, herinner ik mij niet.

2) Ach neen! — Zie evenwel p. 340.

nen zijn, exemplaren te zenden aan dezen en genen, als b. v. aan Oosterzee en vooral Doedes (wiens art. in de Gids verschenen is) aan Prof. Tydeman, aan Bruinier, Sanders, anderen?....

CXVIII.

Amsterdam, 7 Augustus 1848.

Lieve Vriend en Broeder! Heldring is ook hier voor de Een-cents-daags-zaak. Wij spraken recht aangenaam met elkander. Hij had den brief van van Toorenenbergen, behoudens zijn eigenaardig standpunt, wel kunnen aannemen, en zich met onze Verklaring vereenigen. En ik begrijp dit zeer goed. In den grond zijn de beide richtingen bij een iegelijk onzer. De vraag is maar om ze goed te plaatsen. Het Hervormde kan immers niet anders dan ondergeschikt aan de Kerk der toekomst zijn. Beiden zijn toebetrouwde panden aan het geloof.... Met broederlijke heilbede, uw liefh. Vr.

Aan Mr. I. da Costa.

's Hage, 7 Aug. 1848.

Waarde Vriend en Broeder! Een paar woorden, allereerst om u dank te zeggen voor Israël en de volken, en u op deze nieuwe poging ter prediking van het Evangelie, gelijk mede op uwe beschouwing van Lucas, den rijken zegen te wenschen van Hem, die den wasdom geeft en de harten opent door zijnen Geest.

Voorts een en ander over den 18den. — Van N. heb ik nu weder een brief in geheel tegenovergestelden zin.[1]) Dit is ver-

1) Zie p. 335.

heugend voorzeker, maar het zou niet kwaad zijn, indien wij, in het gevoelen van heden, voor het gevoelen van morgen eenige zekerheid hadden. — Afgescheidenen hebben zich tot mij gewend. Volgens onze afspraak, heb ik hun geantwoord dat hunne tegenwoordigheid op deze vergadering, tot herstel in het kerkgenootschap zamengeroepen, naar ons inzien, niet zou voegen, en ook ter bereiking der hereeniging, die zij en wij wenschen, eer schadelijk dan voordeelig wezen zou....

Van Beets ontving ik, nadat ik hem het Programma medegedeeld had, een paar vriendelijke regels. [1]) Gelukkig is onze hoop en kracht niet bij de menschen.

Van harte, als altijd, uw u zeer lief h. Vr. en Br.

Aan Mr. I. da Costa.

's Hage 10 Aug. 1848.

Waarde Vriend en Broeder! Ik zou nog al inclineeren om, wanneer de voorzitter het standpunt der Commissie en het oogmerk der Vergadering zal hebben gepreciseerd, terstond (zonder voorafgaande opzettelijke ontwikkeling door de leden der Commissie) de alineas, een voor een, voor zoover men het verlangt, in discussie te brengen. Ik meen dat wij hierdoor de gelegenheid tot misverstand tusschen de leden der Commissie grootelijks afsnijden, en daarbij de overwegingen zeer zullen bekorten; iets, hetgeen mij dubbel wenschelijk voorkomt om den zeer beperk-

---

1) „Hiernevens het Programma terug. Ik geloof dat het, zoo als het daar ligt, de punten die behandeling vereischen, zeer goed opgeeft en andere, waarvan de behandeling precair is, ter zijde laat. Eenige meerdere duidelijkheid ware wellicht in het algemeen wenschelijk, doch uwe bedoeling is concise en keurig uitgedrukt. Dank voor uwe belangstelling in mijne weinigheid. De Heer geve ons te zijn en te doen, of te laten, wat goed is in Zijne oogen!"

Heemstede, 3 Augustus.

ten tijd ook aan de meer praktikale voorstellen en zamensprekingen, bepaaldelijk aan het idée van Tydeman, te kunnen besteden.

Het getal dergenen, die zich aangemeld hebben is, dunkt mij, nog zeer gering. Ik vrees dat onze oproeping een nieuw bewijs opleveren zal van de onverschilligheid en de vooroordeelen bij velen, ook dergenen, van wie wij ondersteuning en gemeen overleg zouden mogen verwachten.

Mij dunkt dat Afgescheidenen niet in de termen vallen der Uitnoodiging, dewijl het blijkbaar om herstel van het regt der Hervormde gezindheid in het Kerkgenootschap te doen is. Althans ik heb, zoo ik meen, volgens afspraak, in dien zin geantwoord aan Brummelkamp en aan Afgescheidenen te Kampen, die, geloof ik, nagenoeg in dezelfde categorie als die van de Helder zijn, en hun te kennen gegeven dat, naar ons inzien, hunne tegenwoordigheid op deze vergadering, voor die hereeniging, welke zij en wij wenschen, zeer nadeelig zou kunnen zijn.

Hebt gij nog iets van Beets vernomen? Sécretan is vol moed en ijver. Mogt er zegen op onze pogingen worden verleend door Hem, wiens kracht zich ook in de zwakheid dergenen, die op zijne beloften vertrouwen, verheerlijken kan en wil!

Van ganscher harte,

T. T.

Aan Mr. I. DA COSTA.

Oud-Wassenaar 11 Aug. 1848.

Waarde Vriend en Broeder! Ik heb niet veel opgewektheid om een Concept-Adres aan de Synode te stellen. Casu quo zou het zeer kort kunnen en ook, dunkt mij, moeten zijn. Ten aanzien der Academiën zouden, naar mij voorkomt, inzonderheid twee punten aan Z. M. moeten worden gevraagd; op grond van het regt der Herv. Gezindheid op haar kerkleer en van het onregt, dat ook van Gouvernementswege, door benoeming van vij-

andige hoogleeraren, der Kerk aangedaan is; 1°. gebruik van het regt van benoeming, zoo lang dit nog door Z. M. uitgeoefend wordt, in een anderen zin en geest; zoodat ten minste aan de hoogescholen, naast de bestrijding, ook de verdediging der kerkleer worde geleerd; 2°. afschaffing van verpligting tot collegie-houden bij den Professor, in verband met bepalingen omtrent privaat-docenten, enz.

Denk eens hierover. Ik kan evenwel niet ontveinzen dat ik allengskens tegen alle Adressen eenig bezwaar heb. Ik zou hierover in lange ontwikkelingen moeten treden; maar gij verstaat mij, wanneer ik mijne gedachten dus resumeer; wij moeten, in de tegenwoordige omstandigheden, niet zoo zeer vragen als wel (door het gebruik van geestelijke wapenen) eene positie nemen, ten gevolge waarvan hetgeen wij verlangen, ons niet meer kan worden ontzegd.

Hiermeê een begin te maken, zou, mijns inziens, het eigenlijke doel onzer Vergadering moeten zijn.

Den grond te leggen tot een blijvend en kerkelijk gemeen overleg dergenen die de vereeniging van licht en duisternis, van waarheid en leugen, van Evangelie en anti-christelijke leer in dezelfde Gemeente, als ongerijmd, verderfelijk, en, blijkens de Levensgeschiedenis en de Belijdenisschriften der N. Herv. Kerk, als wederregtelijk beschouwen.

Zou dit niet wenschelijk, niet pligtmatig, en zou het niet zeer mogelijk zijn?

Gesteld de Vergadering vereenigt zich met de Verklaring, zouden wij dan niet op die Verklaring en op die van October 1847 (welke nog meer ons dogmatiek standpunt preciseert) adhaesiën ook buiten de Vergadering, vooral van Predikanten en Kerkeraden, kunnen vragen? Velen, die uit zwakheid (van welken aard ook) niet tegenwoordig zijn, zouden waarschijnlijk daarin geen bezwaar hebben (bijv. mannen als le Roy, Engels, Moorrees, Taats, enz.) Van verscheidene kerkeraden (blijkens den brief uit Zwijndrecht en die van Ds. du Cloux aan Heldring) zouden wij even-

zeer adhaesiën ontvangen. De geloovigen zouden in bijzondere localiteiten, op grond hunner overeenstemming met die gelegde beginselen, tegenover ontrouwe kerkeraden, ter handhaving van de regten en belangen der gemeente, eene meer entschiedene en werkzame houding kunnen aannemen, enz.. Er zou aldus van lieverlede en openbaarlijk een band ook tusschen de geloovige leeraars worden gelegd, waardoor zij, door gezamenlijke toespraak en raadgeving aan de Gemeenten, met kracht en zegen zouden kunnen verrigten wat hen in deze tijden, nu het kerkbestuur in vijandige handen geraakt is, betaamt; en, zonder zich aan de Synode, als administratief ligchaam, te onttrekken, in de handhaving der waarheid zouden te werk gaan, als de ware representatie der Gemeente, als de voorgangers der geloovigen in de bestaande kerk.

Dit kwam mij dezer dagen meer en meer duidelijk voor. Denk er eens over; communiceer dit denkbeeld ook eens aan Pierson, en meld mij uwe opinie.

Mij dunkt dat wij wel in het oog moeten houden dat, in verband met onze Noodiging, de Vergadering regt heeft, een bepaald advies van ons te verwachten; dat de leiding en impulsie moet komen van de Commissie; dat wij, in eene zoo gewigtige zaak, zooveel mogelijk is, vooraf moeten weten wat wij bepaaldelijk bedoelen; dat, hoewel ons beramen, zonder hooger zegen, niets baat, het beramen pligt is, en dat het beraadslagen, redigeeren, enz. wanneer het aan de Vergadering zelve, zonder een voorafgaand tracé, overgelaten wordt, op verwarring, op overhaasting, op al hetgeen wij wenschen te vermijden, uitloopen zou. — Van harte, en, met heilbede voor u en ook voor dit ons gewigtig werk, als altijd,

T. T.

CXIX.

Amsterdam, 19 Aug. 1848.

Lieve Vriend en Broeder! Ik hoop dat deze letteren u nog aan de station mogen vinden, waarbij ik u nog zoo gaarne met een woord melde dat Ds. Bruinier, kort na onze conferentie bij mij was, en de beide adressen aan de Synode en Z. M. geteekend heeft. Hetgeen hem van onze vergadering bekend was geworden door Ds. Callenbach had de laatste bezwaren bij hem doen wegvallen. Zeer verlangde hij u ook te danken voor de vriendelijke toezending uwer schriften. Hij scheen met den gang der zaak in alles zeer ingenomen.

Hiernevens ook nog eene adhaesie van een der sprekers van gister, die geen gelegenheid gevonden had, de Verklaring te teekenen, en zoo gaarne ook aan deze onmiddelijk zijn naam wenschte te verbinden.

Tydeman was hier ook nog een oogenblik. Recht wèl in alles, uitgenomen zijn bezwaar om de Adressen te teekenen, wegens het eerste, maar vooral het laatste alinea der verklaring.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Hage, 29 September 1848.

*** Over de Bijeenkomst van 18 Aug. werd uitgegeven het Verslag van de Hervormde Gemeente. — In die Vergadering was gewezen op de wenschelijkheid eener locale voortzetting van het aangevangen werk. Door adhaesie aan de Verklaring, langs den in elke Gemeente meest geschikt bevonden weg.

Van daar in 's Hage, 1°. de Kennisgeving aan den Kerkeraad der Ned. Herv. Gemeente; in verband gebracht met den plaatselijken toestand, en waarvan een onzer geëerbiedigste stadgenooten L. R. Gevaerts, de eerste onderteekenaar was. — 2°. De Vergadering van 2 October, waar de Verklaring voorgelegd werd.

Waarde Vriend en Broeder! Ik moet volstrekt weder eens eenig schrift van u zien. Voorzeker ook ik had u sedert lang moeten schrijven; maar gij weet, het valt mij somtijds niet

gemakkelijk. Heden zijn hand en pen nog al gewillig, en ik maak er gebruik van. Ik heb het nog al druk gehad met de opstellen voor onze Haagsche bijeenkomst, op aanstaanden Maandag. Singendonck zal u daaromtrent reeds het een en ander gemeld hebben. Mogten wij daar, in onze zwakheid, evenzeer als te Amsterdam, ondersteund en geleid worden! Het stuk aan den Kerkeraad heeft geheel eene locale kleur en treedt nog al in bijzonderheden, om alzoo de door ons gelegde beginselen in toepassing te kunnen brengen.

Wat zegt gij toch van de politieke omstandigheden? Met elken dag zie ik, menschelijkerwijs gesproken, de toekomst donkerder in. Ik houd mij overtuigd dat wij zeer zware tijden te gemoet gaan. Een door het ongeloof gedesorganiseerde Maatschappij: een zoeken van hulpmiddelen in eene verhoogde toepassing der oorzaak zelve van het kwaad, en nagenoeg geen blijk van eenigen invloed der Christelijke beginsels, die ter stuiting van de vaart naar den afgrond eenige prakticale beteekenis heeft.

De Dubbele Kamer zal alles of bijkans alles goedkeuren. Ik hoop dat, in het weinige goede dat wij alzoo verkrijgen, er voor ons bij de fraaije woorden ook eenige realiteit zal zijn. Ik moet er aan twijfelen, wanneer ik zie dat wij (ook thans nog, na al wat er omtrent het principe gezegd is) wederom sedert maanden uitzien naar eenig antwoord op ons herhaald request om eene bijzondere school alhier.

Meld mij eens hoe het met de school te Amsterdam gaat. Doe mij vooral ook iets hooren van u zelven en van uwen arbeid. Wees met uwe lieve vrouw hartelijk van ons gegroet, en geloof mij, als altijd, T. T.

CXX.

Amsterdam, 2 October 1848.

Waarde Vriend en Broeder! Ook van mijne zijde is er sints weken groot verlangen, iets van u te vernemen, en u

van hier te doen vernemen. Doch ik had en heb het steeds, met eenen arbeid, die al mijnen tijd en inspanning vordert, nog al druk. Mijne historie der Joden bracht ik zoo gaarne spoedig genoeg ten eind, dat het geheel nog dit jaar het licht moge zien. Daarbij komt dat eene waardige Engelsche vriendin, alhier bij Jamieson gelogeerd, hare krachten heeft begonnen te beproeven aan een Engelsche vertaling van dat werk, tot welk einde dan nu door mij, naarmate het geschreven of gedrukt wordt, eene overzetting in het Fransch gegeven wordt, hetgeen tijd vordert. Daarbij was ik, om u te schrijven, gedurig wachtende op de exemplaren van mijne twee Hymnen, [1]) die ik u voor het oogenblik nog alleen kan toezeggen.

Dank intusschen voor uw altijd gewenschte schrijven. Met groote belangstelling zie ik de uitkomst uwer vergadering tegen morgen avond te gemoet. De Heer zij in uw midden, en sterke en leide u, gelijk gij daarvan, en wij met u, de liefelijke ondervinding hadden op den 18den Augustus. Uw voorbeeld in den Haag zal van gewicht zijn voor alle de overige Gemeenten in ons land. [2]) Ik geloof dat de belangstelling van velen opgewekt is in deze aangelegenheid. Onze Octobervergadering zal, door hetgeen sedert April l.l. plaats had, te belangrijker zijn. Ds. Bruinier had plan er te komen.

Wat zal ik op uwe vraag omtrent de politieke zaken zeggen? Ik gevoel mij zoo weinig te huis op dat gebied. De teekenen der tijden bij oogenblikken doen den grooten afval, als niet slechts nabij, maar reeds werkelijk dáár, vermoeden. En toch! zou terugkeer tot eenig voorleden, hoe ver of nabij ook, mogelijk, zou het wenschelijk zijn? Ook onze oogen moeten, dunkt mij, meer dan ooit op de toekomst zijn, de toekomst des Heeren.

---

1) God met ons en Zit aan mijne rechterhand.

2) Voor alle? — Behalve in onze eigen stad, waar veeljarige verbolgenheid (manet altâ mente repostum) gewekt werd, ging onze locale trouwhartigheid schier onopgemerkt voorbij.

En intusschen leere Hij ons zijnen wil verstaan en volgen, ten aanzien van alles dat Hij uit de beweging zelve des tijds aan zijn Koningrijk en waarheid wil dienstbaar maken.

Het uitstel van antwoord op uw adres wegens de bijzondere school der 1ste klasse is inderdaad niet bemoedigend voor hetgeen wij in dit opzicht van den nieuwen staat van zaken te wachten hebben. Evenwel is het eenigzins uit de drukte van het oogenblik te verklaren, en meende ik van Koenen verstaan te hebben, dat de gouverneur van Z. Holland hem daaromtrent in een eerder hoop gevenden zin geschreven had.

Wees hartelijk gegroet en breng onze groeten ook aan uwe lieve Egade over.

Aan Mr. I. DA COSTA.

's Hage, 7 October 1848.

Waarde Vriend en Broeder! Dank voor uwe letteren. Ik zie uit de Vereeniging dat reeds den 2den Woensdag, dus den 11den dezer, de bijeenkomst te Amsterdam is. Ik wensch zeer te komen; of het mij doenlijk zal zijn, is eene andere vraag. Wees zoo goed mij een en ander te melden omtrent hetgeen gij over de vergadering denkt, over de onderwerpen, die ter behandeling voornamelijk te pas komen, enz. enz. Zou Beets er komen? Ik verlang zoo te vernemen hoe hij thans oordeelt over onze positie. Het is toch zeer jammer dat juist hij, op wiens medewerking wij zooveel prijs stellen, zich niet bij ons schijnt te kunnen voegen. Eene eenvoudige en openhartige gedachtenwisseling daarover zou ik op onze bijeenkomst zeer wenschelijk achten.[1]) — Ik hoop dat gij onze Kennisgeving aan den kerkeraad hebt ontvangen. De bijeenkomst van 2 October

1) Den 11den October mogten wij ook Beets ontmoeten. Zeer verblijdde mij zijne warme aanbeveling van de Bijbelsche Geschiedenissen van ZAHN.

is zeer goed afgeloopen; alleen ontbrak er wat meer discussie vóór de adhaesie; men was bijkans al te volgzaam en eensgezind. Nu, dit is een gebrek, waarin op den duur wel eenige verbetering kan worden voorzien. De redevoeringen van v. Reede v. Oudtshoorn en van v. Lijnden in de Dubbele Kamer zult gij met veel genoegen lezen. De goede beginselen worden dan toch gerepresenteerd. De debatten in de kerk-vergadering te Parijs zijn zeer belangrijk. [1])

Als altijd, met u bekende gevoelens en heilbede voor al wat u lief is.

T. T.

CXXI.

Amsterdam, 10 November 1848.

*** Een hartelijk woord van deelneming bij het overlijden van mijn oudsten zwager, den Heer J. van der Hoop. Na een kwijnend leven, oefenschool van christelijk geduld.

Lieve Vrienden! Het nieuwe verlies, sints lang door u te gemoet gezien, is dan nu werkelijk ondergaan. Diep gevoelen laat zich de weemoed uwer harten bij dezen herhaalden rouw; maar ook uw troost en bemoediging daarbij, ook uwe blijde gemeenschap in dien troost met de veel beproefde waardige moeder. Wat zullen wij tot deze dingen zeggen? met woorden laten wonden zich niet heelen. Maar het Woord onzes Heeren is kracht, en zijn Geest is balsem. Het overvloedige deel aan deze belofte is onze vurige wensch voor u, lieve vrienden! in uwe

---

1) Treffend was de eenzelvigheid der gedragslijn èn van Adolphe Monod c. s. te Parijs, èn van de kerkelijke bijeenkomst te Wittenberg in September met onze Verklaring te Amsterdam. — Zie mijne Kerkelijke Bijdrage, 10 Augustus en 2 October 1848.

Van eene Verklaring als die van 18 Augustus, schrijft Monod: „Loin d'être une vaine protestation, comme on l'a dit, cette déclaration serait très importante et pourrait devenir le germe de l'Eglise améliorée.

droefheid, Gode zij dank, eene droefheid ook over den ontslapenen niet als degenen, die geene hope hebben.

Sints lang hebt gij wellicht eenig schrijven van mij verwacht; ik mijnerzijds verlangd van u. Uit de belemmering, die mijne correspondentie door meer dan ooit drukken en zich als ophoopenden arbeid ondervindt, ontleen ik mijne ontschuldiging voor mijn stilzwijgen, en verklaar ik mij zeer gemakkelijk, naar evenredigheid, dat mijner vrienden.

Mijne Lezingen in den Haag, voor welke ik uwe gebeden vraag om den eenig vruchtbaarmakenden zegen, openen mij het uitzicht u dezen winter zoo veel meer te zullen mogen ontmoeten en met u over vele dingen (te veel en te belangrijk schier voor pen en inkt) te spreken. Pierson heeft een Adres ontworpen om bij den Kerkeraad alhier in te dienen, en ter kennisse der Gemeente te brengen door den druk. Wij hopen daarover heden avond te confereeren en tot een besluit te komen.

Weest innig gegroet van uw liefh. vr. en br.

Aan Mr. Is. da Costa.

's Hage, den 6 December 1848.

Lieve Vriend en Broeder! Zoo even ontvang ik het bericht van het overlijden van uw Zoon. Viel mij het schrijven somwijlen (hetgeen vooral ook weder in de voorlaatste weken het geval was) niet zoo uitermate moeijelijk, gij zoudt sedert lang, niet enkel door Singendonck of door mijne lieve vrouw, schriftelijk blijk mijner trouwens voor u niet twijfelachtige belangstelling gehad hebben. De Heer, die voor alle wonden balsem heeft en geven wil aan degenen, die Hij in zijne wijsheid en liefde beproeft, ondersteune u en uwe vrouw; vertrooste u en de lieve moeder, gelijk Hij u en haar reeds zoo dikwerf, onder velerlei leed en smarten, getroost en ondersteund heeft. Levensver-

lenging, bij zooveel ontbering en lijden, kon, nu althans, voor uw Willem naauwelijks worden gewenscht, en wij verblijden ons dat hij, gelijk we van Capadose vernamen, u en uwe vrouw, ook nog in de laatste dagen, woorden achtergelaten heeft, die voor het hart der ouders tot verzachting mogen zijn. Nu, lieve vrienden! beiden groeten wij u op het hartelijkst, wij gedenken uwer in onze gebeden; wij wenschen dat de Heer u in alles nabij zij.

Steeds uw u zeer liefh. vr. en br.

1849.

CXXII.

Woensdag avond 10 Januarij 1849.

*** Gelukwensching met de benoeming tot lid der Tweede Kamer. Uit hoofde mijner godsdienstige en politieke zienswijs. — Zie de Toespraak aan de kiezers der Districten Gorinchem en Harderwijk; districten waar ik, van persoon, bijkans of geheel onbekend was.

Waardste Vrienden! Terwijl ik mij voorstelde u met een vliegend woord onzer aller blijdschap te zeggen wegens den uitslag der Harderwijksche verkiezing, voorkomt mij het billet van onze lieve deelnemende vriendin. Zij hebbe dank ook voor de wenschen, waarmede uw beider liefde den dag die, zoo ik hem beleven mag, mij wederom een gewichtigen jaarkring zal sluiten, vooruitloopt. Ja leere de Heer ons door zijne genade van alle lief en leed zeggen met die Sunamitische: Het is wel! Morgen hoop ik u, al is het ook van verre slechts, te zien. De afspraak met Capadose was dat ik deze reis bij hem zoude logeeren. Doch zoo gaarne bespreek ik, onder anderen, eens met u op ruste de belangrijke brochure, waarmede gij, Waarde Vriend! uw nieuwe loopbaan voorbereidt. [1]) Ik stel u dus voor, zoo gij mij hebben kunt Maandag

1) Het eerste stuk van Grondwetherziening en Eensgezindheid. De Staatshervorming van 1848 in de eigenaardigheid van haar drijfveeren geschetst. —

De uitgaaf dezer brochures (later de Verscheidenheden) was, zoo als da Costa het aanduidt, in mijne exceptionele positie, (bij gemis van een Dagblad) ter ondersteuning mijner parlementaire werkzaamheid onmisbaar.

22 Januarij, of Maandag 5 Februarij? Uw decisie verneem ik dan wel morgen op den dag bij Capadose. In haast.....

CXXIII.

Amsterdam, 25 Januarij 1849.

Lieve Vrienden! Mijne herinneringen op nieuw van ons onvergetelijk zamenzijn laten zich in een enkel woord zamenvatten. Psalm 133: 1. — Ja. Hij gebiedt, waar liefde woont, den zegen. Hij storte die liefde uit in onze harten door den H. Geest. Dáár is kracht en blijdschap en goede moed onder de bangheid der tijden en des levens. In Christus zij het middelpunt van onze vriendschap, van alle onze affectie.

Op de terugreis had ik het goed. Verrassend was mij nog de ontmoeting met Capadose en zijne vrouw, met wien ik tot Leijden spoorde. Van dáár maakte ik de reis met u in den geest, bij het lezen van uw meesterlijk en liefelijk N°. 2. Uw programma, dus ontwikkeld[1]), is uitlokkend en hoop gevend, zoo er nog eenige verwachting voor Nederland is. — Alleenlijk dat geven van de hand ook aan den bonâ-fide RADICAAL[2]) zal het

---

1) „De Antirevolutionaire partij hier te lande in haar beginsel en kracht. — Hier werd het Entweder — oder gesteld. Geen drie, twee partijen zijn er. De eene, die onder velerlei wijzigingen de Revolutieleer in beoefening brengt; de andere, welke haar onder alle vormen bestrijdt.

2) Het paradox was, dunkt me, behoedzaam geredigeerd.

„Zonder het standpunt, waarop ik gewetenshalve blijf, te verlaten,... reik ik, in opregtheid, de hand aan den Roomsche en aan den Israëliet; aan dengene die conservatief, liberaal of zelfs radicaal is, of meent te zijn; te weten wanneer ik... geen reden heb om in twijfel te trekken dat zij.., een iegelijk in zijn geloof en naar zijn inzigt, bereid zijn om deel te nemen aan een krijg, waarin het heilig erfgoed der menschheid, door de leugenprofeten van den huidigen dag, met leerstellingen, voorzeker niet aan bovenaardsche wijsheid ontleend, in arren moede bedreigd wordt."

mogelijk zijn? is dat zelfs in principe denkbaar? — Wordt verder in alles van den Heer geleid, gesterkt, verblijd, waardste Vrienden! — Te huis vond ik mijne vrouw niet zoo wel als ik haar gelaten had. Verkoudheid en vele aandoeningen werkten nog al op haar geschokt gestel. Thands vlei ik mij dat het beter gaat; althans de spanning op de borst schijnt zich in een gewone verkoudheid op te lossen.

Hiernevens, volgens uw verlangen, eenige staaltjes van mijnheer Opzoomer. — Zij zijn nog niet van de ergste soort; en toch is er de geest van den kleinen hoorn uit te kennen, die groote en lasterlijke dingen spreekt.

CXXIV.

Amsterdam, den 30 Maart 1849.

Geliefde Vriend en Broeder! Met wat uitnemend genoegen ontfing en las ik uw vierde stukje, zijne voorgangers wel waardig, hoezeer N°. 3 bij mij nog altijd de kroon spant. [1]) Gij hebt den verwaten nieuweling [2]) daarin met triumfeerende dialektiek op zijne plaats gezet, en, wat meer zegt dan dit, een getuigenis afgelegd, dat weêrklank in vele gemoederen, — voor het minst in vele gewetens, ook dergenen die op een ander terrein dan wij staan, — moet gevonden hebben. En zoo verneem ik het ook hier en daar werkelijk. Overigens hebt gij ook den Minister [3]) niet minder mild zijn deel gegeven dan den Hoogleeraar. Misschien

---

1) N°. III. De Revolutionaire partijen. Reactie, Behoud, Revolutie. — N°. IV. Donker Curtius. — Guizot. — Het Nederlandsche Volk.

2) Opzoomer, den scherpzinnigen denker, die, eenmaal op een dwaalspoor geraakt, met onverschrokkenheid, langs den met het rigtsnoer der syllogismen afgebakenden weg, in de eenmaal gekozen rigting vooruit gaat.

3) Donker Curtius.

is het persoonlijk aan den eersten nog ruim zoo goed besteed als aan den tweede.

Verlangend zien wij uit naar N°. 5. Doch laat mij niet vergeten u te zeggen hoe uwe gebruikmaking van Guizot's jongste schrift [1]) mij behaagd heeft en verheugd. Ik had meer of min in de verte iets analoogs beproefd bij mijne jongste Lezing in het Nut van het algemeen, alwaar ik voor een zeer talrijke schaar uit burger- en volksstand het begrip der wording van de menschelijke maatschappij en der inzetting van de machten die haar regeeren uit Geschiedenis en Bijbel, (naar de analogie der wording van de menschelijke taal, der inzetting van het huwelijk, des oorsprongs van de familie) tegenover de ongoddelijke Volkssouvereiniteit trachtte te ontwikkelen. Bij mijne opkomst, zoo ik wel heb, niet zeer gunstig onthaald, eindigde men met opmerkelijke toejuiching, en ik vernam later dat de voordracht eenigen indruk had gemaakt.

Zoo ga het u op ruimer schaal en in hooger kring, waardste Vriend! nog veel meer en overvloediger, naarmate van het hoog belang uwer roeping in het midden der Vertegenwoordiging! Mijne gebeden vereenigen zich met die van velen, dat gij gesterkt moogt blijven tot het krachtig getuigenis, hetwelk gij ook aldaar reeds mocht afleggen bij aanvang. Word daarbij ook naar het lichaam gesterkt, door de troost- en krachtgevende nabijheid van den Heer, wiens wij zijn.

Met genoegen zie ik u onder de Rapporteurs gekozen, bepaaldelijk omtrent de wet op Vereeniging en Vergadering. Daar zijt gij nu en plein combat. [2]) Maar wel ons, wiens baniere

---

1) De la Démocratie en France (1849). — De laatste, de voornaamste waarborg eener betere toekomst is l'esprit religieux. — „Ne disputez pas aigrement avec la religion; ne redoutez pas les influences religieuses, les libertés religieuses; laissez-les s'exercer grandement, puissamment; elles vous apporteront en définitive plus de secours que d'embarras."

2) Inderdaad. Zie p. 352. — Ten blijke dat het Christelijk-Nationaal beginsel tegen de Revolutie, ook in het onregt van vreesachtige terugwerking, gekant is.

(geloove slechts ons hart met meer en meerdere blijmoedigheid te alle tijd) de Heer is.

Ik hoop u Maandag even te komen zien, schoon wel vreezende dat ik u niet vinden zal. Des avonds althands zal ik u onder mijn gehoor wel moeten missen wegens het diner bij Z. M. — Nu, ook daar geve de Heer u het woord in de opening uwer lippen.

Wanneer bespreken wij eens weder meer dan een mij aangelegen punt? Ik vrees dat daartoe nu in lang geene gelegenheid wezen zal. — Of gij nog den 18en April kunt komen bijwonen?[1]) — Groet van ons op 't innigst uwe vrouw.

Aan Mr. I. da Costa.

's Hage, Maart 1849.

*** In de Commissie van Rapporteurs over de Voordragt op het regt van Vereeniging werd ik belast met het Verslag. Aldus had ik gelegenheid terstond te doen uitkomen het principiële mijner oppositie tegen een reactionnair Kabinet. Vooral in de bij velen nog al opzienbarende zinsneê: „Men is van oordeel geweest, dat het Voorstel... eenigermate de droevige strekking aantoont eener staatkunde die, voor de gevolgen der beginselen door haar gehuldigd bevreesd, gaarne bij de wet het gebruik bijkans onmogelijk maken zou der vrijheid, die zij, met ophef, als een der meest gewigtige volksregten, in de Grondwet heeft gebragt."

Waarde Vriend en Broeder! Ik acht het in de tegenwoordige omstandigheden geheel onnoodig, dat er van de zijde der Christenen eenige poging, in verband met de wet op de Vereeniging, bij de Staten-Generaal worde gedaan. De Tweede Kamer is, èn omtrent dit onderwerp, èn ten aanzien der vrijheid van bijzonder onderwijs, tot dus ver zeer welgezind. — Uw voornemen om, zoolang wij geen eigenlijk politiek orgaan hebben, het Bijblad der Vereeniging daarvoor te gebruiken, komt

---

1) De Bijeenkomst van Christelijke vrienden. Dit is mij ondoenlijk geweest. Uiterst belangrijk was ze om *a.* den ijver voor de Christelijke Normaalschool *b.* de discussie over de aanstaande onderwijswet.

geheel met mijne wenschen overeen. Evenwel zou het volstrekt noodig zijn dat, ter bereiking van het oogmerk, met de doorgaande redaktie iemand belast wierd, der zake kundig en te midden der politieke aangelegenheden en verwikkelingen van den dag geplaatst; zoodat de belangrijkste onderwerpen, die regtstreeks of zijdelings de dierbaarste en heiligste regten van Kerk en Vaderland betreffen, met eenparigen gang en vastheid van beginsels en bedoeling, naar den eisch der omstandigheden in overweging wierden gebragt. In dergelijke onderneming mijner vrienden zou ik een krachtigen steun hebben, een steun waarvan ik het gemis sedert lang, en vooral nu, dagelijks gevoele. Even als gij, heb ik aan Mackay [1]) en Singendonck [2]) gedacht, doch ik heb reeds meermalen daarover mijne gedachten aan hen medegedeeld; en zou het wenschelijk achten dat er door u eene regtstreeksche opwekking aan hen gerigt wierd. [3])

Wees met de uwen op 't hartelijkst gegroet van

T. T.

Aan Mr. I. da Costa.

's Hage, 5 April 1849.

*** Rouw over Koning Willem II.

Lieve Vriend en Broeder! Ik ben inderdaad verlegen waarmeê mijne dankbetuiging te beginnen. Ik ontving van u het laatste stuk van de historie der Joden, met welks lezing ik spoedig hoop te beginnen. Voorts ontving ik, niet Zondag (dit was eene ware teleurstelling), maar gisteren uw treffend Gedicht. [4]) Gij hebt met kracht den indruk teruggegeven, dien de treu-

---

1) Die onverwijld in de Dubbele Kamer, den antirevolutionairen standaard op indrukwekkende wijs geplant had.

2) Zie p. 319.

3) De Staatkundige Bijdragen onzer vrienden (in de Vereeniging Christelijke Stemmen) werden mij weldra tot krachtigen steun.

4) Rouw en Trouw.

rige plegtigheid op menig hart gemaakt heeft en, onder de vele merkwaardige regels, is mij even aandoenlijk als juist voorgekomen, hetgeen gij omtrent de oorzaken van den dood gezegd of aangeduid hebt. [1]) Vooral ook ben ik erkentelijk voor uw vriendschappelijk voorstel, en echter (ofschoon ik zoo gaarne menigwerf een uitvoerig onderhoud met u zou hebben) zal ik ditmaal aan uwe uitnoodiging niet kunnen voldoen. Ik heb het zeer volhandig. Ook ik voel mij dikwerf vermoeid en zwak. Zelden heb ik mij zoo bedrogen als in mijn opstel over de Grondwetherziening. Ik dacht dat het met een of hoogstens twee stukjes ten einde gebragt zou zijn; en zie mijne Paaschvacantie wordt thans bijna geheel aan de bewerking van het vijfde stukje [2]) gewijd. Daarbij is er nog zooveel waaromtrent tegen de aanstaande hervatting onzer werkzaamheden onderzoek zou worden vereischt. Ik heb nog eenige, ofschoon flaauwe, hoop de zamenkomst van den 18den te kunnen bijwonen. Ook de Inhuldiging roept naar de Hoofdstad, en bij deze honderd redenen zal ik wel niet meer noodig hebben om u te doen zien dat eene overkomst ook in de volgende week mij bijkans onmogelijk is.

Iedereen roemt de orde en statigheid, en vooral den aandoenlijken ernst en de stilte, waarmeê de plegtigheid van gisteren is ten einde gebragt. En ook de houding van den nieuwen Vorst achter de lijkbaar en bij het graf, ook de eerbied aan zijne Moeder betoond, waren zoodanig als gij en ik, en elk die hem den zegen Gods toebidt, zouden hebben gewenscht.

Nu, lieve Vriend! eindig ik met den hartelijken wensch dat uwe gezondheid onder uw menigvuldigen arbeid, tot zegen voor

---

1) Ach! banden klemmend om het harte,
Ach! leed door zelfbedwang vergroot,
Ach! Vaderrouw bij Koningssmarte
Zijn wapens te over voor den Dood!

2) De Gids. De Nederlander. — Bedenkingen op eene welwillende kritiek van den Heer Heemskerk Bz. — Bescheiden verzet tegen de opvatting van Constitutionele Monarchie in de Nederlander; toen het orgaan van den heer van Hall c. s.

ons en voor velen worde gesterkt. Stel mij gedeeltelijk schadeloos door mij, zoo mogelijk, een uur te bepalen waarop ik u Donderdag zal kunnen zien, en wees met uwe vrouw hartelijk van ons gegroet.

CXXV. [1])

Waarde Vriend en Broeder! Ik kan onze jonge vriendin M. de Clercq niet laten vertrekken, zonder een letterschrift zoo wel als een mondelingen groet; ook vooral de uitdrukking van mijn dank voor de toezending en voor den inhoud van uw sous bande wel ontfangen N°. VI [2]). Gij gaat krachtig en overtuigend voort met de demonstratie, waarvoor veler oogen nog zoo blind schijnen te zijn, dat het niet aangaat de vrucht te veroordeelen zonder den boom, en de sappen met behoud en koestering van den wortel. Gij doet dit met eene verwonderlijke verscheidenheid van vormen en voorbeelden, en het kan niet anders, met Gods zegen, of gemoederen zullen hier of daar getroffen, of tot nadenken gebracht worden.

Periculeus evenwel komt mij voor het verwijt der gedurige mislukking van de aanwending der revolutionaire beginselen. Zijn de tegenovergestelde in de praktijk wel altijd gelukkig geweest? het zij in onze dagen, het zij in vroegere? Daar ligt toch iets nog dieper in de geschiedenis dan de betrekkelijke deugdzaamheid der beginsels van staatsrecht. Daar is de zonde, die in meerdere of mindere consequentie, in dezen of genen vorm, aan alle maatschappijen, ook bij het erkennen (daarom nog niet beleven) van betere beginsels, ten grondslag, of liever daarbij op den bodem ligt. Doch wat nood tegenover het ware beginsel van de Goddelijke inzetting, door u zoo manhaftig gehandhaafd?

Gelukken of mislukken doet niets af of toe in de vraag:

---

1) Zonder dagteekening.

2) Getemperde Monarchie onvereenigbaar met revolutionair Behoud.

wat is goed? wat van God? En voorts, voor de Kerk als voor den Staat: voor het tegenwoordige geldt alleen de vraag: Wat wilt Gij, Heer! dat wij doen of spreken, niet doen of niet spreken zullen? De hoop kan alleen zijn op eene van hooger hand gewaarborgde toekomst. Weest lieve Vrienden! innig gegroet. Blijf naar geest en lichaam gesterkt, en verkwikt van den Heer!

Aan Mr. I. da Costa.

's Hage, 17 Junij 1849.

Waarde Vriend en Broeder! Hiernevens met dank en beschaamdheid de Gids en de Academie-reis terug. Ik heb de terugzending vroeger van week tot week uitgesteld, omdat ik ze wilde gebruiken voor een van de menigvuldige plannen, tot wier verwezenlijking, thans vooral, tijd en gelegenheid ontbreekt.

Ik dank u ook voor uwe hartelijke letteren. — Ik moet u in bedenking geven of uwe vrees voor het periculeuse van mijn verwijt der gedurige mislukking van de revolutie-beginselen gegrond is. Gij vraagt: „zijn de tegenovergestelde in de praktijk wel altijd gelukkig geweest? het zij in onze dagen, het zij in vroegere?" Ik zou, dunkt mij, gerust met ja antwoorden. De zonde zal voorzeker, bij elke toepassing, haar kracht en invloed in menigerlei gebrek en verkeerdheid openbaren; maar het onderscheid blijft toch hierin bestaan dat de zonde, naarmate het een of het ander beginsel geldig gemaakt wordt, in dat beginsel medewerking of tegenwerking ontmoet.

Naar mijne opvatting althans, is het anti-revolutionaire Staatsregt niet anders dan de erkenning van de Souvereiniteit Gods, toegepast op de heiligheid van gezag, vrijheid, eigendom, huwelijksbetrekking, in één woord van objectieve waarheid en verkregen regt. Daarom begrijp ik niet wel den aard uwer oppositie; zij moet berusten op eene andere opvatting van het woord anti-revolu-

tionair. Ik ben hoog ingenomen met de geschriften van Stahl. Voorzeker Haller heeft meesterlijk afgebroken; maar hier wordt, dunkt mij, op veel meer praktikale wijs, de mogelijkheid van opbouwen getoond. Lees, zoo gij geen tijd hebt voor zijn uitvoeriger werken, de brochure die Revolution und die Constitutionnelle Monarchie, en laat ons toch aan anderen, vooral ook aan jongelieden, de bestudering aanraden dezer uitnemende gewrochten van Christelijke Wijsbegeerte en Politiek. Zoodanig tegenwigt zou niet te onpas komen in Nederland, waar men in het revolutionaire tijdperk, bijkans zonder uitzondering, onder den invloed van de politiek der meest oppervlakkige Fransche Journalisten gestaan heeft.

Voor de Kamer heb ik somtijds overvloed van werk. Weken zijn er, waarin men, dag aan dag, in de Vergadering of in de Sectie-bijeenkomst, den geheelen morgen besteedt.[1]) Dan komt er weêr eens eene plotselinge tusschenpozing, als het Gouvernement met zijn ontwerpen van Wet, enz. niet gereed is. De wet op het Lager Onderwijs is nu bij den Raad van State, doch ik heb er nog niets van gehoord. — Mijne gezondheid is over 't algemeen vrij goed; doch het schrijven valt mij somtijds zeer moeijelijk, anders zoudt gij meer en langer brieven ontvangen. De buitenlucht heeft aan mijne lieve vrouw goed gedaan; ofschoon zij spoedig vermoeid is, dat haar, bij velerlei drukten, niet te pas komt.

Vreesselijk heeft in sommige plaatsen de ziekte[2]) gewoed, te Delft, Dordrecht, Alphen enz. De geheimhouding, droevig ook in andere opzigten, bereikt zelfs het voorgestelde doel niet; de opgaaf is nog altijd minder beangstigend dan het gerucht. Mogt slechts, „waak en bid!" veler leus, dagelijks meer in waarheid ook mijne leus zijn! Aan afleiding en beslommeringen ontbreekt het in mijne tegenwoordige carrière niet.

Wees met de uwen hartelijk van ons gegroet.

1) Te midden der principiële onvruchtbaarheid van den geheelen politieken toestand. — Den 17en Julij ontving ik verlof voor eene Interpellatie omtrent het al dan niet bestaan van een homogeen kabinet.

2) De Cholera. Is het goed niet bevreesd voor de Cholera te zijn? Zie Verspreide Geschriften, II 137—139.

CXXVI.

Amsterdam, 9 September 1849.

Waarde Vriend en Broeder! Ik ben u sedert lang reeds een schuldenaar op de ontfangst van de beiderlei Exemplaren uws nummer VIII [1]), en zekerlijk acht ik mij van die schuld niet gekweten door het contra-geschenk van mijn laatste stuk van Israël en de Volken, dat u intusschen zal geworden zijn. Ik heb toch niet slechts te danken voor de toezending, maar ook voor den gewichtigen inhoud op nieuw van deze afdeeling. Ik verwonder mij telkens evenzeer over het geduld als over de kracht, waarmede gij, een voor een, uwe tegenpartijen hun deel geeft en hunne sterkten ter neêr werpt. Prof. Scholten had dit, dunkt mij, dubbel verdiend, ook buiten het geval dat gij u ten regel gesteld hadt om ieder dezer schrijvers afzonderlijk op hunne beurt te woord te staan. Gij hebt niets te veel gezegd ook tegen dezen schrijver van het meest jesuïtische boek dat mij van die zijde nog voorgekomen is, — ik voeg er bij, van het meest onlogische boek, dat immer in fraaien wetenschappelijken dosch op het verleiden van gemoed en verstand, en het verkeeren der waarheid is uitgegaan. Spaart de Heer mij leven en krachten, dan blijf ik hem, van uit mijn personeel standpunt, ook nog een enkel woord schuldig, en ik zie mij daartoe misschien nog wel vóór het eind dezes jaars eene aanleiding gegeven. Intusschen heeft hij genoeg aan hetgeen door u zoo kernachtig en duidelijk tot zijne ontkleeding en beschaming is gezegd. Eén ding doet mij leed, dat nog altijd zoo zeer bij u op den voorgrond staat; te weten, dat de door u zoo volledig erkende voortgang en ontwikkeling der kerkleer toch nog steeds zich bepaalt bij eene vermeerdering of uitbreiding, niet ook eene verbete-

1) N°. VII. Repliek aan Mr. DE BOSCH KEMPER. — Repliek aan Mr. DEN TEX. N°. VIII. Kerkelijk Staatsregt. — Vooral tegen de censuur van den hoogleeraar SCHOLTEN, die in zijn opzienbarend werk: De leer der Hervormde Kerk mij nog al *Arminiaan* en *Roomschgezind* vond.

ring en zuivering van het kerkformulier. Mijn lieve Vriend en Broeder! hebben wij hier niet het ondubbelzinnigst getuigenis der kerkhistorie ter beslissing bij de hand! Zekerlijk hebben de Hervormers, b. v., zich op de formulieren der onderscheidene oude kerkvergaderingen, voor zoo ver die tot handhaving van bestredene waarheden gediend hebben, van harte beroepen; maar zij hebben tevens ook verworpen of ter zijde gelegd wat zoo vaak in die zelfde formulieren hetzij Roomsche hetzij andersoortige dwaling was. Geen onzer Hervormers of Hervormden zou toch wel den geheelen inhoud der Canones van het Concilie van Nicea voor zijne rekening genomen hebben, omdat hij hunne bepaling van de rechtzinnige leer, de Godheid van Christus of de Drieëenheid daaruit gaarne tot zijn eigen belijdenis maakte. Ons verschil van zienswijze blijft, dunkt mij, nog steeds hierin bestaan: volgens uwe beschouwing heeft de kerkleer, altijd dezelfde, alleenlijk verdediging en uitbreiding noodig gehad; volgens de mijne is het een doorgaand ontwikkelingsproces geweest, en nog steeds gebleven, waardoor de kerkleer, in den strijd tegen allerlei vijanden (ook tegen dien der traditioneele rechtzinnigheid) bevestiging in de waarheid, uitbreiding in de kennis, zuivering van niet te miskennen elementen van dwaling (al ware die dwaling ook slechts in eene min juiste phraseologie gelegen) bij elke époque van crisis erlangt. De onveranderlijkheid is in den persoon van Christus, als Hoofd, — de kerk als lichaam, de kerkleer, als uitdrukking van de geloofsbewustheid der kerk, is niet onveranderlijk, maar vatbaar voor wasdom en ontwikkeling. Van daar de telkens noodige terugkeer tot de Schrift en het werk van den Heiligen Geest. — Ik herhaal het, de historie getuigt hier luide. Zij toont ons geenszins in de vijftien eeuwen, tot den dag der Kerkhervorming verloopen, een regelmatigen voortgang van confessiën, de eene door de andere aangevuld en bevestigd; maar integendeel (terwijl die regelmatigheid veeleer in de ontwikkeling der Pauselijke dwaling waar te nemen is) heeft de waarheid een geheel ander ontwikkelingsproces gehad, door strijd en

schijnbaar onderliggen dikwerf, — door schuddingen en bewegingen veeleer, wederom tot hare openbaring van tijd tot tijd. Sedert de Hervorming, van welke het eigenlijk denkbeeld van Belijdenisschriften als geloofsuitdrukking der kerk dagteekent, is (ik erken het) in de geschiedenis der kerkleer iets meer van een regelmatige opeenvolging en aansluiting te zien; doch ook aldus gaat het niet door, dat elk volgend formulier, zonder eenige verbetering van het vroegere (als steenen die op elkander geplaatst het geheel eens gebouws vormen) zich zouden gevormd hebben. Uwe bepaling van de onfeilbare kerk (bl. 430) [1]) behoeft voor mij nog eene nadere uitlegging van hetgeen daarin door ontwikkeling verstaan wordt. In de natuur is ontwikkeling geen bloote bijvoeging of aanbouw, maar voortleving, die te gelijk in het verkrijgen der vereischten van een nieuwe levensperiode, en in het wegwerpen van den blooten bloesem eener reeds doorloopene periode bestaat.

Ik zeg dit mijn gevoelen met des te minder vrees daardoor uwe wederlegging van Scholten c. s. te verzwakken, daar ik geloof, dat het door mij bestreden begrip van kerkleer geheel niet essentieel is in de quaestie, tegen deze uwe en onze wederpartij. Hetgeen deze Heeren willen is in 't geheel geene ontwikkeling, maar in de plaats stellen; hunne basis, hun wortel is een geheel andere dan de onze, dan die der Christelijke kerk, welke dan ook, en van wat tijd of benaming. Het is de natuurlijke Godsdienst, zich tooiende met begrippen uit de positive Openbaring ontleend; — het is de rede en niet het geloof, — het is de menschelijke geest en niet Gods Heilige Geest, — het is on- en antichristendom in de [zaak], met woorden van het Christendom gestolen. Wat gemeenschap is er tusschen hen en ons geloof, — tusschen Belial en Christus? — Doch ik schrik

1) „Er is eene onfeilbare Kerk die in het geloof opgebouwd wordt, die door de belijdenis van haar geloofsgetuigen op den rotsgrond der eeuwen gebouwd wordt, maar zóó dat zij tevens, door gestadige ontwikkeling, daarin voortleeft en groeit."

van de vele regelen schrifts, waarmede ik u over dit punt vermoeid heb en voel geen moed om u nog meer tijd en aandacht te vergen voor die andere, zeer praktische en belangrijke vraag: op welke wijze het recht der Gemeente op de haar toevertrouwde en door haar beledene waarheid tegen degenen, die nog nooit bewezen hebben dat die belijdenis (en gros) geene waarheid was, zou kunnen vereenigd worden met hetgeen ik altijd moet erkennen voor de groote behoefte van het oogenblik te houden; een geheel versche uitdrukking van ons Christelijk-Hervormd — in dezen onzen eigenen tijd ingrijpend geloof?

Ik hoop dat de uitstap naar Overijssel u beiden voor geest en lichaam versterkend, verkwikkend en verpozend zal zijn geweest. Gij zijt thands in den Haag geretourneerd om weldra (en reeds met de daad) in medias res te worden geroepen. Onder de vele belangen zult gij ook over dat van ons Instituut hebben te beraadslagen. Ik hoop, niettegenstaande de vele leemten en ellenden ook van dit lichaam, dat gij als zijn voorspraak zult kunnen optreden met een gerust gemoed althands tegen Z. Exc. van binnenlandsche zaken, van wiens niet zeer heusche manier van handelen met het Instituut, van der Hoeven ons l. l. Donderdag in de Klasse veel bijzonderheden mededeelde. Het schijnt dat de minister niet wist, of zich niet herinnerde, dat onder een vroeger ministerie reeds de jaarlijksche dotatie van het Instituut van *f* 16000.— op *f* 11000.— gebracht is. Thans was het plan de som nog te reduceeren op *f* 5000.— of wel, bij wege van groot faveur op *f* 6000.— Door den secretaris van de vierde klasse moet een memorie gesteld zijn, die de onmogelijkheid van het bestaan des Instituuts in het geval van zulk eene reductie overtuigend bewijst, en tevens, op eene voor ons land beschamende wijze, doet blijken op welken voet ons tegenwoordig model België zijne Academies behandelt, en voor zijne geleerden en geletterden zorgt of achting betoont. Men vreesde intusschen dat die memorie als het Testament van deze kon. nederlandsche Inrichting kon beschouwd worden.

En ondertusschen zijn wij in de wereld en pleine réaction; mooi op den weg om van Jacobijnsch Sarmaat te worden. Arme Magyaren, verpletterd als zij werden tusschen de barbaarschheid van Oostelijk despotisme en Westelijke anarchie!

Hoe blijft mij Macaulay interesseeren door zaken en voordracht. [1]) Overigens een progressist, zoo als er weinig zijn in helderheid en vastheid. En toch! daar is eene deceptie in van zeer bijzonderen aart. — Bij gelegenheid wil mij toch eens die Quarterly Review opgeven, waarin het boek gerecenseerd wordt.

Weest op 't innigst gegroet in onzen Heer.

Uw liefh. Vr. en Br.

Aan Mr. I. da Costa.

Oud-Wassenaar, 30 Sept. 1849.

*** Antwoord op No. 126.

Waarde Vriend en Broeder! Hartelijk dank voor uw laatste stuk van Israël en de Volken. Ik wensch u geluk met de afdoening van een werk, waarin gij zoovele wetenswaardige bijzonderheden hebt medegedeeld, en hetwelk u, om meer dan ééne reden, na aan het hart gaat.

Ik moet u ook danken voor uwen uitvoerigen brief. Het is mij onmogelijk dien schriftelijk te beantwoorden. — Daartoe zou een tijd, dien ik thans niet meer beschikbaar heb, worden vereischt; maar wees verzekerd dat ik uwe opmerkingen met de grootste aandacht en belangstelling heb gelezen, en met mijne eigen meening, zoo veel mij mogelijk is, met een onbevangen gemoed, in vergelijking heb gebracht. En dan moet ik inderdaad wederom betuigen dat, ofschoon ik wel het bestaan eener nuance tusschen onze gevoelens erken, ze mij evenwel niet zoo groot toeschijnt als ze door u, naar mij voorkomt, beschouwd wordt. Wees althans overtuigd dat, ook in mijn oog, Kerkformulieren

1) In zijne Geschiedenis van Engeland, ook voor ons Nederlanders zoo belangrijk.

niet in allen deele volmaakt zijn, maar volmaakbaar, voor verbetering vatbaar, en dat het denkbeeld van ontwikkeling, wasdom en groei ook hier, als levensvoorwaarde, door mij, evenzeer als door u, onmisbaar gekeurd wordt. Ik zou zoo gaarne, en omdat ik zelf niet in de gelegenheid ben mijne gedachten nader te ontvouwen, en vooral omdat ik 't niet zoo goed ontvouwen kan, u verwijzen tot sommige der geschriften die ik aangehaald heb, en daaronder inzonderheid tot het uitnemende geschrift van Sartorius. [1])

Ik heb nog een reden waarom ik u thans geen zeer langen brief schrijf. Ik vlei mij nog in de volgende week te Amsterdam te zullen komen; ofschoon het wel niet meer dan voor één dag zal kunnen zijn en ik mij, in elk geval, aan het Voorzitterschap, indien men zoo goed mogt zijn van aan mij te denken, zou moeten onttrekken. Ik wenschte zeer gaarne een enkel woord tot de broeders te kunnen spreken over de thans meer dan ooit gewigtige zaak van het onderwijs, en ik hoop dat mij daartoe, volgens het op den vorigen avond te maken bestek, de gelegenheid zal worden vergund. [2])

De onverwachte vacantie der 2e Kamer is mij, in mijn privaat belang, zeer aangenaam; ofschoon de werkzaamheden dien ten gevolge weldra zullen worden verdubbeld. Wat het Vaderland betreft, mogen wij niet ontveinzen dat de tegenwoordige onzekerheid, met het uitzigt op vrij zonderlinge eventualiteiten, zorgwekkend is. Eén is er, die reeds zoo menigwerf in zorgverwekkende omstandigheden, voor Nederland gezorgd heeft; wij gevoelen het dat er in Zijne hoede alleen rust voor ons zijn kan. Van de kracht der woorden „Vest op prinsen geen betrouwen" — hebben wij reeds menige.... ervaring gehad.

1) Ueber die Nothwendigkeit und Verbindlichkeit kirchlicher Glaubensbekenntnisse.

2) Da Costa, even als ik zelf, vereenigde zich, op de meeting van 10 October, met de uitspraak van Beets tegen *het beginsel der gemengde school.* „Dit weet de Staat. Eene Protestantsche school eischt den Bijbel; eene Roomsche school duldt hem niet. Hij kan en moet dus de afscheiding dezer scholen vergunnen; gelijk hij de Israëlitische school haar Oude Testament, en dat alleen, laat."

CXXVII.

Amsterdam, 25 November 1849.

Zeer geliefde Vriend en Broeder! Ik begrijp het zelf naauwlijks hoe het uitstel van een gedurig verlangen om u te schrijven zich zoo lang heeft kunnen uitrekken. Reeds onmiddelijk na uw verblijf alhier en nog zoo welkom bezoek, had ik het plan onze conversatie schrijvende voort te zetten. Straks voorkwaamt gij mij met een nieuw vervolg uwer Grondwetsherziening [1]) en, als ik u daarvoor danken wilde, zendt gij mij een nieuw meesterstuk (ik had bijna gezegd onder alle uwe jongste brochures het meesterstuk) over de ministeries de Kempenaer en Thorbecke. [2]) Hoe is het u in deze brochure bovenal gelukt de zaken met eene kortheid zamen te trekken, die slechts door hare klaarheid wordt geëvenaard. De Heer zegene dezen uwen niet gemaklijken en geduldigen zoowel als levensvollen arbeid, aan velen in ons land, moge het zijn, aan Koning en natie. Dit reeds hebben wij u in uwe carrière als vertegenwoordiger te danken, dat er in de Kamer eindelijk een banier geplant is van beginsels, van recht, van staatswijsheid, gegrond op de vreeze Gods en de belijdenis des Heeren Christus. Zij deze banier (zoo als wij met u biddend hopen!) een begin van opwekking en voortgang op politiek gebied en ons vaderland ten goede, of (hetgeen gevreesd mag worden!) een getuigenis alleen tegen den afval der eeuw, de zegen onzes Gods zal er op rusten, en wij — willen in diepe afhankelijkheid afwachten, waartoe Hij dezen strijd zal doen uitkomen te Zijner tijd.

Ik kan er thans niet meer aan denken om onze broederlijke

---

1) No. IX. Wetenschap en achteruitgang. Het *Droit Divin*, als hoeksteen van het Staatsregt, tegenover Opzoomer en Lipman.

2) Het eerste No. der Verscheidenheden over Staatsrecht en Politiek. — De Ministeriën Kempenaer en Thorbecke in hun onderlinge verwantschap.

discussie over een gewichtig punt voort te zetten. Wellicht geven mijne Haagsche Lezingen daartoe nog wel eene mondelinge gelegenheid. Wanneer kunt ge mij eens als uwen gast wederom afwachten?.... Bepaal alleenlijk den tijd, en ik zal er gaarne het aannemen van andere noodigingen naar richten.

Een woord nog alleen over onze gedachtewisseling ter jongste meeting. Gij hebt begrepen, waarde Vriend en Broeder, dat ook op het terrein der onderwijsquaestie ik mijn advies van dien dag cum grano salis wilde opgevat hebben; of eigenlijk, dat mijne woorden dien dag een soort van hardop denken waren, gelijk men bij zich zelve soms eene zaak van alle kanten beziet en beschouwt, om, zelfs door middel van een paradox punt van uitgang, kon het zijn, tot een resultaat te komen. [1])

Desniettemin was er en blijft er tusschen u en mij een verschil van richting, of althans een niet onbelangrijke nuance van beschouwing. Niet, voorzeker! wat de beginselen zelve betreft, met welke iedere nieuwe bewerking die zij onder uwe pen ondergaan, mij meer en meer vereenigt en ingenomen maakt; het verschil ligt in het standpunt van waar wij die beginselen zelve beschouwen. Gij, van uit dat des Christen staatsmans, die niet wanhopen wilt, die wellicht niet wanhopen moogt aan eene restauratie van den Staat (eene resurrectie mag men evenwel zeggen) tot een Christelijken, althands door het Christelijk beginsel overschaduwden Staat. — Ik, daarentegen, meer uit dat der toenemende overtuiging dat de dagen van het Anti-Christendom, beide in zijn kerkelijken en wereldlijken vorm, meer en meer rijpen, en dat daar tegenover ja, het koningrijk van Christus in zijne volle daarstelling, maar geenszins meer in een partieelen invloed op Volken en Staten nabij is en komt. Ik weet, wij mogen, om die verwachting aan het eind dezer tijdsbedeeling, wat voor de hand is, noch verzuimen, noch klein achten. Maar, naar den

---

1) Da Costa doelt waarschijnlijk op het in zijne improvisatie daarheen geworpen woord. „De eenige voldoende oplossing zoude zijn dat de Staat Christelijk wierd."

loop, dien de zaken in deze laatste twee jaren genomen hebben, is mij eene oplossing van oud en nieuw, van behoud en van leven, van orde en van vrijheid, bijna naauwlijks meer denkbaar dan in de algeheele vervulling der prophecyen. Wij kunnen intusschen, voor de groote praktische vragen van den dag, het bestaan van de beide elementen in ons volkswezen erkennen, het ongeloovig revolutionnaire, en het geloovig-rechts- en historisch beginsel. Het eerste (helaas!) niet meer blootelijk als een feit, maar als een feit dat zich evenzeer een positie verkregen heeft op het terrein van het recht zelve, als b. v. sedert zoovele eeuwen het Antichristelijke Rome met geene mogelijkheid in het Europeesch organisme als een bloot feitelijke macht beschouwd worden kan. Hoe dit zij, met Christelijke vrijheid gebruik te maken voor de zaak, het recht, het koningrijk Gods, van ieder voordeel, dat ons de ontwikkeling van goed en kwaad van dage tot dage aan zal bieden, blijft, naar onze gemeenschappelijke overtuiging, gelijkelijk de roeping.

Van uit dat standpunt houde ik zoowel de optreding van een geavoueerd ministerie Thorbecke als de verschijning van Lipmans hatelijk geschrijf[1]) voor een stellig voordeel.

De Heer zij in en tot alles uwe wijsheid en kracht!

Ik hoop dan nu alzoo heden over acht dagen de vrienden mij zoo dierbaar in den Haag weder te zien. Ik zal trachten u bij aankomst even te bezoeken, schoon wel vreezende dat ik u op dat uur nog niet te huis vinden zal.

Gister avond opende ik met genoegen voor een uitgezocht gehoor mijne lezingen te Utrecht, met eene Inleiding, die in den Haag de stof eerst der voorlezing van 6 December zal uitmaken. De introductoire Voorlezing over de Clercq heb ik alleen voor

---

1) Een Brief aan den heer v. Dam v. Isselt. Zie Grondweth. en Eensg. pag. 534. — De schrijver was vervallen in het misverstand, alsof het Droit Divin, bij uitsluiting of voorkeur, op den monarchalen regeeringsvorm toepasselijk was.

den Haag bestemd, met het oog ook bijzonder op uwen te kennen gegeven wensch naar de mededeeling eener ons zoo dierbare Herinnering. Doch, zult gij, van wege de Kamer, dien avond vrij hebben? Wees innig met uwe lieve gade gegroet.

CXXVIII.

Amsterdam, 25 December 1849.

*** No. 2 der Verscheidenheden. De Tweede Kamer en de hoogleeraar Vreede betrof de grondwettige Souvereiniteit van het Huis van Oranje. — Voorts zinspeelt da C. op de discussiën bij de Begrooting. — Mijne verhouding tegenover de niet twijfelachtige dictatuur van Thorbecke had ik, bij de algemeene beschouwingen (11 Dec.), in een signalement van het kabinet Thorbecke—Rosenthal, geconstateerd.

Geliefde Broeder in onzen Heer! Naauwlijks was ik met de aangenaamste herinneringen (als altoos) van uwe gastvrijheid te mijnent teruggekeerd, of ik werd verrast door een nieuwe vrucht van uwen even gelukkigen als onvermoeiden arbeid, N°. 2 der Verscheidenheden, tot welker voortzetting u geschonken worde alle noodige ruimte van tijd, bij krachten van geest en lichaam. Van dit laatste moeten zeker wederom uwe jongste allergewichtigste rede- en strijdvoeringen niet weinig gevorderd hebben. Doch wij kennen Hem, die voor geest en lichaam beide gezegd heeft, dat aan die Hem verwachten de kracht vermenigvuldigd wordt, en zij zullen niet moede worden, en voorts dat geen arbeid in den Heer zijne vrucht te zijner tijd zal missen. Bedrieg ik mij niet, zoo laat zich dat, ten aanzien van uw getuigenis in de Kamer en daarbuiten, reeds te midden van wat miskenning en teleurstelling het ook moet zijn) met oogen waarnemen en als met handen tasten. Wat uwe vrienden het meest in dien strijd ter harte moet gaan, is

1) Zie p. 150.

zeker u daarin niet met mond en pen te kunnen bijstaan, zoo als wij allen, naar gaven, vermogen en plaatsing, zoo gaarne doen zouden, en bij name onze Singendonck en Mackay, dan ook werkelijk in het openbaar, naar gelegenheden en omstandigheden hebben gedaan. Voorts is de gave en de aart der roeping zeer onderscheiden. Doch voor elkander bidden tot den eenigen Gever van wie èn de gave èn de sterkte is, dit althands wenschen wij niet na te laten. En wij weten dat het gebed gehoord en verhoord wordt! — Voor het overige mogen zich alle staats- en levens- en zielszorgen heden en alle de dagen onzes levens oplossen in de vreugdegalm van dezen dag: dat ons geboren is de Zaligmaker, Christus de Heer.

Ik las (of sprak) ll. Woensdag weder in het Nut, voor een zeer talrijke schaar. Over de aangelegenheden van den dag. Meer of min een vervolg op de lezing van het begin des jaars, ter zelfde plaats, over Volks-souvereiniteit. Het kwam mij voor, als of ik deze reis nog meer welwillendheid, bij de talrijke menigte niet slechts, maar ook bij bestuurderen (waaronder een jong advokaat van vele studie en werkzaamheid in de groote quaestiën van den dag) werd ontfangen en aangehoord. Het berouwt mij niet, de gelegenheid om dit publiek eens toe te spreken, een en andermaal te hebben aangegrepen.

En nu hebben wij Vrijdag een algemeene Instituutsvergadering. De quaestie to be or not to be or how to be. Ik hoorde ll. Donderdag, bij Prof. van Lennep dineerende, van nog al desperate denkbeelden bij sommigen, waarvoor deze onze Nestor natuurlijk, en ik met hem, niet bijzonder gestemd waren. Men moet, dunkt mij, de existentie van het Instituut uit principe trachten te sauveeren en zich voorts door bezuiniging naar de exigentie van den tijd voegen. Intusschen ben ik verlangend de gedachten der Leden van de vier klassen te hooren. Is er ook iets dat gij in het midden wenschte gebracht te zien? Gaarne, bij uwe waarschijnlijke afwezigheid, verneem ik uwe gedachten, om daarvan ter vergadering gebruik te maken, zoo gij

ook over dit onderwerp, hoewel van ondergeschikt belang, tot een gewenschte helderheid mocht gekomen zijn....

Nu, weest op het innigst in den Heere van ons gegroet, lieve vrienden! Ik verblijf de uwe in den Heer.

Aan Mr. I. da Costa.

's Hage, 25 December 1849.

Geliefde Vriend! Dank voor de belangstelling, die ge mij thans weder, gelijk altijd, betoont. Ik heb inderdaad dagen achtereen buitengewone drukte gehad, en tevens gelegenheid om over menig gewichtig punt onze denkbeelden te openbaren. De verdediging onzer beginsels is over het algemeen met weinig tegenspraak en, ik mag zeggen, niet zonder eenige welwillendheid gehoord. U betaamt het voorzeker niet te klagen dat ik in menig opzicht door u niet ondersteund worde. Welke verscheidenheid van denkbeelden er, in menig punt van ondergeschikt en somtijds ook van groot belang, in de toepassing, tusschen ons moge hebben bestaan, in wien heb ik hier te lande een krachtiger bondgenoot gehad, in al wat de verkondiging der hoogste beginselen betreft, het verband van het Evangelie op wetenschap en recht, en de verkondiging van dat geloof, waarin alleen het uitzicht op behoud en verlevendiging van nationaliteit en volkswelvaart moet worden gezocht? — Over het algemeen, ja betreur ik het diep dat er bij onze Christelijke vrienden zoo weinig belangstelling en deelneming is voor den strijd op politiek terrein; zoo weinig overtuiging dat de Godsdienst thans meer dan ooit in elk belangrijk vraagstuk der Staatkunde gemengd is; zooveel apathie en moedeloosheid, zooveel berusting in de werkzaamheid van den individueelen kring; zoo weinig begrip van den aard en het gewicht der crisis, waarin Nederland met Europa verkeert, zooveel miskenning bovenal van het goede, dat de Heer ons nog

hier te lande overgelaten heeft, en van de mogelijkheid om, onder opzien tot Hem, wederom tijden te zien ontstaan, waarin het Nederland onzer dagen door de herinneringen van het oude Nederland niet al te zeer beschaamd zou worden gemaakt.

Nu nog een woord over het Instituut. Ik heb met die instelling nooit gedweept. Als lid der Kamer heb ik gezwegen, omdat de Minister zelf lid van het Instituut was. Eenig bepaald denkbeeld omtrent hetgeen nu plaats hebben moet, heb ik niet. Als soms naar mijne opinie gevraagd wierd, zeg dan maar dat ik waarschijnlijk met het formuleren daarvan bezig ben geweest, doch niet bij tijds gekomen ben tot een mededeelbaar resultaat. Een professor uit Leijden, dien ik hoogacht, zeide mij onlangs, dat het Instituut (van wege de uitgebreide bibliotheek enz.) eigenlijk te Leijden zijn moest. Waarschijnlijk zijn er te Utrecht professoren die meenen, dat het naar Utrecht moet worden overgebracht, en ik zie niet in waarom ook niet over den Haag, als residentie enz., een voorstel zou kunnen worden gedaan. — Nu, lieve Vriend! eindig ik en wensch mij met u op dezen feestdag, en dagelijks meer, te verblijden in die vreugd welke, onder alle werkzaamheden en bezwaar, alleen wezenlijken troost en kracht geeft. Van harte

T. T.

CXXIX.

Amsterdam, 30 December 1849.

Waarde Vriend en Broeder!.... Eergisteren hadden wij de algemeene Instituutsvergadering over de vraag wat nu, na de aanneming der begrooting bij de Tweede Kamer, te doen stond. Mij was even vroeger ter oore gekomen dat de leden van het Committé nog al gevoelig geweest zijn, toen zij vernamen dat geen enkele stem, ook niet de uwe, een woord ten behoeve van deze

wetenschappelijke instelling heeft doen hooren. Mag ik oprecht mijne meening zeggen, zoo heeft mij dit ook wel wat verwonderd, en was ik er niet rouwig over dat ter algemeene Vergadering geene gelegenheid was hieromtrent in opmerkingen te treden. Voorts is er bij eene groote meerderheid besloten tot een adres aan den Koning, waarmede zich evenwel eene minderheid van zeven leden (waaronder ook Koenen, Prof. Bake en ik zelve) niet heeft kunnen vereenigen, en van deze hunne afstemming aanteekening verzocht hebben in de notulen. Later is de redactie nog iets of wat gewijzigd; doch de strekking welke wij niet konden goedkeuren, werd natuurlijk door die amendementen niet weggenomen.

Weest intusschen bij de uitgangen dezes jaars innig gegroet in Hem, die de Alpha en de Omega, het Begin en het Einde is, ook van alle onze hope voor tijd en eeuwigheid!